

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**УКРАЇНА У ПОШУКУ СТРАТЕГІЙ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
(1991 – 2018 РР.)**

КИЇВ – 2019

УДК 323.2:328.18(477)“1985/2014”

У 45

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол №5 від 25 червня 2019 р.)

Автори:

Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Г. І. Зеленько, Н. В. Кононенко, Л. О. Кочубей, Т. М. Ляшенко, В. В. Мачуський, Ф. М. Рудич, Е. В. Щербенко.

У 45 Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991 – 2018 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 352с.

ISBN 978-966-02-9032-7

У збірці наукових праць проаналізовано політичні процеси в Україні, роль політичних акторів та суб'єктів політики у процесі вироблення стратегій розвитку держави періоду незалежності. На основі широкого масиву вітчизняних і зарубіжних джерел аналізуються проблеми впливу соціокультурних, соціально-економічних, зовнішніх чинників, які, з погляду авторів, позначилися на характері як самих стратегій суспільно-політичного розвитку держави, так і на їх слабкості або й відсутності. Оскільки Україна є країною з украй погано функціонуючими політичними інститутами, у роботі окрема увага приділена питанню ролі лідерів держави та політичних еліт у політичних процесах в Україні. Робота розрахована на науковців, політиків, студентів, усіх тих, хто цікавиться питаннями соціально-політичного розвитку України.

УДК 323.2:328.18(477)“1985/2014”

© Колектив авторів, 2019

ISBN **978-966-02-9032-7**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019

ЗМІСТ

Слово до читача 5

Частина I. Соціокультурні та інституційні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні

Кононенко Н. В.

Проблеми націогенезу в Україні та формування
політичних цінностей..... 8

Балабан Р. В.

Політичні протести: від суспільної кризи
до консолідації..... 35

Щербенко Е. В.

Політична генерація. Між викликом та відповіддю..... 84

Рудич Ф. М.

«Проблеми росту» політичної системи в Україні 116

Кочубей Л. О.

Соціально-консолідаційний потенціал
інформаційно-комунікативних технологій
у вітчизняному політичному просторі..... 136

Частина II. Соціально-економічні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні

Брехаря С. Г.

Утвердження інноваційно-технологічної моделі
сучасної економіки і масштаби впливу
фінансово-промислових груп 151

Ляшенко Т. М.

Система соціального партнерства в Україні:
стан і тенденції розвитку 190

Ляшенко Т. М.

Профспілки України як суб'єкт трудових відносин:
інституційна спроможність та механізми
взаємодії з державою..... 213

Частина III. Зовнішні чинники суспільно-політичних процесів в Україні

Зеленько Г. І.

Демократизація через конвергенцію? Або проблеми
зовнішніх впливів у політичному розвитку України 234

Кочубей Л. О.

Інформаційно-комунікативні технології впливу
Російської Федерації проти України 277

Частина IV. Роль політичних еліт та політичних лідерів у визначенні стратегій державного розвитку

Рудич Ф. М.

Президенти сучасної України і їх роль
у розбудові держави. 307

Мачуський В. В.

Політична еліта України у визначенні
стратегій розвитку держави..... 324

Про авторів 350

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Уже минуло майже три десятиліття від того часу, як на мапі з'явилася держава Україна. В історичному вимірі – проміжок часу вкрай малий. Якщо ж міряти мірками людського життя – це досить багато. А якщо ж брати до уваги насиченість подіями, то цих тридцяти років вистачило б не на одне покоління. І проблема не у надто стиснутому часі, а у вкрай складних процесах «пошуку себе», які супроводжуються «проблемами росту» і мають як об'єктивне, так і суб'єктивне походження. Після фактично трьох масштабних суспільно-політичних криз, які ввійшли в історію як «майдани», Україна за багатьма параметрами стала інституційно менш спроможною державою, ніж більшість її колишніх сусідів – країн Соціалістичної співдружності. В економічному вимірі за роки незалежності Україна не вийшла за рівнем ВВП на показники 1989 р. У політичному сенсі так і не стала повноцінним суб'єктом зовнішньої політики. Однак чи є період незалежності періодом втрачених можливостей, чи це період якісного переродження, формування якісно іншої генерації політиків і політик і ці процеси неминучі у процесі переходу від авторитарного до демократичного політичного режиму?

Працюючи над науково-дослідною темою «Державна політика стратегічного курсу розвитку України на сучасному етапі», автори акцентували увагу на стратегіях розвитку держави в основних сферах суспільно-політичного життя. Проводячи дослідження, автори відійшли від традиційної схеми аналізу – держави як органу, який продукує суспільно-політичні зміни, натомість зосередили увагу, у першу чергу, на соціокультурній та економічній сферах, які формують своєрідний базис для якісних змін політичної системи, що й викладено у першій та другій частинах збірки.

Зокрема, **Наталія Кононенко** звернулася до проблеми націогенезу українців і трансформації ціннісної компоненти суспільства, які відбулися за роки незалежності. **Ростислав Балабан** зробив спробу проаналізувати протестний потенціал українського суспільства і дати відповідь на питання, чи дійсно

українське суспільство схильне до анархії, а не до впорядкованих форм державного існування. **Едуард Щербенко** звернувся до теми якісних змін українців як політичної генерації та спробував пояснити, чому такою частою формою політичної участі в Україні є так звані «майдани» і чому українці на них виходять. **Фелікс Рудич** провів своєрідний аналіз «проблем росту» Української держави, акцентувавши увагу на розбудові дієздатних державних інституцій та власне політичної системи, яка сформувалася за роки незалежності. Розуміючи важливість комунікації між державою та суспільством, **Лариса Кочубей** проаналізувала здатність наявних у вітчизняному суспільно-політичному просторі інформаційно-комунікативних технологій стимулювати процеси суспільної консолідації в Україні. **Світлана Брехаря** зробила спробу розібратися з траєкторією економічного розвитку держави та дати оцінку тому, наскільки вона стала (перестала) бути інноваційно-технологічною. Окрему увагу приділивши впливу фінансово-промислових груп на суспільно-політичні процеси в Україні, **Тетяна Ляшенко** звернулася до теми соціального партнерства як сфери, у якій формується соціальний капітал, а також спробувала розібратися, наскільки інституційно дієспроможною є система профспілок у соціально-економічній сфері, оскільки «хижацький капіталізм» не міг не позначитися на якості цих сфер.

Характерною рисою останніх років є посилення залежності України від так званих «зовнішніх впливів», які зумовлені тим, що Україна перетворилася в «поле розбрату» між Сходом та Заходом, що спричинило «Євромайдан» зими 2013 – 2014 рр. Змінивши вектор зовнішньополітичного розвитку після підписання Угоди про євроасоціацію, Україна отримала серйозний інституційний механізм, який гіпотетично здатен стимулювати процеси відмирання неопатримоніального політичного режиму і утвердження демократії в Україні. Яким є характер «зовнішніх впливів» в Україні і як вони позначилися на характері політичного режиму в Україні протягом останніх п'яти років, проаналізувала **Галина Зеленько** у третій частині збірки. У цьому ж розділі окрема увага приділена **Ларисою Кочубей** аналізу технологій інформаційно-

комунікативного впливу Російської Федерації в Україні, які набули форм інформаційної війни після анексії Криму Російською Федерацією та початком збройного конфлікту на Донбасі.

Добре відомо, що Україна – є країною з непрацюючими політичними інститутами. Це створює передумови для посилення персоніфікації вітчизняної політики. З одного боку, персоніфікація політики – це загальносвітова тенденція, з іншого – персоніфікація політики за недосформованих політичних інститутів, неефективної судової системи – це прямий шлях до посилення корупції та неправових практик. Тому у частині четвертій цієї збірки **Фелікс Рудич** проаналізував персоналії Президентів України періоду незалежності та їхню роль у визначенні стратегій суспільно-політичного розвитку. Крім того, належна увага в роботі приділена ролі політичних еліт загалом у визначенні стратегій розвитку держави, що зроблено **Валерієм Мачуським**.

Загалом робота над цим проектом виявилася вкрай складною. Проблема полягала в тому, що суспільно-політичні процеси в країні розвиваються вкрай стрімко і часто політичній науці не вистачає елементарного інструментарію та даних, які б дали можливість зробити остаточні і науково обґрунтовані висновки. Водночас дефіцит аналітичних і науково обґрунтованих оцінок соціально-політичних перетворень і, власне, їх турбулентність лише стимулюють до їх вивчення. На жаль, висновки авторів щодо стратегій розвитку держави здебільшого невтішні. Як і розуміння того, що не усі важливі питання у процесах соціально-політичних трансформацій виявилися охопленими дослідниками. Однак не помиляється лише той, хто нічого не робить. Сподіваємося, що цією працею ми зробили свій скромний внесок, відповідаючи на таке нагальне останніми роками питання – «а що взагалі відбувається в державі?».

Науковий редактор
Галина Зеленько

Частина I.
Соціокультурні та інституційні чинники
успільно-політичних трансформацій в Україні

Копоненко Н. В.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОГЕНЕЗУ В УКРАЇНІ
ТА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Абсолютно зрозуміло, що питання етно- та націогенезу є вкрай болісним для українців, які тривалий час були фактично позбавлені власної держави та національної суб'єктності. А в межах новітньої історії – вже понад п'ятий рік ведуть війну за власну державність. Фактори генези та специфіка формування української нації залишаються, на нашу думку, одними із найбільш дискусійних питань сучасної української політичної науки та одним з найбільш, що найголовніше, складних політичних процесів, що відбуваються в Україні, якість яких зумовлює динаміку, глибину та успішність решти політичних дій транзитної країни.

На нашу думку, дискретний політологічний аналіз новітнього процесу формування української політичної нації має відбуватися за умов визначення загальних, консенсусних характеристик нації та процесу її формування. Ми поділяємо погляди тих дослідників, які вважають, що формальними характеристиками нації можна вважати існування великої об'єднаної спільноти, яка є суб'єктом політичного життя і потребує власної держави як політичного знаряддя їх реалізації. Змістовно важливими ознаками нації є спільна (така, що поділяється усіма) культура; етнокультурна і/або політична самосвідомість, функціонування громадянського суспільства та утворена внаслідок самовизначення національна держава. Бажаними передумовами процесу формування політичної нації є економічна модернізація, формування певного високого рівня суспільної культури і літературної мови та консолідуєча

діяльність політичних еліт (держави), які вживають заходів щодо культурної консолідації народу, що вже має свою державу; духовно-інтелектуальних еліт, що сприяють відродженню культури, традицій, формуванню політичної самосвідомості недержавного народу через культурно-просвітницьку діяльність; політичних контр-еліт, що борються за незалежність, сприяючи згуртуванню нації та її політичному самовизначенню [1].

Якщо дуже спрощено, то наукові концепти, що пояснюють природу націогенезу, діляться на дві великі групи. Перші, які розглядають нації як «природне утворення», – це примордіалісти («примордіальний» або «переніальний» від лат. *primordial* – первинний, висхідний; *perennial* – вічний). Натуралістичний підхід до творення «націй» та інших соціальних інститутів ґрунтується на очевидному намаганні надати соціальним і політичним конструктам суто природних вимірів. Він є цілковито прийнятним, коли у межах національної держави опиняється конфесійно однорідний етнос, представники однієї раси/племені, яких можна ототожнити з «політичною нацією», що в сучасному світі є, швидше, винятком, ніж правилом. За такого підходу серйозно гіперболізується (іноді доводиться до гротеску, а то й до абсурду) роль природних та історичних чинників, «історичної пам'яті», «генетичного коду», що подеколи має невітні й навіть злочинні наслідки на рівні расової або класової політики.

Другі, конструктивісти, – є протилежністю примордіалістів. Вони, навпаки, вважають, що нації – це є результат кропіткої праці, яка відбувається під інтелектуальним впливом окремих особистостей або еліт. Певною мірою унікальність процесу нашого етногенезу полягає в тому, що українці мають не лише завершити процес формування політичної нації (що вже було зроблено більшістю розвинутих країн наприкінці XIX ст.), а й вписатися в порядок денний Західного світу, який визначається неоконструктивізмом. Конструктивізм епохи глобалізації (постмодерну) кардинально змінив ставлення до технологій націотворення та державного будівництва і за своєю глибинною сутністю заперечує право національних держав на

самостійне (суверенне) існування. Так, найголовніше, що змінилося, це ставлення до патріотизму, який – за фактом – не дуже вітається, а його антипод – космополітизм – заохочується. Друге, націоналізм (під прапором якого в часи «модерну» утверджувалися «права націй на самовизначення» й здійснювалося національно-державне будівництво) неформально було визнано небажаним. Беніфіціарами такого «світового порядку» стають непатріотично налаштовані «еліти націй», які зберігають активи у «вигідних» країнах/економіках, а свої «рідні країни» перетворюють на території тимчасового перебування й заробляння активів для особистого збагачення. І, нарешті, третє, частина розвинених країн проголошують себе носіями ідеальної моделі національної державності й водночас засуджують націоналістичні ідеології [2].

Більше того, процес націотворення українців, який має врахувати наріжні камені західної ідентичності (а саме – повага до людини та її гідності, прихильність демократії та домінування права), ускладнюється ще й тим, що західна цивілізація, яка є результатом неоконструктивістського етногенезу, переживає найскладнішу кризу ідентичності за період після Другої світової війни, проявом якої є і діяльність націоналістичних правлячих партій у Польщі та Угорщині, і британський Brexit. Наслідком цієї кризи може стати прогнозоване RAND Corporation – суттєве скорочення ареалу економічної та політичної могутності Заходу до 2040 року [3].

ЯКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ ФОРМУЄТЬСЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ? Усвідомлюємо, що теоретичне підґрунтя для формування української політичної нації створювалося внаслідок масштабної філософсько-методологічної дискусії в середовищі українських інтелектуалів наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, позитивізму та демократизму бачення «національного питання» провідними діячами української демократичної думки (зокрема, Володимиром Антоновичем, Михайлом Драгомановим, Іваном Франком та Михайлом Грушевським) протистояла більш жорстка модель «інтегрального націоналізму» Дмитра Донцова, який вважав націю абсолютною цінністю, а державну незалежність – вищою метою, яка виправдовує всі засоби її досягнення. Один з генераль-

них висновків Донцова про те, що нація – не лише мовна чи національна спільність, нація – це «воля щось спільне творити» [4; 5].

Нам абсолютно зрозумілі застереження щодо безперспективності сепаратного обговорення процесу формування нації або як виключно «етнічної», або як «політичної» спільноти. Так, О. Майборода делікатно наголошує на тому, що нація може бути водночас і «етнічною», і «політичною» (або – «повномасштабною») [6]. Більш радикальним є М. Рябчук, який зазначає, що протиставлення політичної нації та етнічної в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі й не допустити перетворення покірних підданих у свідомих і вимогливих громадян [7]. На думку М. Рябчука, «...кожна нація є політичною й, водночас, кожна має своє етнокультурне (національне) ядро» [7]. Подібні думки висловлюють й інші дослідники. «Етнічна нація утворює основу (чи «серцевину») єднання в одну політичну націю», – стверджують В. Лісовий та О. Проценко [8]. За недостатньої розвиненості політичного та громадянського складників сучасної української нації (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме ця основа чи «серцевина» спроможні прискорити процеси її формування.

За підсумком тривалої експертної дискусії усталеним консенсусом є висновок про те, що **оскільки українська політична нація не може не бути етнічно маркованою, перевагу здобула концепція «поліетнічної нації з етноядерним ядром», яким є український етнос через своє – на сьогодні – демографічне домінування у складі населення держави** [6, 9; 10]. Такий концепт націогенезу вимагає особливої уваги до:

- формування ідентичності титульного етносу та самоідентифікації українців. Якщо лаконічно: дуже потрібною є розробка політики, яка б: а) відмовилася від ідеалізованої національної конструкції, у якій українці, як титульний етнос, є не центральною ланкою, а лише однією із багатьох; б) працювала б над подальшим зростанням підтримки ідентичності українців (мається на увазі

спільної системи цінностей, ідеалів, норм, вимог) з боку держави та бізнесу;

- прискорення формування спільних національних інтересів, яке гальмується через збереження в публічному просторі акцентів на суперечливості історичної свідомості соціуму та регіональній специфіці\дефрагментації;

- послідовної реалізації політичного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, що має поступово скорочувати вплив на Україну російської патернальної культури та ціннісної парадигми і сприяти формуванню унікальних ціннісних українських наративів, які вбудовані в загальноєвропейський та трансатлантичний ідеологічний контекст;

- концентрації інтелектуальних та політичних зусиль на розробці та імплементації теорії «економічного прориву», що дозволить будувати ефективну економіку, забезпечити високі темпи економічного зростання та зробить можливою конкурентоздатність України не лише як країни-експортера сировини, а й як виробника високотехнологічного продукту в певних економічних сегментах. Згідно з даними Central Intelligence Agency, за підсумком 2017 року, набагато швидше, ніж Україна, зростали такі країни, як Лівія (+55%), Гана (+8%), Ефіопія (+8%), Непал (+7%), Лаос (+6,9%), Камбоджа (+6,9), В'єтнам (+6,8%), Китай (+6,8), Індія (+6,7%), Туркменістан (+6,5%), Узбекистан (+6%) та решта країн. З 224, які рейтинуються за даним показником, Україна зі своїми +2% зростання ВВП посідає 157-ме місце [11]. Абсолютна більшість українських учених та політиків констатують той факт, що таких темпів зростання Україні недостатньо для створення сучасної економіки, яка б дозволила нації та державі бути гармонійною частиною глобалізованої економіки після четвертої промислової революції. Неамбітні темпи зростання української економіки, не в останню чергу, стають причиною масштабної еміграції українців, яка ще більше, за оцінками НБУ, уповільнить і без того не захмарну позитивну економічну динаміку [12]. Економіст, керівник Гарвардського клубу України О. Устенко наголошує на тому, що наша країна просто примушена вигадати свій рецепт прискорення економічного прориву із щорічним

зростанням ВВП на рівні 10% протягом мінімум 10 років та стати справжнім «східноєвропейським тигром». У протилежному випадку, наголошує аналітик, Україна залишиться країною без перспектив [13]. У тому числі – і без перспектив завершення процесу формування єдиної успішної політичної нації та розбудови суб'єктної держави;

- розробки та імплементації законів та підзаконних актів, спрямованих на демонтаж економічних монополій та політичного впливу олігархату, які спрямували діяльність держави не на мовно-культурне відродження, не на консолідацію, не на створення сучасної інноваційної економіки та соціально-відповідального капіталізму, а виключно на забезпечення своїх особистих інтересів, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети, якою має бути створення сучасної передової економіки, спроможної забезпечити належний соціальний рівень населення. Без такої мети населення позбавляється можливості сформуванню як своєї загальнонаціональної ідентичності, так і всі інші види групової ідентичності, перетворюючись на атомізовану масу. Така маса може легко перетворитися на натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. Поведінка такої маси, як свідчать приклади з політичної історії (у тому числі сучасної) багатьох країн, може бути спрямована і проти держави, і проти тих, хто використовує її у своїх егоїстичних інтересах. У сучасному українському суспільстві існує ймовірність такого роду масових виступів, які можуть прискорити об'єднання громадян у спільну націю, але можуть і остаточно розколоти державу, поставивши хрест на перспективі формування національної ідентичності українського соціуму.

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЄДНОСТІ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЦІННІСНИЙ КОНТЕКСТ. Отже, нетривіальність сучасного націогенезу українців зумовлена тим, що заради успішного формування політичної нації нам потрібно не лише сформулювати та дотримуватися спільних національних інтересів, що сприятимуть формуванню об'єднувальної для всіх українців ідентичності, а й гармонійно імплементувати наші

цінності в світоглядну та ідеологічну матрицю сучасного Західного світу. Визнаємо: це – важко. Зрозуміло, що питання спільних цінностей та об'єднуючої ідентичності було у фокусі уваги українських науковців, що переймаються темою етногенезу, ще до початку війни на Сході України та анексії Криму у 2014 р. [14]. Так, І. Кресіна, посилаючись на те, що Україна (особливо Схід, Південь та Центр) пройшла щеплення не лише радянськими політичними практиками, а й російською культурною традицією, стверджувала, що кожен українець має «подвійну ментальність», і вважала цей дуалізм цілком прийнятним [15]. Представники іншого наукового табору погоджувалися із тим, що «плюралізм ідентичностей» хоч і не є легким, проте у правових, ліберально-демократичних державах вважається цілком можливим. Натомість співіснування спільнот із різними політичними ідентичностями видається проблематичним, якщо ці ідентичності мають протилежний, взаємозаперечний і, відповідно, взаємопереборювальний характер. Щодо України, наголошує М. Рябчук, маємо справу саме з такими двома несумісними, взаємовиключними ідентичностями: «советською» та «антисоветською», українофобською та українофільською, антизахідною та проєвропейською, колоніальноімперською та антиімперсько-антиколоніальною» [7]. Небезпечне протистояння між Києвом, Львовом та Донецьком Я. Грицак ще в 10-ті рр. ХХІ ст. пояснював капсулізацією Донбасу та формуванням т.зв. «донецької ідентичності», для якої були характерні, по-перше, невикоріненість в інші ідентичності. Наприклад: на Галичині галицька ідентичність дуже сильна, але вона глибоко вкорінена в українську ідентичність. Тобто на Галичині бути «галичанином» і «українцем» – це практично тотожні поняття. А на Донбасі бути донецьким не означає автоматичну належність до української, російської, радянської або будь-якої іншої нації, писав Грицак. По-друге, зазначав науковець, Донецьк дійсно переживав дуже динамічну ломку ідентичностей: зникла радянська ідентичність, падала популярність російської ідентичності, спостерігалось певне збільшення кількості людей, які вважали себе українцями або громадянами України. Але жодна з цих груп не могла порівнятися

з популярністю т.зв. «донецької» ідентичності. Третє, Донбас (в цьому випадку – Донецька й Луганська області) сильно відрізнялися від іншої України в значенні співвідношення ідентичності мови. Якщо по всій Україні спостерігалось протягом 90-х рр. ХХ ст. – нульових років ХХІ ст. зростання частки тих, хто ідентифікував себе українцем та переходив на спілкування українською мовою, Донбас залишався винятком: тут зростала кількість тих, хто ідентифікував себе українцем, і скорочувалася кількість тих, спілкувався українською мовою [16]. Сьогодні, після п'яти років російсько-української війни на Сході України, завдання формування спільних цінностей для країни, де на захоплених та неконтрольованих територіях Сходу та Півдня ніщо не заважає формуванню субрегіональних ідентичностей, а в самій Україні контрольований олігархатом інформаційний простір продукує гібридний девальвуючий медійний контент щодо питань, які потенційно здатні об'єднати націю (боротьба із корупцією, реформи, розвиток економіки, європейська та євроатлантична інтеграція), стає все більш складним з точки зору реалізації. Понад те – зростає ризик подальшого існування/консервації декількох конкуруючих ціннісних систем у межах українського суспільства.

Не менш складним є завдання вбудови інтегральних українських цінностей у західний ціннісний контекст насамперед через найглибшу кризу ідентичності, яку переживає Західний світ після Другої світової війни. Важкувато писати про ідеологічні та ціннісні світи сучасної Європи (всебічна інтеграція з якою – стратегічна мета України після Революції Гідності 2013 – 2014 рр.) в умовах зростання рейтингів популістів, глобальної політичної турбулентності, світової гібридної війни, результат якої поки що погано прогнозується. Україна першою в Європі увійшла у військову фазу реваншистської гібридної війни, яку здійснює проти Заходу Росія. Більше того, в умовах війни вже п'ятий рік поспіль Україна проводить структурні реформи та будує такий тип демократичного режиму, який, за визначенням В. Горбуліна, є транзитом від демократії мирного часу до демократії гібридної війни [17; 18]. Захід лише починає активно усвідомлювати

масштаби нової війни, мета якої трансформувати\змінити демократичну природу як таку. Якою буде відповідь на ці виклики Західного світу, починаючи з ідеологічної та ціннісної конфігурації, закінчуючи військовою і політичною структурою, – поки не ясно. Але зрозуміло, що демократичному світу доведеться шукати баланс між необхідністю швидко й жорстко відповідати на будь-які прояви зовнішньої агресії і майже одночасно забезпечувати права і свободи громадян, що відповідають демократичному суспільству та ринковій економіці. Таким чином, українцям, працюючи над об'єднуючими націю цінностями та нарративами, потрібно розуміти, що базові концепти сучасних консерватизму та лібералізму залишаться тим філософським та ціннісним бекграундом, на ґрунті якого і відбуватиметься адаптація Заходу до нової гібридної політичної реальності. Тому декілька слів про ці філософські концепти, в межі яких має вписатися українська національна ідентичність, та спільні, об'єднуючі українців ціннісні нарративи.

Потрібно розуміти, що, за великим рахунком, розбіжності, які дозволяють детермінувати лібералами – одних, а консерваторами – інших, стосуються лише тлумачення основних суспільних цінностей, серед яких – право на особисту свободу, власність, безпеку і право опору насильству. Політичний консерватизм (навіть після трьох століть існування) залишився альтернативою радикальним способам мислення і дії. Що ж до ліберальної діяльності, орієнтованої на далекосяжні майбутні цілі, то вона є alter ego конкретики, оскільки спрямована на створення нової системи для подальшого розвитку, вважав Карл Мангайм [19]. Відповідно, реформи суспільства можна мислити в межах ліберальної парадигми (виходити з принципів майбутнього устрою) і консервативної (вносити окремі поправки до діючої моделі, щоб не руйнувати вже існуючого цілого). Ліберали вважають, що будь-які ідеї і цілі формулюються суспільством у цілому і реалізуються в принципах, ідеалах і цілях нації і держави. Консерватори ж переконані, що цілі мають ставити перед собою тільки окремі люди, а справа держави та інших загальнонаціональних інституцій – стежити за дотриманням норм.

Протягом останніх десятиріч на основі традиційного англо-американського консерватизму сформувався «неоконсерватизм» як цілісна і впливова система поглядів, що прийняла частину ліберальних традицій. Практичній діяльності неоконсерваторів відповідає політична філософія Гаєка і економічні концепції «чиказьких хлопців». Ідеологія економічного лібералізму виходить саме з твердження, що суспільство і держава не можуть ставити перед собою жодних цілей. Гаєк категорично стверджував, що будь-яка спроба визнати цілі людської діяльності також і цілями суспільства та держави неминуче веде до тоталітаризму. Цілі можуть бути тільки індивідуальними, і завдання суспільства полягає в тому, щоб узаконити такі норми, які б дозволяли жити і діяти людям з різними цілями [20]. Приблизно в тому самому напрямку рухалася думка англійського ліберального мислителя Джона Ролза. Неоконсервативними були уряди Маргарет Тетчер, Роналда Рейгана і Гельмута Коля.

Місце лібералів, саме як опонентів консерватизму, якими вони були протягом XVIII та XIX ст., зайняла у XX столітті європейська соціал-демократія, яка, насправді, є набагато консервативнішою, ніж це видається на рівні гасел. В основному пункті – ставленні до ідеї справедливості – центрим з лівим відтінком відверто пориває з соціалістичною традицією егалітаризму, вбачаючи завдання не в ліквідації нерівності, а в ліквідації з допомогою суспільства крайньої бідності. У другій половині минулого століття Швеція, Німеччина, Данія подарували Заходу концепти «соціальної держави», «якості життя», «самоврядного соціалізму» та «економічної демократії».

Наріжним каменем усіх сучасних ідеологічних концептів Заходу – і лібералів, і консерваторів, і соціал-демократів, і постмодерністів – є захист гідності людини. Фундаментальну роль відчуття гідності як рушійної сили суспільного організму показав Кант, у XX столітті її «перевідкрив» Леонард Нельсон, якому вдалося з допомогою законів логіки (!) довести, що людина може бути повноцінною і почуватися щасливою лише після усвідомлення власної гідності. **Тема гідності – одна з тих, що поєднує західну і українські філософсько-ідеологічні школи [21].**

Втім, специфіка локальних ідеологій традиційно зумовлена насамперед колоніальним та радянським минулим нашого суспільства. Так, поширення ліберальних ідей в Україні не мало такого розмаху, як у країнах Західної Європи XIX ст., через придушення лібералізму, обмеження прав та свобод та знищення проявів національного життя у Російській імперії. Концептуально український лібералізм (М. Драгоманов, М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський) формувався в межах європейських традицій того часу і декларував примат політичної свободи, рівність можливостей, приватної власності та децентралізації влади. Іншою була історія формування українського консерватизму у 1900–1930-х рр. (ідеологи – В. Липинський, П. Скоропадський, С. Томашівський), що викристалізувався як ідейно-політична доктрина, що відіграла величезну роль у збереженні національних традицій, мови, культури, освіти, захисту релігії та Церкви, відродження історичних форм державності. Базові постулати українського консерватизму: розуміння української нації як громадян України; українці – корінна національність, громадяни інших національностей – національні меншини; пріоритетний захист державою прав української нації; державний статус української мови; державне сприяння створенню в Україні Єдиної помісної православної церкви.

У процесі пошуку та визначення оптимального для сучасних українців наповнення об'єднуючої ціннісної матриці потрібно розуміти, що: пропорції впливу ліберального та консервативного концептів на сучасне українське політичне життя залишаються майже релевантними показникам початку XX ст. Ідеться про те, що, перше, ліберальні політичні сили (із приматом абсолютної свободи, обмеженим впливом держави на всі сфери суспільного життя) мають невисокий відсоток електоральної підтримки з боку українців, хоча кількість симпатиків партій, які маркуються як «ліберальні», повільно, але зростає. Друге, внаслідок мілітаризації суспільної свідомості зростає електорат правих радикалів. Третє, більше симпатій українців, як свідчать дослідження, здобувають консервативні, правоцентристські політичні проекти, які не ставлять під сумнів демократію та ринкову економіку як базові

постулати розбудови української державності, втім: а) очолюються сильним лідером; б) декларують свою здатність розбудувати сильну країну та захистити національного виробника [22]. Четверте, в реальному політичному житті більшість партійних проєктів – або зі слабкими ідеологічними маркерами, або вкрай ідеологізовані. У той час як для успішного завершення демократичного транзиту Україні необхідні ефективні загальнонаціональні консервативні партії, які агрегують спадщину і консерваторів (націонал-демократії), і платформу економічного лібералізму. Щоб зрозуміти, наскільки це завдання є виконуваним, спробуємо проаналізувати чинники, що впливають на формування сучасного політико-ідеологічного дизайну України.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ (АБО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ) ТИСК НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОЇ МАТРИЦІ УКРАЇНЦІВ. Критеріями виділення певних спільнот в окремі цивілізації консенсусно вважаються: спорідненість геополітичних умов, тривала мовна спорідненість, єдність або близькість економічного і політичного устрою, культури (включаючи релігію) і менталітету. Отже, належність людей до одної цивілізації перетворює їх із групи атомізованих індивідів до спільноти із погодженим уявленням про своє минуле та, відповідно, про своє майбутнє [23, с. 770]. О. Шпенглер розглядав Україну частиною російської християнської православної цивілізації, що мала б рятувати західну європейську цивілізацію, яка, як вважав філософ, наприкінці XIX – на початку XX ст. втрачала ідентичність [24]. Інший дослідник розвитку цивілізацій А. Тойнбі розглядав Україну (спільно із Росією та Білоруссю) частиною Східної християнської православної цивілізації [25]. До «розколотих» цивілізацій регіонального (локального) рівня зараховує Україну С. Гантінгтон, аргументуючи свою позицію розташуванням України на перехресті зіткнення трьох впливових цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського [26]. Через це, вважають прихильники концепту Гантігтона, українське суспільство неоднорідне в культурному, мовному, ціннісному аспектах та світоглядно (ідеологічно) розколоте полярним протистоянням між проголошеною орієнтацією на цивілізаційну

західну модель і уявленнями щодо тих практик, які притаманні обраному цивілізаційному benchmark.

Зазначимо, що концепції цивілізаційного світоустрою наукове співтовариство зустріло неоднозначно. Одним із найбільш послідовних критиків цивілізаційної теорії був російсько-американський соціолог П. Сорокін [27]. Український дослідник М. Степико також наголошує на тому, що про Україну слід говорити не як про арену зіткнення цивілізацій, а аналізувати економічні, соціальні, політичні та геополітичні відмінності її регіонів, причини їх виникнення та способи подолання [14].

Тим не менше, обумовлена історична та соціокультурна неоднорідність українського соціуму дійсно має місце. Понад те, саме вона була і залишається серйозною проблемою на шляху творення української політичної нації та однією з найбільших перешкод для успішного завершення Україною пострадянського транзиту. Ситуація ускладнюється і тим, що ментальна та культурна неоднорідність українців свідомо використовувалася (-ється) внутрішніми політичними акторами та групами впливу (олігархатом) та підтримувалася (-ється) зовнішніми агентами впливу для досягнення максимально бажаного результату під час електоральних кампаній. Найбільш яскраві приклади кампаній, які були побудовані на розколі українців за соціокультурною ознакою, відбулися у 2002 – 2004 рр. та 2010 – 2012 рр.

Утім, розпочата РФ у 2014 р. війна проти України сприяла прискоренню формування серед українців певних монадних спільностей, згуртованих навколо таких стійких ідеологем, як сильна нація, сильна держава, єдина державна мова, спільний ворог, захист через інтеграцію до ЄС та НАТО. Так, уже у травні 2017 р. 50% українців обирали вступ України до ЄС як геополітичний орієнтир. Такі результати можна вважати порівняно стійким трендом, оскільки українське суспільство демонструє їх уже третій рік поспіль. **Виокремлені тренди дають підстави казати про активну фазу формування політичної нації в Україні із легітимізованими більшістю євроінтеграційними та патріотичними маркерами, серед яких – свобода, повага до**

особистості (гідність), сильна європейська демократична держава та боротьба із окупантами. Про Україну вже важко казати як про країну сегментованого суспільства, яка має два рівнозначні та принципово контроверсійні дискурси, дві соціокультурні парадигми, два ментальні коди, конвергенція та співіснування яких є проблематичними: перший – орієнтований на європейські цінності, свободу, людину, приватний простір екзистенції, та другий – базований на цінностях іншої цивілізації, примату держави й порядку, замість свободи, справедливості, замість права.

Наявність цих положень, які, за великим рахунком, можна вважати політичним міксом ліберального (свобода, повага до людини, універсалізм, скорочення впливу держави на економіку, децентралізація) та консервативного ціннісних концептів (сильна держава, сильна армія, традиціоналізм у питанні культури, мови) у програмах «Блоку Петра Порошенка» та «Народного Фронту», зумовила успіх цих центристських загальноукраїнських політичних сил на парламентських виборах 2014 р. Результат – створення прозахідної парламентської більшості та початок масштабних реформ. Такою є характеристика позитивної динаміки політичних процесів.

Але не будемо ідеалізувати ситуацію та визнаємо, що підґрунтя для збереження подвійної ідентичності, для кожної з яких характерний свій порядок денний та свій набір ціннісних наративів, що гальмує процес формування українців як політичної нації, все ще зберігається. Потрібно визнати, що в регіональному розрізі фіксується певна асиметрія щодо ставлення до базових концептів державної політики. Так, вступ до НАТО є метою для 78% мешканців західних регіонів та лише для 20% мешканців Сходу країни. 43% українців уже підтримували необхідність приєднання України до НАТО (втім, серед тих, хто підтримує вступ України до Альянсу, лише 14% та 29% на, відповідно, Сході та Півдні країни, та аж 70% – у західних регіонах). Більше 50% вважають РФ країною-агресором та наполягають на обмеженні економічних взаємин із нею. (Втім, в цій більшості 80% Заходу України та лише 28% Сходу країни).

Вже 60% українців не підтримують надання російській мові статусу другої державної, з них – у східних регіонах проти надання російській мові статусу «державної» лише 20%, у той час як на Заході – майже 90% [28]. 60% на Заході України підтримують ідею створення в Україні Єдиної помісної церкви, на Сході країни таку мету, гідної реалізації, вважають лише 11% [29]. **Плюралізм ідентичностей (конкуренція між якими скоротилася, але не зникла після Революції Гідності), який накладається на «клієнтський» характер української державності, проведення важких для патернальних українців реформ без руйнації впливу олігархату, ерісфай у антикорупційній діяльності влади і падіння рівня життя українців зумовлюють небезпечну для подальшої успішної долі української державності хвилю піднесення популярності популістських політичних партій: «Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Опозиційний блок», «За життя», падіння рейтингу політичних сил, що маркують себе як «ліберальні» («Рух нових сил», «Воля», «Демальянс»), та зростання активізації праворадикальних та більш яскраво маркованих консервативною ідеологією ВО «Свобода», «УКРОП», «Національний рух «Державна ініціатива Яроша», партія «Правий сектор», партія «Національний корпус», «Громадсько-політична платформа» Н. Савченко.**

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОГО ЦІННІСНОГО ПРОФІЛЮ УКРАЇНЦІВ.

Отже, іделогічні установки українців усе ще вивідаються досить диференційованими. Наріжний камінь диференціації – цінності, що є детермінантами суспільного розвитку, які пояснюють, заради чого люди/суспільство живуть та діють, а саме – витрачають сили, час та ресурси.

Соціолог М. Шульга вважає, що найбільші розколи суспільної свідомості українців відбуваються саме на ціннісному рівні, а саме – по лініях європейські/азіатські цінності; радянські цінності/ліберально-ринкові цінності; радянські цінності/традиційні українські цінності; націоналістичні цінності /західні ліберальні цінності. Тривалий час українське суспільство перебувало в транзиті без чітких орієнтирів на певні ідеологічні, державні та

економічні моделі, яких потрібно прагнути. Зміни в усіх сферах відбувалися хаотично та непередбачувано, що стало підставою для тривалої кризи ідентичності [30].

Надії на подолання кризи аберантності у суспільній свідомості з'являються після Революції Гідності, коли після президентських та парламентських виборів 2014 р. до влади прийшла прозахідна більшість і проголосила європейську та євроатлантичну інтеграцію метою зовнішньої та внутрішньої політики. Дійсно, все більше українців роблять акцент на тому, що обирають, як бажану модель, життя в сучасній цивілізованій західній країні та орієнтуються при цьому і на демократичний устрій, і на захист прав людини, і на ринкову економіку, і на право індивідуальної самореалізації. Питання про те, наскільки ці орієнтації стають реальними регуляторами поведінки українців, поки що залишається відкритим, оскільки зміну напрямку ціннісного вектора можна вважати дійсно таким, що відбувається за умови збереження розбіжностей між групами у ціннісних пріоритетах протягом тривалого часу [31].

Так, велика кількість емпіричних кейсів свідчить, що ціннісні прагнення демократії, свободи, гідності, справедливості не збігаються із інструментарієм їх досягнення: українці, переважно, все ще перебувають у зоні впливу традиційних цінностей – «цінностей виживання». Суспільства, наголошують дослідники ціннісних систем Р. Інглгарт та К. Вельцель, де домінують цінності «виживання», відрізняються порівняно низьким рівнем особистого добробуту, невисокими показниками здоров'я населення, відсутністю міжособистісної довіри, нетерпимістю до інакодумців, гендерною нерівністю, підвищеним інтересом до матеріальних аспектів життя, вірою в могутність науки і техніки, ігноруванням природоохоронної проблематики та готовністю підтримувати авторитарні режими. Суспільства, що висувають на перший план цінності «самовираження», з усіх перерахованих позицій дотримуються протилежних поглядів [32]. Так, згідно з результатами опитування, представленими навесні 2017 р. Центром Разумкова, найважливішими життєвими цінностями українці називають такі, які пов'язані зі забезпеченням

біологічних потреб, фізичного і психологічного комфорту, добробуту, а саме – здоров'я (58%), щасливе сімейне життя (41%), матеріально забезпечене життя (39%), життєву мудрість (24%), цікаву роботу (21%), активне діяльне життя (19%). Цінності, пов'язані із вищими потребами (повагою, визнанням та само-реалізацією), фіксує дослідження, мають менше значення: акцентують потребу у свободі – 10% українців, 9% – у розвитку (роботу над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення), 5% – у пізнанні та щасті інших, 3% – у суспільному визнанні (повазі оточуючих та колег по роботі) та красі природи та мистецтва, 2% – розвагах та 1% у творчості. Як і має бути в суспільстві, яке «виживає», українці мають дуже високі патернальні сподівання на державу, яка повинна забезпечувати допомогу безробітним, обкладати податками багатих і підтримувати бідних та забезпечувати рівність доходів. Абсолютно прогнозовано, що, обираючи між «підтримкою порядку в країні», «наданням людям більших можливостей впливати на прийняття владою рішень», «боротьбою зі зростанням цін», «захистом свободи слова», більшість українців роблять акцент на «підтримку порядку в країні» [22].

Як правило, суспільства із високим рівнем патернальності мають не дуже високий рівень глибинної поваги до демократичних практик та політичної культури. І Україна – не виняток: українці, які в новітній історії пройшли скрізь 4 революції (Революція на граніті – 1990 р., «Україна без Кучми» – 2000 р., Помаранчева революція – 2004 р., Революція Гідності – 2013– 2014 рр.), як не парадоксально, цінують демократію менше, ніж в Німеччині, Нідерландах та Польщі. Інтерес до політики в Україні виражений істотно менше, ніж, наприклад, у Німеччині та Нідерландах, де, відповідно, 62% і 65% цікавляться політикою (в Україні – лише 37%) [33]. Рівень інклюзії громадян у різні форми політичного та громадського життя в Україні також набагато нижчий, ніж у Польщі, Німеччині [33]. Майже 85% українців практично не переймаються детермінацією власних політичних поглядів: вони не знають, чим відрізняються ліві політичні партії від правих, консерватори від лібералів [22]. Щодо власних політичних поглядів, то 71% українців їх не має. Над формуванням власних

політичних поглядів не працюють не тільки ті чисельні прошарки українців, які через падіння рівня доходів та погіршення соціально-економічної ситуації в країні змушені, в прямому сенсі слова, виживати: 66% забезпечених українців не визначилися зі своїми політико-ідеологічними уподобаннями [22].

Українці практично не вміють довіряти один одному – що також є ознакою домінування парадигми ціннісної системи «виживання». Так, 75% українців вважають, що потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми. Тоді як у Німеччині таку відповідь дають трохи більше половини (54%), у Нідерландах – лише 32% [33]. В Україні 62% не довіряють (зовсім і переважно) представникам інших національностей. Для порівняння – частка таких у Нідерландах становить 50% та 31% – у Польщі [34]. 59% українців вважають себе «дуже щасливими» або «скоріше щасливими». В Німеччині аналогічний показник становить 84%, у Нідерландах – 92%, у Польщі – 93% [34]. В Інституті соціології НАН України вважають, що руйнування соціальної довіри, відсутність поваги до інших людей та відповідальності за свої вчинки перед ними – є проявами високого рівня соціального цинізму. Цинізм сучасних українців унеможливує їхню конструктивну взаємодію, руйнує соціальний капітал, який є вирішальним фактором зростання добробуту та перспективи сталого розвитку соціуму [34]. Скорочення рівня соціального цинізму українців в умовах діючих політичних практик блокується, не в останню чергу, аморальною поведінкою політичного класу України, який, з одного боку, проводить жорсткі (за своїми соціальними наслідками для більшості українців) реформи, пояснюючи необхідність їх реалізації саме в такому форматі «євроінтеграційними вимогами», з іншого – дуже повільно скорочує власну корумпованість та подальше збільшення персональних прибутків, чим девальвує для населення цінність реформ та обрання Україною прозахідного політичного курсу.

Бідність, найнижчий рівень життя в Європі, високе соціальне розшарування в суспільстві, певне розчарування українців в євроінтеграційних реформах, їх перебування під впливом переважно патернальної групи цінностей, невисокий

рівень політичної культури та дефіцит інклюзивної взаємодії із державою, її інститутами, інститутами громадянського суспільства, один з одним, сприяють поглибленню домінування в усіх сферах суспільного буття такого явища, як «відторгнення» людей від держави (соціальне відчуження, соціальне відсторонення, соціальне відторгнення, соціальна ексклюзія, виключення зі суспільного життя, ізолюваність, десоціалізація) [34]. «Відторгнення» – це непродуктивний стан, у межах якого відсутній суб'єкт, здатний працювати над формуванням національного порядку денного, національними цінностями й інтересами, розвивати проактивне громадянське суспільство, творити державу. Можна сміливо констатувати, що поглиблення соціального відторгнення в Україні блокуватиме процес творення держави та нації.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ ЦІННІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК УКРАЇНЦІВ. Починаючи зі середини 90-х рр. ХХ ст. вітчизняна олігархічна економічна модель працювала як годинник: сировина чи напівсировинна продукція за мінімальних видатків вироблялася на внутрішньому ринку, успішно – через численні офшори – експортувалася, більшість отриманого прибутку в Україну не поверталася. Втім, вимивання олігархією протягом декількох десятиліть фінансів та ресурсів з України зумовило той факт, що економіка країни має, м'яко кажучи, непривабливий вигляд: монополії; домінування сировинних виробництв; майже повна відсутність інноваційного сегмента в економіці; зведення до мінімуму інвестицій у модернізацію існуючої виробничої бази; свідоме заниження вартості праці на внутрішньому ринку, високий рівень корупції через постійну потребу олігархії в державних преференціях, субсидіях та пільговій приватизації. Соціальними наслідками дешевої вартості трудових ресурсів стали бідність, консервація патернальності та блокування українців у світоглядній парадигмі «цінностей виживання».

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 р., лише загострила ці негативні тренди. В умовах втрати Україною

територій та майна, падіння ВВП та промислового виробництва, високої інфляції та знецінення гривні уряд уже п'ятий рік поспіль змушений нарощувати військові та соціальні видатки бюджету і водночас скорочувати його дефіцит, що є обов'язковою вимогою донорів України (МВФ, СБ, ЄБРР та інших) і одним з топ-завдань більшості реформ, розпочатих прозахідною правлячою більшістю після Революції Гідності. На жаль, скорочення дефіциту відбувається, в першу чергу, за рахунок обмеження бюджетних соціальних програм і зростання вартості тарифів за комунальні платежі, що значно погіршило протягом останніх років і без того складне матеріальне становище більшості українців. Збалансувати дефіцит бюджету шляхом збільшення податкового тиску на великий олігархічний бізнес (наприклад, через введення оподаткування виведеного капіталу) ані уряди Яценюка, ані уряд Гройсмана не змогли. Більше того, в межах економіки, що стискається, створюються преференції (наприклад, тариф «Роттердам+», який передбачає продаж українського вугілля за європейськими цінами на внутрішньому ринку) для окремих олігархів, які дозволяють їм навіть у таких умовах отримувати високу прибуткову ренту.

Наслідками такої соціально-економічної політики є:

- подальше зuboжіння переважної більшості українців, зростання рівня суспільного цинізму та наростання кризових явищ у суспільній свідомості. Згідно з Індексом бідності від Bloomberg (2017 р.) Україна перебуває в десятці найбідніших країн світу [35]. За інформацією ООН, більше 60% живуть за межами бідності [36]. Згідно з доповіддю ООН World Happiness Report 2017, українці є гостро нещасливими і перебувають на 132-й позиції рейтингу щастя із 155 існуючих [37]. Понад 60% українців вважають, що за останній рік (06.2016-06.2017 рр.) їхнє матеріальне становище погіршилося. Більше ніж 60% українців не можуть сплачувати рахунки за житлово-комунальні послуги [38];

- консервація патернального стану українців та домінування «цінностей виживання», що створює підґрунтя для закріплення дуже небезпечного нарративу безумовного домінування концепту «сильної, заможної економіки» над потребою у «демократичній

політичній системі». Важливість демократії в липні 2017 р. розуміли 34% українців, у той час прагнення «заможної економіки» демонстрували 54% наших співгромадян [39]. Такі пріоритети українців зумовлюють зростання популярності або умовно консервативних політичних проєктів із яскраво вираженими елементами популізму, які пропонують суспільству сильну впливову традиціоналістську державу, що здійснює масштабне регулювання економіки (ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», ВО «Самопоміч», «Радикальна партія Олега Ляшка»), або умовно соціал-демократичних проєктів також із яскравими елементами популізму, які роблять акцент на політичній прозорості та необхідності створення в Україні «соціальної держави» («Опозиційний блок», «За життя»). У будь-якому разі, збідніле патернальне українське суспільство сприймає політиків та політичні проєкти через їхнє прагнення\здатність\стратегію розбудовувати в Україні правову державу із інноваційною економікою, а насамперед через їхні пропозиції, пов'язані із терміновою реалізацією «соціального пакета» (пенсії, зайнятість, рівень заробітних плат), які дають змогу людині елементарно вижити;

- блокування популяризації ліберальних політичних практик як у вигляді окремих партійних проєктів, так і ліберальних економічних бекграундів у платформах неоконсервативних політичних сил. Історична непопулярність лібералізму в Україні зумовлена, серед іншого, і соціальними факторами: «приниження бідністю» відводило питання захисту гідності людини на другі та треті позиції в ціннісно-світоглядній картині українців [40]. Українська Революція Гідності стала тим поривом, який привернув увагу суспільства до ліберальних концептів. Утім, зростання несприйняття українцями триваючого циклу реформ, які позиціонуються як «прозахідні» (бо реалізуються прозахідними політичними силами) та «ліберальні» (бо передбачають скорочення впливу держави на суспільство та економіку, зменшення кількості соціальних бюджетних програм, децентралізацію, дерегуляцію, приватизацію), не тільки знову відвертає суспільство від ліберальних європейських цінностей, а й робить непопуляр-

ними ті політичні сили, які відверто позиціонують себе як «ліберальні» та борються за владу.

ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО ДИЗАЙНУ УКРАЇНИ. Незважаючи на тектонічні зміни, що відбулися в Україні після Революції Гідності (початок економічних, соціальних та політичних реформ, інституціоналізація та активна участь у політичному житті громадянського суспільства, активізація європейської та євроатлантичної інтеграції), наша країна за великою кількістю ознак залишається патримоніальною або «захопленою» олігархією [41; 42]. Механізм «захоплення» держави з боку олігархату, її функціонування та наслідки «захоплення» для політики, економіки та соціальної сфери детально описані в роботах Хельмана, Джонаса, Кауфмана, Амадео, Агліца, Торко, Гросман, Старка, Галана, Охматовського, Райта [43; 44, 45, 46]

Щодо сучасної України, то насамперед через повільну реформування судової системи та нерезультативну боротьбу із корупцією такі нещодавно створені чинники обмеження впливу ФПГ на політичні партії, як запровадження їх державного фінансування та система електронного декларування доходів і майна політиків та державних службовців, поки що не працюють у повному обсязі. Низький рівень життя і, відповідно, домінування «цінностей виживання» серед українців стають на заваді масштабної підтримки суспільства результатам моніторингу партійних фінансів з боку пасіонарної частини *civil society*. Аналізуючи наслідки «захоплення держави» в партійно-ідеологічній царині, А. Іннес наголошує на тому, що в транзитних країнах, де рух у бік демократії та ринку розпочався в умовах слабкого громадянського (дисидентського) руху та високої монополізації всіх сфер життя суспільства з боку правлячої партії (а Україна і є такою країною), формується не ідеологічна партійна еліта, яка дотримується абсолютно чітких цінностей, принципів, наративів, а «масова», яка прагне подобатися більшості, щоб отримати, завдяки діючим у «захоплених» режимах демократичним процедурам, короткотермінову вигоду. Партії, створені «масовими» елітами, переважно популістські, концентруються на розкраданні активів та бюджет-

них грошей і захищають себе через закриття доступу інформації про це [22]. Такі партії не можуть виконувати функції представництва суспільних інтересів, чим підривають суспільну довіру до партій та партійної системи; лобіюють збереження тіньового фінансування та політичної корупції; розмивають ідеологічні засади діяльності партій, посилюють нестратегічний, ситуативний характер політичної поведінки.

Картина сучасних електоральних симпатій українців абсолютно відповідає ознакам «захопленої» держави, в межах якої культивується ситуативність і деіологізація політики та нівелюється довіра до політичних інститутів, у першу чергу – до парламенту. Так, за оцінками аналітиків Центру Разумкова, серед діючих парламентських партій інституціями зі слабким іделогічним позиціонуванням є 4 з 6, а саме – ВО «Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Опозиційний блок», ВО «Самопоміч» [40]. Політичні партії із більш чітким ідеологічним маркуванням (консервативні та ліберальні) до парламенту, згідно зі прогнозами експертів, не потрапляють. Симптоматично, що готовність наповнити парламент популістами співіснує із недовірою до парламенту з боку 80% українців [40].

Незважаючи на значні позитивні зміни, що відбулися в політико-ідеологічному житті України після Революції Гідності (йдеться про активізацію процесу формування політичної нації; виникнення не регіональних, а загальноукраїнських політичних проєктів; зростання ідеологічної складової в діяльності політичних партій; ухвалення законів, спрямованих на подолання політичної корупції; активізацію громадянського суспільства), **Українська держава зберігає свій патрональний чи «захоплений» характер.** Вплив олігархії на всі сфери діяльності суспільства зумовлює бідність, яка консервує патернальність українців. Патернальна ментальність не продукує продуктивні сенси. Захоплений олігархами країні не потрібні свідомі громадяни, які відчують себе тут господарями і власниками. Саме через це націотворчі процеси, в тій частині, де на них може впливати держава (в конвертації, наприклад, військового, економічного, культурного, спортивного патріотизму, локальних ідентич-

ностей (регіональних, етнічних) – в загальну політичну ідентичність, відбуваються повільніше, ніж потрібно. Українці вже на трагічній практиці зрозуміли, що недореформованість національної ідентичності (сепаратизм, федералізм, спекуляції довкола «мовного питання» та зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризація та радикалізація електорального поля й політичних сил) створює смертельну загрозу існуванню держави. На жаль, інтенсивність цих загроз множить безвідповідальною політичною грою власників держави і політичної еліти, попри трагічні події Революції Гідності та війни на Сході України, на все ще існуючих відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян України.

-
1. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008.
 2. Ожеван М. А. Українське націєтворення: зависання між модерном та постмодерном // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2012.
 3. Назва з екрана. URL: https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2397.html
 4. Донцов Д. Націоналізм. Київ: ФОП Стебляк О. М., 2015.
 5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999.
 6. Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2012.
 7. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С., 2011.
 8. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, Смолоскип, 2002
 9. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 336 с.

10. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ю. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

11. Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/rankorder/2003rank.html>

12. Назва з екрана. URL: https://24tv.ua/trudova_migratsiya_mozhe_prizvesti_do_zrostantnya_tsin_v_ukrayini__nbu_n1009560

13. Назва з екрана. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=8YWP-VvDn-aY>

14. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011.

15. Назва з екрана. URL: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=60-&op_id=1016

16. Грицак Я.: Нація створюється з досвіду співіснування. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/paradoksi-nacionalnoyi-identichnosti>

17. Горбулін В. Який Фенікс народиться зі згарища світової гібридної війни? / Дзеркало тижня. 2017. 3 листопада

18. Горбулін В. Світова гібридна війна. Український фронт. Київ: Фолю, 2017. 496 с.

19. Мангайм К. Ідеологія та утопія. Пер. з нім. Володимир Швед. Київ: Дух і літера, 2008. 370 с.

20. Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії. В 3 томах Київ: Сфера, 1999–2000.

21. Попович М. Розмова із філософом, директором Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. Київ: Критика, 09.07.2014. URL: <https://theukrainians.org/myroslav-popovych>

22. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf

23. Павленко О. Цивілізація // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

24. Шпенглер О. Закат Європы: Очерки морфологии мировой истории. – Т.1: Гештальт и действительность. Москва: Мысль, 1993; Т. 2: Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. Москва: Мысль, 1998.

25. Тойнби А. Дж. Постыжение истории. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.

26. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: «Издательство АСТ», 2003. 603 с.

27. Сорокин П. А. Социальная мобильность. Москва: Политиздат, 1992. 295 с.

28. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

29. Україна у фокусі: соціологічні виміри – Соціологічна група «Рейтинг». Київ: 2017, червень. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_focus_062017_press.pdf

30. Ставлення українців до створення Єдиної Помісної Церкви. – Соціологічна група «Рейтинг». Київ: 2017, жовтень. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_church_072017.pdf

31. Шульга В. «Амбератний стан суспільної сідомості українського соціуму» // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2014. Київ: НАН України. Інститут соціології.

32. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ: НАН України, 2016.

33. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва: Новое издательство, 2011.

34. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Київ: Центр Разумкова, 2017. URL: http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

35. Головаха Є. Соціальний цинізм та аномія в українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2014. Київ: НАН України. Інститут соціології, 2014. URL: <http://www.idss.org.ua/news.html>

36. These Economies Are Getting More Miserable This Year – Bloomberg. 03.03.2017. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-03/these-countries-are-getting-more-miserable-this-year>

37. 60% українців живуть за межею бідності – ООН // ІА «Ліга». – 30.03.2017. URL: http://news.liga.net/ua/news/society/14722869-60_ukra_nts_v_zhivut_zhaz mezheyu_b_dnost_oon.htm

38. Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2017). World Happiness Report 2017, New York: Sustainable Development Solutions Network. URL: <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2017/03/HR17.pdf>

39. Економічна та політична ситуація в Україні очима громадян. – Соціологічна група «РЕЙТИНГ». Київ. Травень 2017. С. 3. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_electoral_062017_press.pdf

40. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні. 21 квітня – 5 травня, 2017. Соціологічна група «РЕЙТИНГ». Київ. Травень 2017. С. 41. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2017_may_survey_of_residents_of_ukraine_ua_0001.pdf

41. Попович М. Ліберальні цінності, або Роздуми біля парадного під'їзду Європи // Дзеркало тижня. 2001. 30 листопада; М Попович. Лібералізм // Політична енциклопедія. / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011.

42. Умланд А. Коррупционная, патрональная система контракует: как Украине не вернуться в темные времена // VOX Ukraine. – 9.11.2017.

43. Яблонський Д., Захаров А. Звільнити захоплену державу Україна. Київ: ЦЕС. Травень 2017. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhoplenu-derzhavu-Ukraina.pdf>

44. Hellman J.S., Geraint Jones and Daniel Kaufmann Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption, and Influence in Transition – Policy Research Working Papers. 2010.

45. Aligica P.D., Polycentricity V.T.: from Polanyi to Ostrom, and beyond. – Governance. – 2012/4/1. – Blackwell Publishing Inc. P.237–262.

46. Grosman A, Okhmatovskiy O/, M Wright State control and corporate governance in transition economies: 25 years on from 1989 A Grosman, I Okhmatovskiy, M Wright – Corporate Governance: An International Review, 2016. P. 200–221;

Балабан Р. В.

ПОЛІТИЧНІ ПРОТЕСТИ: ВІД СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ

МОМЕНТ ЧАСУ. Ідеться про три акценти політичного процесу: протест; суспільна криза і тема консолідації суспільства. Ці теми є абсолютно актуальними для України. Мається на увазі широка гама протестів, починаючи від нещодавніх масштабних подій Революції Гідності й до активізації різних форм протестів, що тільки починають досліджуватися вітчизняною наукою. Що ж до суспільної кризи, то вона висвітлюється переважно публіцистично темами розколу на Захід і Схід. Сюди ж додаються такі економічні аспекти, як зубожіння. Криза включає також брак стратегічних цілей розвитку суспільства та низку інших характеристик, що їх ще слід артикулювати й осмислювати. Загалом це йменується кризою.

Зрештою, ідея консолідації передбачає згуртування українського суспільства. І це тим більш актуально після тривалих розмов про поділ на Захід і Схід, про орієнтири на Європу і Росію, про російськомовне населення як окрему групу, про українське суспільство як стільникове, де хтось лишився в радянському просторі, хтось формує свій стільник підприємницького середовища, а хтось прагне патерналізму. Окремо розглядається стільник олігархії, окремо – політичного класу. Всі вони вибудовують власний самозахист, аби бути досить автономними з відмінними цінностями й інтересами. Тому розглядається консолідація як варіант виходу з кризи. А це неодмінно передбачає об'єднавчі зусилля й наявність спільної ідеї (мети, інтересу).

Отже, дослідження протестів, кризи й консолідації можуть бути цілковито самостійними, повномасштабними темами. При цьому між собою вони не пов'язані лінійно.

Політичний протест не веде виключно й однозначно до суспільної кризи. Він може бути як амортизатором потенційної кризи, так і передвісником її, а в ідеалі – коректором політичного

курсу й звичайної політичної практики. Політичний протест за певних умов може бути цілком пересічною справою, як коректор політичного курсу чи елемент взаємин, конкуренції, участі в політичному процесі. Тобто політичний протест може набувати цілковито відмінних функцій та ознак – від прояву кризи до звичаєвого повсякденного елементу політичного процесу. Це залежить ще від однієї складової: глобально – від політичного режиму, в якому це відбувається, і тактично – від адміністративної реакції на протести. Про це вкрай мало говориться і це майже не досліджується, оскільки вітчизняна наука щойно підійшла до політичного протесту як даності. На часі осмислення політичного протесту як феномену, як форми участі, зрештою, адаптації реакції існуючого держaparату і політичної традиції на ці виклики. Західна політична практика вже пройшла етапи від засудження протесту як злочину до визначення як недемократичного втручання у політичний протест і, зрештою, як демократичної форми участі. Розглядається адаптивне подолання руйнівних наслідків тощо.

Для демократичного політичного режиму політичний протест є його повсякденною логічною і гармонійною складовою, а для тоталітарного – це злочин і катастрофа, яка фізично ампутується. Тому теза про «викорінення» протестів як таких, що мають негативні наслідки, озвучена в дисертаційному дослідженні Г. Сасиної «Обґрунтування сучасного типу революцій в транзитному суспільстві на прикладі України», видається, щонайменш, дивною [1, с. 22]. «Викорінення» протестів призводитиме до консервації укладу в розумінні застарівання його без реакції на подразники та відкладання політичної проблематики на майбутнє. Отже, накопичені й нерозглянуті питання створять вузол, що його не можна подолати простими кроками або можливою кризою для системи. Втім, ідеться про кризу не від протесту, а від відсутності модернізації, яка має відбуватися щоденно. Протест і революційні події свідчать, що система не відповідає суспільним запитам або запитам певних груп, а також говорить про брак каналів впливу, участі і, зрештою, ліфтингу. Уникнення й усунення протестів призведе лише до консервації моделі й відсунення системної кризи

на пізніший час, але ще зі складнішими наслідками. Слід боротися не з протестами, а модернізувати систему, і цей процес є постійним. Утім, модернізація передбачатиме оновлення політичної еліти. Саме тому авторитарні й тоталітарні лідери прагнуть знищити опозицію й законсервувати політичний клас, аби не бути зміненими. Пригадуються слова президента Білорусі А. Лукашенка, який казав, що наведе порядок і доведе розпочаті справи в республіці та буде президентом до 2000 р. Ось уже й 2018 р., а насолода від політичної влади не відпускає: президент лишається незмінним. Це є можливим за слабкої опозиції, яка придушувалася не лише адміністративними заходами. До того ж у Білорусі розгалужений апарат МВС, відсутні альтернативні ЗМІ, а протести подавляються і сприймаються виключно як провокації. Насправді така система формує пакет проблем на майбутнє, хоча і має вигляд стабільності. Втім, це є стагнацією з відставанням. Такі системи здатні зберігатися за умов ізоляції від світу, аби громадяни не бачили високих стандартів життя, інших рівнів взаємин і, зрештою, щоб не виникали крамольні ідеї. В Росії тепер існує режим Путіна, що самозберігається частково з використанням штучного рокірування, коли президент ставав главою уряду, а потім знову повертався на президентську посаду. Нині термін президентства подовжено до 7 років. У Російській Федерації теж вкрай обмежені ЗМІ, практично не виникає нових опозиційних особистостей. Потенційних опонентів, як, скажімо, Ходорковського, ув'язнюють за економічною статтею; «випадково» злочинці вбивають опозиційних журналістів [2], влаштовують убивство опозиційного лідера Б. Немцова, і, звичайно, що все це разом інтерпретується як «стабільність», а протести як недолугі провокації, «рука Америки» і чужорідне явище.

Не слід ізолювати біологічний організм від вірусів, оскільки він не виробить імунітету, а від найпростіших може загинути. Так само штучне уникнення протестів призведе політичну систему до глибшої кризи.

Сам по собі політичний протест не лікує систему. Важливі супутні інституції. По-перше, це здатність залучати запити (вимоги, ініціативи) до програм і дій політичних сил, а також

залучати і нових лідерів до своїх лав. По-друге, реакція державних органів на протест і протестувальників, здатність до комунікації і адаптації. Що ж до української практики, то політичні партії саме цих функцій не виконують. Тому час від часу виникають саме позапартійні протести, і партії в них не виступають гегемоном, а радше прагнуть використати за нагоди рейтинг настроїв.

Що ж до української суспільної кризи, то вона потребує окремого повномасштабного дослідження. Як мінімум, слід артикулювати те, в чому полягає ця криза, а не обмежуватися констатацією високого рівня недовіри суспільства до державних і політичних інституцій, а також незадоволенням життям і хронічним «розчаруванням». Усі ці категорії слід інтерпретувати і знайти те, що є першопричиною. Адже лише констатація суспільної недовіри і розчарування де-факто робить винним політичний образ «вони» і «влада». Причому, чим сильніші розчарування і недовіра, тим більше винні «вони – влада», чим більшим є очікування популізму (обіцянок простих рішень) для заспокоєння, тим частіше популізм призводить до посилення недовіри і розчарування. І це виникає з дуже простого явища, оскільки сама лише люстрація чи лише ув'язнення чиновника-корупціонера, чи лише безвіз або будь-що інше не роблять громадянина щасливим і заможним наступного дня, не розв'язує його особистісних проблем, які він традиційно перекладає на політичну систему. В суспільстві присутній шар настроїв, де особиста бездіяльність, безініціативність, негаразди долі перекладаються на сторонніх осіб, а загалом – на владу.

Окрім фонового політичного популізму, який обіцяє блага через перерозподіл без спонукання до дій, природою соціальної кризи є невизначеність державного розвитку. Навіть коли переважно говориться про реформи, майже ніколи не йдеться про те, навіщо. Для цього вдаються до узагальнюючої відповіді: «Аби було краще». Але саме поняття «краще» для різних категорій означає абсолютно різні речі. Частина суспільства налаштована на патерналізм, а значно менша – на самозабезпечення і підприємницьку ініціативу. Це дві стихії з цілковито різними вимогами і природою існування. Невизначеність того, що ми

будуємо і для кого, відкладає проблему на майбутнє. Збереження такого стану робить тільки маргіналізацію суспільно-політичного укладу. Ще у 2000-х роках М. Михальченко зазначав, що ключовою проблемою суспільної свідомості в Україні є саме пошук ідей національної згоди не як гасла, а як політичної дійсності й конструктивного майбутнього [3, с. 247]. Ідея національної згоди є, в тому числі, стратегічним дороговказом – що робимо і навіщо. Згадаємо стратегічні ідеї, як у Радянському Союзі будували комунізм, як у США поширюється демократія, як Китай змагається за світову політичну й економічну першість, як Швеція опікується екологією і толерантністю. Для України властива невизначеність, яка тривалий час називалася перехідним періодом, а нині вона поки що лишається без назви. Такі цілі, які озвучували й озвучують політики (наприклад, Президент В. Янукович говорив про «покращення вже сьогодні», Президент П. Порошенко про «євроінтеграцію і безвіз», Глава Уряду Гройсман про «дороги»), не стали консолідуючими і локомотивними, хоч і є бажаними. Більш відверті і прагматичні дороговкази політики не наважуються проголошувати внаслідок нерозуміння ситуації (це пояснюється відірваністю від суспільства), а також з остраху втратити електорат. Як ми зазначали, популізм призводить до потреби ще більшого популізму, а також до зневіри. Загоювання зневіри українські політики роблять ще більшим популізмом, що насправді аж ніяк не поліпшує ситуацію.

Потреба консолідації (консолідаційного чинника) лишається. Ця ідея може бути народжена, так би мовити, «на вулиці», а можливо, в академічних кабінетах, можливо, політиками, але перш за все вона має охопити маси.

Консолідація в нашому розумінні – це об'єднання навколо спільної мети, що не заперечує можливості бути різними й різноманітними. Тобто йдеться не про тоталітарну уніфікацію. Консолідація не трапляється завтра, а є частиною процесу. Консолідуючим чинником може бути тривала мета. Актуальною є відповідь на старе запитання: яку Україну ми будуємо? Одним з варіантів такої мети може бути «євроінтеграція», але вона потребує розкодування, а не залишатися лише гаслом. Конче

потрібно, аби в євроінтеграційному процесі найрізноманітніші верстви бачили свій інтерес і перспективу. Ідеї можуть бути й інші. Скажімо, будівництво успішної України. Можливо, є пошук особливого шляху для України як інтелектуального центру або аграрної держави та багато інших модифікацій. Зрештою, йдеться й про нову економічну політику з метою справжнього добробуту для кожної родини – будувати і заробляти можна, не сперечаючись щодо мови або конфесії. Але ідеї мають бути доведені і зрозумілі. Наприклад, «покращення вже сьогодні» передбачає вільний розвиток бізнесу і підприємництва задля поліпшення свого стану. Або щодо політики дотацій і перерозподілу, за що відповідає держава. Але політики найчастіше не дбають про інтерпретації й конкретизацію тих заходів, які потрібні з огляду на прогрес, а з точки погляду індивідуальних електоральних груп можуть призвести до втрат. У трансформаційному процесі відіграватимуть важливу локомотивну роль також соціальні групи й принципи. В економіці йдеться про бізнес і підприємців, але електорально вони становлять катастрофічно малу кількість. Тим-то й присутня риторика, яка подобається ширшому загалу, про соціальні гарантії, про пільги, про стримання цін, а час від часу з вуст високопосадовців звучить негатив про підприємців.

Фактично, розмовами про політичні протести, суспільну кризу і консолідацію об'єднано неосяжне. Що ж поєднає ці парадигми? Вочевидь, момент часу. А саме те, що українське суспільство досить пасивне, як стверджує М. Михальченко, що була короткою активність національної самосвідомості українського народу в 1989–1992 рр, яка швидко вщухла [3, с. 227]. Але хронологічно після Революції Гідності (2013–2014 рр.) вона активізувалася кількісно і у формах прояву. По-перше, для багатьох виявилася як «неочікувана протестна активність українського суспільства, що виникла наприкінці 2014 р.» [4, с. 419]. Соціологи твердять, що 40-50% громадян готові брати участь у протестах. Хоча фактично вони не заповнюють вулиці. По-друге, тривалий перехідний період і звикання до невизначеності, відсутність консолідуючого чинника і поділ суспільних настроїв на Захід–Схід, наявне незадоволення і недовіра, потреба «поліпшення вже сьогодні» і потреба «жити по-

новому», що вибудувалося в парадигму і самооцінку, як суспільна криза, очевидно потребує зміни цієї парадигми. По-третє, це консолідація суспільства, чого ніби бракує. Втім, ми повинні на випередження спрямовуватися до раціональної консолідації, оскільки вона як така не є самодостатньою. Суспільство може бути сконсолідоване лещатами тоталітаризму або страхом в неоавторитарних режимах тощо. Тобто надзвичайно важлива природа консолідації та її мета.

Момент часу полягає в тому, що, здавалося, Помаранчева революція ніби символізувала завершення перехідного періоду, обіцяла поліпшення вже сьогодні і жити по-новому, бо це наша Україна. Все це витало у повітрі, хоча лідер Помаранчевої революції В. Ющенко прямо не артикулював обіцянки «покращення» і «по-новому». Це були бажані суспільні висновки, які витікали з його тез про реприватизацію і з гасел «Бандитам тюрми!», «Багаті поділяться з бідними!».

Лише наступні кандидати в Президенти вдало взяли ці гасла у власну передвиборчу кампанію, артикулювавши суспільні очікування. Спочатку кандидат, а потім Президент В. Янукович проголошував «покращення вже сьогодні». Йому почали приписувати клановість, узурпацію, «злочинну владу», а відтак ніби ренесанс авторитаризму. І наступний успішний кандидат і наступний Президент П. Порошенко зі слоганом «жити по-новому» (що теж очікувалося суспільством), який поєднав і символ змін від нової влади, і символ старої влади, а разом – усі негативні оцінки.

Зауважимо, що висока готовність до протесту зумовлена високим порогом особистого незадоволення, що транслюється на політиків, владу, публічних осіб, хоча часто не особистісно, а на узагальнюючу подобу «вони». Квінтесенцією цієї подоби виступає Президент як найпублічніша особа і верхівка піраміди влади. Паралельно існує віра в те, що однією дією в політичній сфері будуть розв'язані низові проблеми: трудові спори; холодний під'їзд; вивезення сміття; дозволи для малого бізнесу. Але цього не відбувається апіорі, оскільки відсутні певні складові. Це низові лобістські групи у вигляді реального об'єднання трудового колективу, сусідів, підприємців, те, що називається громадянським

суспільством, яке щоденно лобіює (тисне), вибудовує договірні відносини і тим самим просуває суспільство до нових горизонтів. Цей сектор є надзвичайно слабким.

У суспільстві відчувається відсутність розуміння процесу і особистої відповідальності у ньому, річ у тому, що одночасно не будуть розв'язані всі проблеми, в тому числі побутові. Ба більше: розв'язання певного пакета питань однозначно сформулює нові вимоги. А під'їзд лишатиметься холодним, доки сусіди не зачинять парадні двері, які ніби і спільні, і нічийні. І не зроблять це системою, а для цього потрібно докласти організаційних зусиль (самоорганізація), а не шляхом переобрання Президента чи парламенту. Ми тут говоримо про прості й досить примітивні речі, але велика і складна політична система власне побудована з таких дрібних і простих речей.

Навряд чи, будучи не в змозі самоорганізуватися в будинку і зробити благо для себе колективно, ці громадяни будуть здатні впливати на вулицю чи район. Тим більше, тямити в бюджеті, доступі до публічної інформації, тендерах тощо. Інакше кажучи, зміни (демократизація) стали очевидні, коли радше люди, аніж уряди, почали застосовувати демократичні тактики, щоб покращити якість демократії [5, с. 621].

Натомість лишається поширеною практика недовіри і звинувачення влади. При цьому такий стан посилюється і самими політиками, які, будучи представниками влади і виступаючи в ЗМІ, звинувачують «владу». Звинувачення когось лишається легкою формою агітації за себе. Хоча така практика поширена не скрізь. Наприклад, у Швеції звинувачення когось призводить до падіння рейтингу самого транслятора тез.

Експертне середовище теж лишається слабким у тому розумінні, що значно легше давати оцінки (чим критичніше, тим більша увага), аніж підготувати альтернативні проекти реформ чи навіть окремих вимог і просувати їх. Ба більше, навіть кандидати і політичні партії, коли балотуються, не мають проектів законів у відповідних сферах. Агітація більше поширюється на гаслах, тобто на емоціях, ніж на прагматизмі у формі конкретних законопроектів, податкових ставок, екологічних вимог.

Настрій (готовність до протесту) посилюється фактично успішними масовими протестами. Призабутий протест шахтарів (літо 1989 р.) [6, с. 923] здається тим, що з минулої епохи. Революція на граніті; Помаранчева революція; «Врадіївська хода»; Революція Гідності... – усі ці протести принесли конкретні результати, тобто були успішними. Але суспільство не отримувало зміни абсолютно всього рельєфу, умови не ставали ідеальними. Дедалі частіше звучить теза: «нічого не змінилося», «ми розчарувалися». Ми переконані, що феномен розчарування потрібно ще окремо дослідити. Він часто полягає в особистій неучасті і оцікуванні патерналізму. Тому покращення на завтра не відбувається – звідки і виникає розчарування, депресія.

Але констатуємо, що після революцій цілком не вигадані двері в під'їзді лишаються відчиненими навстіж узимку. І такі будинки є, очевидно, у всій Україні, коли у морозні дні відчинено парадний вхід. Революцією чи обранням парламенту двері власного під'їзду не зачиняються. Для цього потрібна хоч мала самоорганізація. Так само самоорганізація, замість різноманітних груп інтересів, що лобюватимуть дрібні приватні справи по всьому периметру державного апарату, політичної системи. А ми вже зазначали, що реальна демократична політика і складається з дрібних справ.

Причина невиходу мас на вулицю полягає в тому, що відсутній консолідуючий чинник і соціальний детонатор не спрацьовує. Відомо, що були спроби, як-от пікетування Національного банку політичною силою «За життя» у 2017 р., як «міхомайдан» і марші за імпічмент на чолі з М. Саакашвілі 2017–2018 рр.

Це не означає, що в суспільстві не витають ті чи інші настрої і не накопичується певний потенціал. Перед Революцією Гідності не було суто революційних умов і прогнози не передбачали Майдану. Негативне тло накопичувалося (але воно могло зберігатись як завгодно довго) від банальних регулярних перекриттів доріг у Києві для урядових ескортів, також чуток про чергове заволодіння підприємством «сім'єю». Пізніше подразником стала демонстрація розкошів.

Але детонатором протесту стала навіть не відмова від євроінтеграції, а, власне, жорстоке побиття студентів на Євро-

майдані, звістка про що завдяки ЗМІ була поширена. До цього додався цілковито безглуздий розстріл Небесної сотні. Слід віддати належне, що знайшлися політики, які підняли стяг протесту. Особисті спостереження перших днів масових протестів підштовхують до думки, що політики наздоганяли його. Надалі вони відіграли організаційну функцію.

На всіх етапах, аж до розстрілу, можна було амортизувати протест і зберегти своє панування Президенту В. Януковичу. Але ці події продемонстрували, що держапарат і політична еліта не готові до комунікацій. Останнім часом політична еліта «спілкувалася» зі суспільством через політтехнологів. Точніше, іміджмейкери і політтехнологи вкладали очікувані слогани в тексти, а відтак зворотного зв'язку не було. Формувався політичний клас, відокремлений від суспільства і реального життя.

Протест, як мінімум, зробив щеплення існуючій політичній еліті, що банально придушувати протестні акції не слід, хоча щеплення не лікує остаточно. Інколи це залежить від окремих особистостей. Так, під час Помаранчевої революції ще чинному тоді Президенту Л. Кучмі пропонували розігнати Майдан, але саме його позиція не допустила цього. Наш узагальнюючий висновок такий: до жорстокого розгону призводить насамперед невігластво керівників вищого рангу, а також зверхнє ставлення до суспільства, тим більше до протестувальників.

Недоліком українських протестів є те, що акумулюється незадоволення, яке приблизно раз на десять років вихлюпується на вулицю. При цьому відсутня щоденна робота комунікації, формування груп за інтересами, тиску, контролю і систематичного лобювання.

Законсервований і атомізований політичний клас фактично не здатен здійснити реформи для іншої частини суспільства. З ним немає зв'язків і стимулів щось робити. Україна не модернізується і навіть не стала на шлях «наздоганяти». Протести відбуваються, як хвилі, коли політичний клас перегрупується і вміло залишається на політичному серфінгу.

Політичні партії лишаються столичними і не виконують функцію політичного нерва, підготовки кадрового потенціалу,

адаптації суспільних вимог. Звідси реакція: протести частіше позапартійні, а не очолювані чи організовані партією. Під непартійними стягами відбувається ширша консолідація. Українські Майдани були непартійні. Було помічено, коли організовувався Євромайдан і до нього долучилися партійні діячі, то його рейтинг упав; відтак партійні діячі відійшли від Євромайдану, не вбачаючи електорального чи будь-якого іншого зиску. Так само під час протестів 2017 р, організованих партією «За життя» проти голови Нацбанку, не спостерігалася народна підтримка.

Партії й технологи здатні вивести на вулицю певну кількість найнятих протестувальників, але без суспільного запалу такий протест буде технологічним і статичним. Утім, і такі протести не слід виключати з політичного життя, оскільки вони демонструють певну групу тиску (партійну, кланову чи індивідуальний потенціал замовника), а виключення її призведе лише до «гінізації» цієї сили і переведення ресурсу в неpubлічну сферу.

Важливо розглядати політичний протест як спонування до дії з метою трансформації суспільно-політичної системи. Як ми вже згадували, авторитарне і тоталітарне мислення сприймає протест як позасистемне і злочинне явище.

Немає сумнівів, що диктатори й авторитарні керівники з власного погляду дбають про свій народ, а тому вважають будь-який виступ справою самозванців, які не розуміють переваг політики диктатора. Звісно, що таким себе політичний лідер не вважає.

Тому природа протестів за таких умов є актом відчаю і неадаптованості до системи. До речі, за спогадами протестувальників на Майдані часу Революції на граніті (1990 р.), вони готувались або до повного ігнорування, або репресій. Утім, чинили акт спротиву системі і, за великим рахунком, перемогли. Це був поштовх суспільно-політичної трансформації. Акту проголошення незалежності України у 1991 р. могло б не бути без голодування на граніті 1990 р.

Отже, ми підійшли до **питання трансформаційного потенціалу політичних протестів**. Суспільно-політичні трансформації розглядаємо у трьох варіантах прояву. Перший, коли частина

політичного класу або певний лідер прагне змін й ініціює реформи. Суспільство при цьому може бути як лояльним до реформ, так і протестувати проти них. Другий, коли політичні протести спонукають владні кола до реформаторських дій. (При цьому може спостерігатися відмінність між авторитарними режимами, де відповіддю на протест нерідко стає «закручування гайок», та демократичними, де поряд зі спробами реформ виявляємо заходи популістського характеру). Нарешті, в третьому варіанті суспільно-політичні трансформації, маючи еволюційний характер, не помітні для «неозброєного» ока, стають очевидними лише в історичній ретроспективі – поступальний рух, який передбачає безперервну модернізацію.

Як відомі приклади «реформ згори» згадаємо хрущовську спробу часткової демілітаризації радянської економіки разом із засудженням «культу особи» Сталіна (що не змінило магістрального напрямку розвитку СРСР) і горбачовський курс «прискорення, гласності і перебудови», наслідком проведення якого став демонтаж Союзу РСР і перехід колишніх союзних республік у статус нових незалежних держав. І перший, і другий випадок не були зумовлені політичними протестами, скоріше, демонстрували розуміння владною елітою наявного «застою».

Ставлення до політичних протестів у радянській моделі в цілому зводилося до тих чи інших способів придушення, включаючи застосування частин Збройних сил та повної інформаційної ізоляції. Навіть за умов пом'якшення радянського режиму траплялися приклади громадянського спротиву: Новочеркаськ (1962), Казахстан (1986), Нагірний Карабах (1987), Узбекистан (1990). Самі протести в цих випадках відрізнялися строкатістю порушених проблем: продовольчі, етнічні, культурні, політичні тощо, які поставали переплетеними в один вузол. Причому протестувальники не ставили вимогу знищення політичного режиму чи чогось подібного. Але «влада» використовувала крайні заходи, як правило війська, зброю. Очевидно, така модель реагування була типовою. Проти протестувальників у Литві 1991 року теж було кинуте регулярні війська, але ситуація розв'язалася виходом Литви зі складу СРСР. Ба більше, Голодомор

1933 р. в Україні був нічим іншим, як масовим придушенням селянських повстань і непокори, які поштучно радянська влада не могла придушити. В цілому ж радянський політичний уклад (навіть за наявності інституту виборів і пропаганди народності влади) не мав інструментів комунікації з носіями соціальних альтернатив (і навіть уявлення їх), тож і не прагнув соціально-політичної медіації. Все протестувальне було однозначно позасистемним. При цьому формально канали комунікації були. Це і вибори, щоправда, досить специфічні. Це трудові колективи, що зазвичай були масові і які проводили трудові збори. Це і профспілки, що включали усіх трудящих до своїх лав. Усе це робило вигляд цілковитого прямого контакту влади зі своїм народом, що додатково посилювалося пропагандою народовладдя, союзом усіх партійних і безпартійних та цілковитим порозумінням. Саме тому влада сприймала будь-який запит, альтернативні ідеї, а тим більше протест як такий, що спрямований проти держави і режиму.

Перетікання політичного протесту в політичний конфлікт можна визначити як особливий стан суспільних процесів, що був пов'язаний з відсутністю комунікації між сторонами. Зрозуміло при цьому, що в моделі суспільної комунікації не може бути так, аби однією зі сторін виступала держава. Остання «в особі» правлячої еліти апріорі поставатиме такою, що має рацію, а це означає ігнорування або знищення іншої сторони. За таких умов протест-конфлікт спрямовується на протистояння і демонтаж режиму, а за умов слабкості опонентів – на їхню репресію чи ізоляцію.

Демократичний уклад забезпечує спрямування політичного протесту не проти держави в цілому, а проти певного рішення, реформи, законопроекту, політичної сили чи посадової особи, зрештою, вироблення компромісу на круглому столі. Держава при цьому виступає арбітром, а тому мають бути вироблені незаангажовані інститути і процедури для адаптації протестів. Ба більше, демократичні політики беруть на озброєння вимоги протестувальників з метою адаптації і реалізації.

«Політична спадщина» СРСР і досі справляє вплив на суспільні процеси в Україні. Незважаючи на існуючу практику

мирних протестів, державно-політичний апарат незалежної держави не має достатньо опрацьованих інструментів комунікації; «протоколу» взаємин з протестувальниками. Події «податкового» Майдану (2010 р.) чи «мовного Майдану» (2012 р.) [7] демонстрували ігнорування з боку влади і адміністративне придушення заходів.

Події Євромайдану в Україні (2013–2014 рр.) з усією яскравістю продемонстрували нездатність чинної влади до комунікації і вироблення адекватних рішень: адже, як відомо, були актуальними кілька варіантів розв'язання конфлікту, включно зі збереженням при владі тодішнього Президента В. Януковича та його команди.

Щоправда, в поліції нині введений новий підрозділ «переговорників», що номінально вже є позитивним явищем. Але в принципі це не міняє систему. З іншого боку, «міхомайдан» був розігнаний (2018 р.) силою, і тільки брак соціальної підтримки дозволив здійснити (такий) варіант. Хоча це не означає, що така практика є правильною.

Другий шлях трансформацій, як було згадано, це – випадок, коли реформи не започатковані «згори», а до них спонукають політичні протести.

Загалом видається малоімовірним, що певна владна група, яка не вдавалася до реформаторських заходів, раптом почне їх здійснювати, побачивши політичні протести; оскільки провладний клас не здійснює реформ не тому, що він «поганий» і його можна змусити діяти, а тому, що він «не бачить» вад. Ця суспільна страта складається в певну епоху, з відповідним багажем знань й навичок, і, прийшовши до влади з певними ініціативами і гаслами, які з часом себе вичерпують, далі закріплює своє становище, уникаючи ротації. Як наслідок, вона не бачить проблем, подібно тому, як дорослі, зайняті собою, часом не бачать і не вважають проблемою багато з тих речей, які є проблемою для їхніх дітей.

Таким чином, реальний механізм реформ (трансформацій) постає, коли внаслідок політичних протестів (неодномоментного спалаху) виробляється пакет ідей і прагнень, а в ідеалі – законодавчих ініціатив, що частково чи повністю будуть реалізовуватися новими політиками. Політичний клас має постійно оновлюватись,

отже, підживлюватися новими ідеями. Зокрема (що не менш важливо), й новими кадрами. З огляду на цю перспективу, політичний протест постає дороговказом для реформ.

Він повинен бути постійно діючим механізмом. Протест в Україні часто зводиться до відомої тези: «так жити не можна» – відповідно, акумуляє різношарові протести настрою, і в цьому полягає слабкість. Там, де протест організований і з конкретними вимогами, часто трапляється їхня реалізація. На жаль, українська практика така, що вимоги не артикулюються, відповідно, вони не можуть бути виконані. А це викликає дедалі більше роздратування і розчарування, оскільки протестувальники були об'єднані в протест кожен «зі своєю правдою», а фактично вона не відбулася. Причина цьому зрозуміла, оскільки вироблення вимог потребує організаційних інтелектуальних зусиль. Тієї самоорганізації, що і при відчинених під'їздах у будинках морозної зими. А також і те, що за аморфних вимог і гасел акумуляується більше протестувальне середовище, що потрібно політику, аніж за прагматичних тезисних вимог, коли частина протестувального електорату відпаде. І навіть власний успішний досвід конкретних вимог під час Революції на граніті не став типовою практикою українських протестів, а саме – вироблення петиції (предметних вимог). Аналізуючи ретроспективно, також бачимо, що там, де сформульовані вимоги, як правило, повністю чи частково вони реалізуються. Прямим підтвердженням цьому є протест власників автомобілів на «євробляхах» у Києві (2017 р.)

Чому часто не відбуваються реформи, хоча теоретично усвідомлюється їхня потреба? Тому що вони приведуть до втрати влади в тій чи іншій формі нині пануючої когорти. Якщо говорити про сучасну Україну, то сформована олігархічно-кланова модель не передбачає допуску до участі малого і середнього бізнесу. Хоча, з іншого боку, ця категорія не виросла до здатності об'єднуватись і лобювати інтереси. Між тим, допуск їх означав би зміну системи в багатьох параметрах, у тому числі послаблення влади олігархії?

Отже, модернізація можлива за відкритості каналів комунікації зі суспільством, з окремими його групами. У цій моделі подібні канали мають бути доступними не лише великим

лобістським групам, а й іншим, дрібнішим суб'єктам, організованим, об'єднаним чи тим, що мають ідентичність за різними ознаками – не тільки бізнесовими чи професійними.

Комунікація має відбуватись і через кадрове оновлення, і брак таких каналів буде призводити до застою. А за нагоди – до протилежних наслідків. У цьому сенсі можна констатувати, що належних стимулів і мотивації в українського політичного класу нині немає, поза тим, що наявне певне розуміння потреби такого інституту (згадаємо знаковий слоган одного з кандидатів у Президенти – «Почую кожного», який став Президентом – і, як не дивно, це був В. Янукович). Тобто цей слоган свідчить, що аналітиками виборчої кампанії помічена суспільна потреба бути почутими.

Українська влада робила кілька спроб побудови каналів комунікацій зі суспільством. Згадаймо тут інститут «Представників Президента» за президентства Л. Кравчука; намагання ротації лобістських груп за президентства Л. Кучми; ініціативи громадських слухань за Президента В. Ющенка; громадські ради при державних органах, які впроваджувалися з 2010 р. за президентства В. Януковича і діями при Президенті П. Порошенку, появу електронних петицій (їхню ефективність у цій роботі ми не розглядаємо). Зрозуміло, як канали комунікації з владою для суспільства виступають також вільні конкуруючі ЗМІ й деякі інші інституції. Проте нагальною потребою ми бачимо вироблення протоколів і дорожньої карти реагування на політичні протести. Останні зберігаються як канал впливу організованих і неорганізованих груп на владу.

Третя модель трансформацій суспільства, про яку згадувалося, – це поступова еволюція. Але й вона зумовлюється і спонукається певними стимулами і мотиваціями. Інша річ, що політичні протести при цьому можуть бути менш помітними, але внутрішні механізми стимулів до трансформації, безумовно, присутні.

Немає ідеального суспільства та політичної системи, які не потребували б трансформації і модернізації. Skorистаємося тут аналогією із західним автопромом. Здавалося б, суспільство має якісні автомобілі, проте вони щороку модернізуються як на рівні дрібних деталей, так і концепцій, що з часом дає якісні зміни. Так і

парламенти, уряди, місцеве самоврядування демократичних країн постійно продовжують законодавчу роботу щось удосконалюючи. Очевидно, для модернізації в політичній сфері також потрібна конкуренція, яка стимулюватиме зміни. Політична конкуренція передбачає поліваріантність (кілька каналів) впливу на прийняття рішень. Але ж навіть за наявності практик виборів, оновлення депутатських корпусів має лишатися місце для політичних протестів. Політичний протест діє як додатковий канал актуалізації проблематики і впливу на прийняття рішень.

Демократичний уклад, для якого, на відміну від недемократичного, насамперед характерні «еволюційні» форми протесту, передбачає, що протестні ідеї залучаються до програм дій або навіть до політичної відповідальності, зокрема, коли в межах існуючого режиму певний політик іде у відставку. Ротація дає змогу наступнику врахувати і цей факт. У протестувальників також має бути можливість впливати на політичний процес і включатися в нього. Економічні, культурні та інші вимоги перетікають при цьому з категорії політичних у сферу лобізму та обстоювання інтересів й ініціатив.

Організація, проведення, обговорення і вироблення рішень через школу політичних протестів виховує також «нові» кадри. Тут ми говоримо про, сказати б, ідеальну модель, розуміючи, що нерідко протестні акції в Україні мають «постановочний» характер. Учасники акцій, постаючи статистами, не генерують власної позиції, а це означає, що подібна група може виступати як «за», так і «проти» того самого питання. Такі протести постають змаганням політичних сценаристів і фінансових можливостей замовника.

Слід наголосити, що конфлікт і перетворення – разом з тим, це і свобода. Без них свободи бути не може [8, с. 119]. Проте йдеться не про конфлікт як протистояння і знищення однієї зі сторін, а як політичну конкуренцію, подразник, можливий майданчик подальшого розвитку, врахування запитів тощо. Демократична політична система не просто передбачає місце для політичного протесту, а можливо, навіть завдячує своєю демократичністю інституту політичного протесту. Його місце і роль у демократичному суспільстві полягає в тому, щоб звернути увагу на ключові

питання: включити їх до порядку денного, вплинути на політичні рішення. Він при цьому виконує дві важливі функції. По-перше, за умов, коли політичне представництво не відтворює поточну проблематику, ставить її на порядок денний. По-друге, виступає соціально стабілізуючим чинником, коли громадськість бачить, що через політичний протест вона може впливати, бути залучена до прийняття рішень і, зрештою, здійснити власну політичну участь. Надзвичайно важлива і здатність правлячих груп владних інститутів до вироблення амортизуючих рішень?

Зауважимо, що в 1990-ті, перші роки незалежності України, коли, здавалося б, радянська модель соціального забезпечення впала, люди переважно отримували 5-15 доларів США на місяць, масштабних протестів не було. (Окреме питання, чи пов'язано це з тим, що домінувала радянська політична культура, де практика протестів була виключена; другий момент, який викликає цікавість, – вплив матеріального чинника: забезпеченість, рівень зарплати – на виникнення протестів). На початку 90-х суспільство масово відчувало, що ніби всі в однаковому становищі. Ще слабо проявлялися чиновники-мажори; така нова соціальна група, як «новые русские». Останій термін означав багатих людей, які з'явилися в 90-ті роки на пострадянському просторі, їхньою відмінною рисою було, що вони хизувалися своїми статками, що особливо контрастувало із загалом. Але, що цікаво, термін «нові українці» не виник. Це окрема тема і, можливо, що новий українець ще формується і він якраз не зі середовища надбагатих, це той, хто, будучи забезпеченим, вийшов на майдан, той, що започаткував волонерство, той, хто добровільно пішов на фронт.

Між тим для українського суспільства у згаданий період було характерне споживання сільгосппродукції з власних городів. У цей час спостерігалися протести шахтарів.

Водночас, як ми бачили, потужні політичні протести в Україні, як Революція на граніті, Помаранчева революція (2004–2005 рр.) і Революція Гідності (2013–2014 рр.) не містили прямих економічних вимог. Дух цих протестів можна передати тезою – «так жити не можна». Фактично цим було оформлено «заявку» на трансформацію системи. Ті, хто приходив на хвилі цих подій, не

могли не декларувати намірів провести реформи. Тим чи іншим способом відбувався, що називається, «зсув» системи. Відповідно, можемо дійти висновку, що вкрай важливо, аби соціальний подразник, у т.ч. у вигляді незадоволення, зберігався і надалі міг реалізовуватись у формі протестів. Не менш важливо, щоб учасники протестів зростали до рівня не тільки проголошення вимоги (тези), а й розробки нормативних положень, «дорожньої карти» реформи.

За три роки, що минули після Революції Гідності, Україна не припиняла переживати сплеск протестів (назвемо серед останніх серпневі маніфестації батьків політв'язнів – затриманих у РФ громадян України; вкладників банку «Михайлівський»; шахтарів, які виходили до Міністерства енергетики та вугільної промисловості; членів добровольчого батальйону «Айдар», проти монетизації пільг і т.д.). Такої різноманітної практики українське суспільство раніше не знало.

Найважливіше зараз, як влада реагує на ці протести. І тут спостерігаємо як демократичні елементи, так і рудименти, успадковані від авторитарного минулого; зокрема, намагання час від часу виставити як таку, що має рацію, лише одну сторону. Показовою в цьому світлі є спроба після повідомлення низкою публічних осіб (в 2016 р.) про наявність у спецслужб РФ плану «Шатун», подати мало не всі протести в Україні як антидержавні за характером. Подібний підхід радше демонструє авторитарні риси в державному управлінні, хай і з боку тих, хто прийшов до влади під гаслами революції і на хвилі політичного протесту. Також хибною позицією є оцінка, що природа протестів – у фінансуванні «Заходом» (може приписуватись уряду США, окремим олігархам). Вона паралізує будь-які розвідки в контексті протестів як інституту. Проте не дає відповіді, чому уявна інша сторона не може так легко профінансувати і створити «майдан» в іншій країні.

Політичний протест сам по собі не гарантує демократичних наслідків і обов'язково позитивних трансформацій. Але здатність суспільства до політичних протестів може застерігати від крену в бік авторитаризму. Адже, незважаючи на публічні виступи, що

Україна обрала свій шлях і зворотної дороги немає (мовляв, тільки в бік демократії), це само по собі не застраховує від появи авторитарних тенденцій з можливістю укорінення авторитаризму.

У листопаді 2016 р. проводилися протестні акції постраждалих вкладників біля Національного банку України, які виступали проти політики його голови В. Гонтареві. Тут зазначимо, що влада (представлена цього разу Президентом) відреагувала на попередні акції постраждалих вкладників банку «Михайлівський»; зокрема, підписаний і поданий до парламенту відповідний законопроект.

Можна вказати також на поодинокі випадки, коли окремі державні діячі ефективно втручалися в хід конфлікту, запобігаючи його ескалації (як це сталося з виїздом «на місце» протесту під Печерським судом тодішнього Генпрокурора Ю. Луценка). Проте в масштабах системи це є радше винятком. У наявному сьогодні держапараті відсутні необхідні органи й інструменти реакції. Тому на часі залишається як теоретичне завдання дослідження політичного протесту (як феномену й інституту), так і практичне: адаптація його в процес, реакція влади на нього, формування каналів комунікації.

С. Терроу формулює п'ять компонентів політичних протестів: прямий характер; можливість насильства; експресивність; звернення вимог протестувальників на інші групи; наявність стратегії [9]. Очевидно, що протести проходять, коли інші форми недоступні або заблоковані. Також українська практика вказує, що політичні протести не мають компонента «наявність стратегії». Останнє передбачає наявність відносно сталого центру вироблення і прийняття рішень. Ним можуть бути політичні партії – організатори протесту, але і за таких умов часто відсутня стратегія. Це говорить про якість політичного середовища.

В. Головенько наголошує, що політичним протестам передують зміни соціальних настроїв, настрої переважної більшості. Разом з тим, він не виключає, що протести можна коригувати, адекватно реагуючи на тенденції в цих настроях [10, с.148]. Відзначимо, що автор має на увазі саме протести «переважної більшості». Втім, мають місце також протести груп інтересів, і не

обов'язково «переважної більшості». Ці протести не менш значимі і можуть мати найрізноманітніші наслідки. В річищі державної політики мають бути взяті до уваги найменші протести.

Джерелом соціально-політичної напруги є: незадоволення базових потреб; інститути, що генерують насильство; фрустрація-агресія; депривація; мобілізація ресурсів [11]. Ми говоримо про те, що джерелом соціально-політичної напруги є певний запит (потреба) за умов нерозуміння його владою. Тобто важливий не стільки запит, скільки канали комунікації і реакції. Тому держава, представлена, зокрема, урядом (місцевим чиновником), має різноманітними засобами (соціологічні опитування, альтернативні ЗМІ тощо) здійснювати моніторинг процесу; створювати і використовувати майданчики комунікацій та інтерпретацій. Саме через брак таких інститутів сьогодні це може і повинно стати окремою темою дослідження з перспективою подальшого вибудовування алгоритму взаємодії.

Біхевіористський підхід, в одному випадку, говорить про депривацію, в іншому – про статусні суперечності, що є джерелом хвилювань і незадоволеності великих груп людей, джерелом соціальної напруги [11]. Це положення є актуальним для пострадянських суспільств, у такому тлумаченні у радянський період культивувався погляд, за яким людина поставала керманичем долі, вершителем історії, власником заводів і земель. Вона не була навчена приватній справі, щоб бути самозайнятою. Тож у перехідний період побачила й відчула, що не може керувати долею, її думка не впливає на історію, освіта і професія не потрібні, вона не є розпорядником майна. На цьому тлі поява «нових росіян» і пізніше «нових чиновників», з велетенською відмінністю між рівнем їхнього і свого життя, зумовила постійне відчуття, що щось відібране (база депривації). Слабкість ліфтингу і можливостей реалізації працює також і як неможливість себе реалізувати.

При цьому важливим є й те, що влада виявляла себе «пострадянською» в тому розумінні, що не відкривала навіть на інформаційному рівні каналів реалізації, не проводилося цілеспрямованого курсу підтримки започаткування власної справи: умовно,

«йдіть і заробляйте, створюйте свій бізнес». Образ підприємця наступні два десятиліття після розпаду СРСР і усунення комуністичної ідеології лишався близьким до злочинця, або, як мінімум, винним і аж ніяк не рушієм економіки, наповнювачем бюджету. Переважно можна було почути у виборчій пропаганді, що почекайте, надамо, забезпечимо тощо).

У поширеному ідеалі – влада реалізує прагнення суспільства. Але у такому формулюванні приховується авторитарне мислення, уявлення, що хтось має здійснити задумане, замість самих ініціаторів. Насправді, демократичним укладом передбачено, що влада створює умови (площадку/майданчик) для їх самореалізації, і цим забезпечує простір цивілізованої взаємодії. Демократія передбачає самоврядність громад і груп, а отже, здатність реалізовувати свої потреби. Влада в такій ситуації виступає регулятором і контролером (точніше, «сторожем»), розв'язуючи стратегічні завдання.

З цього ми природним чином переходимо до того, що суспільно-політична система має бути максимально розгалуженою і на різних рівнях сприймати відповідні запити; ба більше, має бути здатна до генерації нових каналів – адаптерів (в Україні поки домінує практика апелювання до вищих і центральних органів; місцеві органи часто лишаються без уваги соціальних запитів чи вимог).

Зміна технологій приводить до нових якостей суспільства, коли сфери інтересів артикулюються не лише в родинному середовищі, трудових колективах, нових урбаністичних гетеротопіях («на вулиці»). Для новопосталого інтернет-середовища вулицею постає екран їхнього гаджета.

У контексті цих процесів відзначимо дві зміни, які відбулися в Україні і мають знаковий характер з огляду на нову якість комунікацій. Перша. На відміну від недавньої ситуації, коли влада «не вмiла говорити» – фактично, у політичних сил були відсутні навіть компетентні спікери, нині ми часто дізнаємося новини з персональних сторінок чиновників і політиків, у яких завдяки інтернет-технологіям є «френди» – прості громадяни України. Ця зміна була викликана, серед іншого, і подіями Революції Гідності,

і сьогодні подібне явище стає стандартним для політика. Канали комунікації мають адаптувати політичні протести (запити) і знайти відбиття в реакції й рішенні з боку чиновника і політика.

Разом з тим, для українських реалій залишається характерною значна різниця між базою протестних настроїв і готовністю брати участь в акціях протесту [11, с.144]. Проте загальне тло незадоволення, навіть без готовності до безпосередньої участі, однаково залишатиметься живильним підґрунтям цих протестів.

Як природний наслідок описаної ситуації, українське суспільство звертається до «делегування» протестної боротьби. Поширеною формою делегованої участі під час Майданів 2004 і 2013–2014 рр. було, зокрема, громадське фінансування, коли громадяни жертвували гроші протестувальникам, не беручи при цьому особистої участі в прямих акціях.

Можемо констатувати, що й сьогодні дієвим чинником суспільних процесів залишаються сподівання, що певне одномоментне голосування, або окремих лідер, або участь у Майдані розв'яжуть наявні проблеми і принесуть благо. Звідси, швидко виникає розчарування, оскільки ані лідери, ані ті чи інші групи не пояснюють публічно, що демократія – це процедури, копітка щоденна праця (участь у виборах, вироблення рішень, підготовка законопроектів тощо). Українське суспільство досі переважно лишається таким, яке готове делегувати й очікувати і, як наслідок, – розчаровуватися. Потенціал делегування і розчарування є специфічним, оскільки на його базі може формуватись авторитаризм у вигляді потреби «сильної руки».

Насамкінець, торкнемося важливого (надто для вітчизняних умов) пункту щодо переростання протестів у революцію, трактовану як одна з його форм.

Новітня Україна пережила кілька революцій: Революція на граніті (1990), що стала новою формою зміни політичного керівництва (відставки уряду); Помаранчева революція (2004 – 2005 рр.), яка, спалахнувши в ході виборчої кампанії, шляхом «третього туру» частково змінила політичні групи при владі; Революція Гідності (2013 – 2014 рр.), яка теж частково змінила групи при владі і яка частково переформатувала поле ціннісних орієнтацій та ідентичностей суспільства.

Усі українські революції кінця ХХ – початку ХХІ ст. мали неартикульованим підтекстом гасло – «так жити не можна» (використовуючи назву популярного свого часу фільму С. Говорухіна «Так жить нельзя»). Але спільною для українських революцій лишалася висока готовність делегувати реформи, внаслідок чого відбувалося відкочування на шляху їх здійснення.

Політичні протести не можуть бути самодостатніми в здійсненні трансформацій. Вони можуть виступати як подразник, як канал комунікації, виконувати й інші функції.

Кардинальним питанням у світлі цього досвіду стає те, чи здатні протести рухати суспільство і політичний клас у бік соціального зростання (розвитку), чи бути лише проявом незадоволення певних груп. У свою чергу, революції, як форма протесту, не призводять до миттєвих поліпшень, а зміни стають очевидні за деякий час. Чи українські революції проходять шлях за «анатомією революції» згідно з Крейном Бринтоном: «правління поміркованих», «піднесення екстремістів», «володарювання терору і добродійності», «термідор» [8, с.7, 271]?

Ми не стаємо на шлях дискусії про українські революційні Майдани: чи це революція, чи незавершена, чи взагалі не революція. Також в українському дискурсі присутні різні оцінки, але вирізняються дві: або варіант героїки і романтизму про Майдан, або позиція, що це переворот, фінансований «Заходом», «Америкою», «олігархами». І перша, і друга оцінка є тупиковою з точки зору дослідження, а особливо дослідження суспільства.

Ми стверджуємо, що Майдан уже став своєрідною протестною практикою в Україні. І досить помітною з погляду висвітлення міжнародних ЗМІ і з боязні експорту Майдану. Такі політичний острах і критика присутні в географічного східного сусіда – РФ з проведенням там акцій «ми не майданути» тощо; і такого остраху немає в західного сусіда, наприклад, Польщі. Теж цікава тема для роздумів.

Зазначимо, що Майдан – це не винахід сьогодення. Описуючи буремні події початку ХХ століття, поет П. Тичина склав влучні рядки про те, що «На майдані коло церкви революція іде» (українські школярі радянського періоду вчили їх напам'ять). Так

само, як і в царській Росії, повстання декабристів (1825 р.) було у формі виходу на майдан (Сенатська площа) дворян, які бачили інший уклад Російської імперії. У Грузії – «революція троянд», у Тунісі – «Арабська весна».

Ці події часто називають «кольоровими революціями», нібито вкладаючи в них сенс «штучності». Окреме місце належить «оксамитовим» революціям у Східній Європі, які мирним шляхом змінили політичний уклад (відійшли від комуністичної доктрини), і «кольорові», котрі визначають як такі, що не змінили політичного укладу, але лише здійснили ротацію політичних груп при владі.

Загалом, це окрема тема дослідження – аналогічних протестів у світі, які відомі й у Європі, і в США, і в арабському світі та Азії.

Що ж до України, то Майдан, як такий, став своєрідним політичним інститутом унаслідок своєї повторюваності у формі проведення. Політики мають розуміти, що не виключається і новий Майдан, і хоча б це має стимулювати певний порядок дій. Але політики починають думати, що Майдан неможливий, і як тільки вони в цьому стають переконані й зухвалі, трапляється зворотне.

Перший український Майдан новітнього часу, відомий як Революція на граніті, або голодування студентів, тривав 16 днів (2 – 17 жовтня 1990 р.) і завершився перемогою його ініціаторів. Адже більшість вимог було задоволено. Специфіка цього Майдану полягала, по-перше, в інноваційності, незвичності таких акцій для радянського суспільства, а по-друге, невикористанні політичними лідерами репресивних заходів, що були типовими і очікуваними для радянської політичної моделі. Голова уряду В. Масол, задовольнивши вимоги студентів, пішов у відставку. Виступи протестувальників були оприлюднені у засобах масової інформації, протестувальників заслухали у Верховній Раді та надали їм телерадіоэфір. Отже, дії Радянської України були більш європейськими, порівняно з тими, що мали місце через два десятиліття, здавалось би, демократичного розвитку. Голодування студентів підтримали інші верстви населення, але, за великим рахунком, цей Майдан не був масовим, загалом голодувало 100 студентів. Але були ті, хто підтримував, агітував на підтримку, здійснював ходу в

Києві, охороняв тощо. Однак той Майдан тісно перегукується з Майданами сьогодення, оскільки одна з вимог, що висувалася голодуючими, стосувалася відмови від підписання нового союзного договору, тобто проголошувався відхід від СРСР. Майдан 2013 – 2014 рр. розпочався як Євромайдан – Майдан за зближення з Європою. В обох випадках актуалізувалося геополітичне питання – орієнтація на віддалення від східного сусіда. У 1990 р. це був СРСР, до складу якого входила Україна, в останньому – Російська Федерація, яка намагається впливати на Україну через СНД і євразійську економічну зону, пропаганду і агентів впливу, а також ціною на енергоносії.

Єдину вимогу серед інших, яку не було виконано (1990), – дострокові парламентські вибори, які на той момент могли переавантажити парламент, пропустивши до нього менше партійної номенклатури. Але, як виявилось і зрозуміло з висоти сьогодення, радянсько-партійна номенклатура була ладна поступитися всім, окрім свого місця при владі. І їм це вдалося. Як не дивно, проти перевиборів виступили і молоді демократи, чи не вперше потрапивши до парламенту. Таким чином, тодішні дії різних груп парламентарів законсервували політичну модель, відкинувши тему декомунізації аж до 2015 р.; коли вона, по суті, вже була непотрібна як мінімум у тій формі, у якій проводилась, і постала радше фасадною демонстрацією.

Учасники першого Майдану згадують, що вони готувались або до повного ігнорування, або до репресій і заслання. Натомість радянська провладна номенклатура зорієнтувалась і риторику атеїзму змінила на показову набожність, прийняла синьо-жовтий прапор, за який ще недавно можна було отримати ув'язнення, і продовжила період невизначеності, що став йменуватися перехідним.

Проте Революція на граніті чи не перша змінила епоху, ще не розуміючи цього на той момент, але без неї не могло відбутись Акту незалежності 1991 р.

Водночас слід зазначити, що у період між Майданами, які мали місце в Україні, відбувалися й інші протести, близькі до них за формою. У цьому плані треба згадати похід шахтарів до Києва

1993 р., що можна розглядати як своєрідний Майдан у русі: адже йому були властиві такі ознаки, як масовість, організованість і публічність, висунення певних вимог до влади і цілодобовий режим. Проте ці події мали й певні характерні лише для них риси. Насамперед це стосується корпоративності – професійна належність і надання переваги суто соціальним питанням, які обмежувалися вимогою підвищення шахтарям заробітної плати, виплат заборгованості. Пересічні громадяни, хоча й не заперечували доречності подій, надавали перевагу спостереженню за ними, не поспішаючи до їхньої підтримки. Адже вимоги, що висувалися, не стосувалися політичних проблем. Аналогічні походи шахтарів до Києва повторювалися у 1998 та 2002 рр.; у 1998 р. мав місце похід шахтарів на Донецьк. Принципова відмінність – Майдани не ставили питання соціальних виплат тощо. Також помічаємо низький рівень солідарності. Протест шахтарів залишився суто галузевим, так само протести освітян чи навіть науковців, лишаючись малопоміченими фактично у формі заявки, також не отримують солідарної підтримки інших верств. Так само як Податковий Майдан не отримав солідарної підтримки, хоча кожного стосується наповнення і через розвиток бізнесу, робочих місць і т.д.

Скоріше за все, вже тоді відбувалося пограбування вугільної промисловості (очевидно, й промислового регіону) і формування певних груп, які на цьому збагачувалися. Проте і шахтарі, і суспільство так розуміло це, ще «по-радянському», що всі питання слід ставити до держави. Також підозрюємо, що на печерських пагорбах у столиці не встигали вибудовувати систему державного управління, а тому за лояльність давали на відкуп регіони. Також відомо, що напередодні парламентських виборів під прапорами окремої політичної сили виплачувалася заборгованість із зарплати за 6–12 місяців, і ця сила ставала парламентською.

Згадані протести свідчать про відсутність на низовому рівні комунікативних механізмів адекватного реагування. Так, проблема заборгованості із заробітної плати могла бути розв'язаною без піднесення її на загальнодержавний рівень у формі соціального конфлікту. На ситуацію могли вплинути фінансові установи

(податкові, адміністративні органи чи органи самоврядування), одержавши сигнал від суспільства і зреагувавши на нього належним чином. Але, як засвідчила практика, ці інститути працюють автономно (замкнені на самих себе). Тому, коли наявні проблеми накопичуються, досягають критичної маси, вони виливаються у протест на загальнодержавному рівні. Те саме стосується і Майданів, які наочно доводять, що ані періодичні вибори, ані місцеве самоврядування, ані дії адміністративних органів не здатні належним чином реалізувати громадсько-політичні потреби, реагувати на важливі зміни суспільних настроїв. Соціально-політичні канали заблоковані. І навіть певні перемоги Майданів не здатні їх розблокувати. Отже, і самоврядування, й електоральна демократія в Україні є за фактом дефективними, які не виконують функцію комунікативних каналів.

Окреме місце серед походів на Київ посідає «Врадіївська хода», зумовлена заворушеннями у Врадіївці, що відбулися 30 червня – 3 липня 2013 р. Її причина – обурення свавіллям і безкарністю самої «влади» (прагнення працівників міліції, які знущались і згвалтували людину, одержати захист від колег й уникнути покарання). У цьому разі похід був спричинений вимогами законності, поваги гідності громадян, оминаючи увагою політичні та економічні питання. Ці події знову підтверджують нездатність органів місцевого рівня розв'язати проблему цивілізованим, законним шляхом, зумовлюючи виникнення значущих громадських протестів. Особливе занепокоєння викликає не лише сам факт ганебного злочину, а те, що «влада» не лише не виконала своїх функцій щодо розслідування злочину і захисту прав громадян, а й вдалася до його покривання. (У цьому разі під поняттям «влада» маються на увазі чиновники всіх ланок і рівнів, представники законодавчої, виконавчої, судової та правоохоронної гілок влади, обрані та призначені). Цим самим знову підтвердилася дефективність функціонування держапарату. Ці події, беззаконня і знущання виявилися не винятком, а одним із явищ звичного ланцюга, і лише одне з них стало критичним для соціального спалаху.

При цьому політики і партії змушені реагувати на колективні дії, самозгуртовованість громадян, наздоганяючи народні ініціати-

ви та долучаючись до процесу. Знаходяться сили, які спекулюють на народному ресурсі, використовуючи його для власної користі.

Зовсім інша картина спостерігається, коли йдеться про «руку США» або «руку Кремля» як організаторів. Тож постає питання: для чого Америці чи Росії орієнтувати працівників міліції на гвалтування і вбивство, а потім допомагати відповідним службам покривати злочин. Можливо, було б краще, аби «влада» не давала підстав для виникнення саме таких ситуацій. Безумовно, є люди, які навіть у наведеному прикладі бачать «руку Америки» [13]. Насправді ж проблема полягає в тому, що «влада» не вірить у здатність громадян колективно реагувати на суспільні негаразди. Вона бачить їх лише на прийомах і в чергах за одержанням різних довідок, де вони поодинокі, беззахисні й безправні. При цьому ані громадські організації, ані партії не виконують покладену на них функцію представника, лобіста інтересів громади перед владою в щоденному режимі (а більш правильно – формувати владу в інтересах громадян). Тому не дивно, що у пікові моменти громада виступає колективним суб'єктом протесту. Однак «влада» не вміє адекватно реагувати на громадські виступи. У наведеному вище випадку міліція просто зачинила двері перед протестувальниками. Чи можна сказати, що форма протесту була немирною? Відповідь однозначна: ні. Але працівники райвідділу міліції (у цьому разі це і є «влада») спромоглися лише на єдине рішення – зачинитися у приміщенні. Ситуація могла розвиватися іншим шляхом (без масових протестів і демонстрацій), якби правоохоронці не покривали злочинців, вислухали протестувальників, адекватно зреагували на їхні заяви, провели профілактику і застереження від подібного. Цим самим підтверджується висловлена нами теза щодо відсутності комунікаційних каналів на низовому рівні.

«Влада» не реагує на звернення суспільства, залишаючи йому єдиний вияв – протест. Отже, можна дійти висновку про деградацію «влади» в контексті виконання покладених на неї функцій. Як апарат, вона формально функціонує, але не дає якісного продукту. «Влада» стала корпоративним самозахисним інститутом. Натомість вимога демократичного сьогодення – влада не божественна і не самодержавна, вона має бути менеджером з надання послуг суспільству.

Такі протести, як вбивство О. Макар і «Врадіївська хода», стали загальновідомими. Але є й інші, менше відомі, локальні події, які демонструють здатність спільноти до організації і протистояння. Це, переважно, протести проти забудовників, «кредитні» протести та інші. Саме вони підтверджують відсутність в їхній ініціації «руки Америки» чи «Москви». Дуже важко уявити, що «Америка» організувала протест місцевих жителів у м. Києві на станції метро «Позняки» (2014 р.) проти будівництва торговельного центру. Ще важче уявити, що та сама «Америка» під час цього протесту організувала побиття міліцією мешканців. І це сталося після того, як «перемогла» Револуція Гідності. Звичайно, ці дії викликали обурену реакцію. Це свідчить про деградацію «влади» не лише в цьому конкретному випадку, а й загалом.

Не викликає заперечення думка, що ту чи іншу подію можуть використовувати і політики, і технологи. Так само і «влада» повинна не тільки не створювати прецеденти, а й адекватно реагувати на наявні.

Окреме питання стосується того, чому «влада» у наведених вище обставинах почала покривати власних злочинців. Очевидно тому, що цей випадок є типовим, тобто системним. Про це ведуться розмови на побутовому рівні, але проблеми, пов'язані з покриванням злочинних дій «правоохоронними» органами, проституцією, торгівлею наркотиками, не досліджуються науковцями (у кращому разі, обговорюються на побутовому рівні). Але, за логікою, у державі не може бути деградована одна ланка, а всі інші функціонувати якісно та ефективно. Це означає, що аналогічні негаразди відбуваються і в інших секторах, таких, як фінанси, бізнес, освіта, право тощо. «Врадіївська хода» в чергове продемонструвала, що в основу протесту можуть покладатися не лише матеріальні чинники. У цьому разі пріоритетного значення набуло морально-етичне обурення, яке не зачіпало економічних та ідеологічних вимог. В Україні склалася ситуація, коли на перше місце виходять соціально-економічні потреби суспільства, але механізм їхньої трансляції органам «влади» відсутній. Вибори різних рівнів і різних політичних сил проходять переважно під

гаслом – «щоб було краще». Залишається віра в «доброго царя», здатного вирішити всі питання, що орієнтує громадян на походи до Києва, а не на прагнення дійти згоди на місцевому рівні. При цьому відсутній інститут політичної відповідальності, адже за наявності проблеми та неухаги до її розв'язання відповідний чиновник не йде у відставку. Як наслідок, створюється модель, за якої локальні питання вважаються дрібними, такими, що можуть почекати свого вирішення, а чиновник і держапарат у цілому зайняті іншими «важливими справами». Така модель є хибною. Насправді дрібні питання місцевого рівня і є найбільш важливими, державницькими. Це не означає, що вони мають вирішуватися на державному рівні особисто Главою Уряду чи Президентом, але вони потребують вирішення відповідними органами, департаментами, службами.

Перед різними соціальними категоріями населення постають різні проблеми. Назвемо кілька найбільш загальних: погані дороги, низька якість медицини, освіти. Можна назвати й інші проблемні питання, створити їхню ієрархію. Але суть полягає не в тому, аби спробувати узагальнити всі «слабкі місця», а в тому, що всі вони є важливими і потребують належного розв'язання. Якщо цього не відбувається і проблема залишається, відповідні міністри мають йти у відставку. Проте такий механізм політичної відповідальності в Україні відсутній. Крім того, відсутній комунікаційний простір, здатний забезпечити опрацювання і вироблення ефективних рішень. Але за відсутності політичної відповідальності такий простір втрачає свою актуальність. Тому чергові вибори різних рівнів і надалі відіграють функцію легітимації, а система загалом, як і раніше, функціонує в закритому форматі, що провокує різноманітні форми протесту.

Формат Майдану не формує комунікаційного простору, дискусійного поля, понад те, він не має єдиної позиції. Фактично публічний протест стає межею актуалізації проблеми, категоричною формою протесту, в основі якої зазвичай значна кількість різноманітних проблем: від браку робочих місць, дозвільних черг, низьких зарплат, важкого тягаря оподаткування. Усе це створює підґрунтя недовіри і латентного протесту, який через певний час

виливається у Майдан. При цьому реактивом стає той факт, що представники політичного класу демонструють відмінний стандарт життя від суспільства. Громадськості стають відомі подвійні стандарти в різних сферах щодо пересічних громадян, можливо-владців. Це посилює недовіру. Суспільство завжди буде незадоволеним. Адже після вирішення одних питань виникатимуть інші. Це і є процесом, рухом до підвищення стандартів життя. Однак демонстрація політиками, що питання вирішуються, навіть з помилками, даватиме кредит довіри.

Ще одна важлива характеристика Майдану полягає в тому, що він стає формою об'єднання різних соціальних верств населення – робітників, найманих працівників, представників інтелігенції, власників малого бізнесу. Принагідно зазначимо, що до цього процесу поступово залучаються і власники великого бізнесу, хоча вони часто відіграють не публічні, проте доволі важливі ролі, долучаючися до фінансування харчування, медичної допомоги тощо. Адже для забезпечення автентичності фінансування потреб Майдану (харчування, опалення та інше) має непересічне значення. Майдани виключали зі свого складу люмпенів. Достеменно важко твердити, чи прагнула ця категорія до майданівського середовища, чи штучно відсікалася. Хоча слід визнати, що її наявність і компрометувала б, і розвалювала б Майдан зсередини. Консолідація на Майдані все-таки не відмінє того факту, що різні групи відстоюють і власні інтереси на тлі спільного лейтмотиву. Надзвичайно важливо, що учасники українських Майданів не вдавалися до мародерства, і причина цього в тому, що усвідомлювалась абсолютно інша мета дій спільноти; а також і те, що серед учасників були й підприємці, які також є власниками. Майдани були насамперед політичними і спрямовувалися проти неефективності політичного класу.

Не викликає заперечень думка, що Майдан може виникати як спонтанне явище, але він однозначно потребує організації, захисту, забезпечення і фінансування. Політичні партії ніколи не виступали в ролі організаторів Майданів, хоча окремі лідери чи ланки могли вмонтовуватися в їхній перебіг. Немаловажне значення має питання про вплив на цей процес «руки Заходу», «руки

США», «руки Москви», фінансування акцій протесту іноземними фондами тощо. Відповідь на нього спробуємо дати далі.

Після Революції на граніті в очікуванні свобод і демократії настав специфічний час, коли термін «опозиція» використовувався як вирок. Не було дискусійних майданчиків, люди щоразу на виборах голосували за ефемерне «краще». Система дістала назву «перехідної» без уточнення того, від чого і до чого перехід. Суспільство латентно накопичувало недовіру, але при цьому не вдавалося до відкритих масових протестів. «Влада», як така, стала місцем збагачення і дедалі більше автономізувалася від суспільства.

Другий український Майдан був пов'язаний з президентськими виборами 2004 р. Він тривав 8 тижнів і набув назви – Помаранчева революція. Розпочався цей Майдан 22 листопада 2004 р. як протест проти фальсифікації результатів президентських виборів і закінчився оголошенням результатів «третього туру» (переголосування) 23 січня 2005 р. та оголошенням Президентом України В. Ющенка. Майдан підтвердив, що «влада» не вміє комунікувати із суспільством. Одним з інструментів боротьби став юридичний, коли рішенням суду було заборонено оприлюднювати офіційні результати виборів і призначено «третьій тур». Юридичний бік цього процесу описує один з учасників подій у книзі «Адвокати Помаранчевої революції». Безумовно, вона була оформленням тиску і переговорів суб'єктів політичного процесу, але, все ж таки, мирним шляхом [13, с. 296]. Майдан 2004 р. не був партійно орієнтованим. Але заклики за гідність, за свободу уособлювалися в конкретному кандидаті. На хвилі революційних подій відбулося «оновлення» «влади». На різні посади призначалися нові особи. Однак за цими призначеннями стояли певні політичні мотиви. Проте призначення, які робилися на хвилі революції, призвели до наслідків, протилежних очікуваним. Так звана «помаранчева команда» не складалася з однодумців, об'єднаних чітко визначеною ідеологією і алгоритмом реформ. Багато хто з них не вірив, що прийшов надовго, не мав переконань щодо сутності необхідних перетворень. Часто використовувалася демократична риторика, але владний інструмент, як і раніше,

використовувався для власного збагачення та корпоративних інтересів. Але якщо попередники – політична каста, яка прийшла з радянської доби, здійснювала власне збагачення поступово і протягом тривалого часу, намагаючись не допускати у свою парафію сторонніх, «нові» представники «влади» прагнули збагачення за короткий термін, пришвидшуючи маховик корупції. Унаслідок цього держапарат в особі чиновників різних рангів близько шести місяців очікував змін, нових настанов на проведення реформ. Однак їхні очікування не виправдалися. Рейтинг Президента В. Ющенка з часом почав падати. Виявилось, що українська політична і державна система не здатні трансформуватися виключно на гаслах і закликах, навіть якщо ті надходять від перших осіб. У суспільстві законсервувалася латентна недовіра, нереалізовані сподівання. Дедалі частіше на побутовому рівні починали лунати заяви про суспільне розчарування. Суспільство очікувало, що, делегувавши довіру, воно має одержати зміни. Делегування виражалось у високому рейтингу «помаранчевої команди», але політична система не почала працювати по-іншому. Не можна не зважати й на те, що «помаранчева команда» поводитися на місцях навіть гірше, ніж так звані «кучмісти». Активізувалася конкуренція між різними угрупованнями. Зрештою, сталося падіння «помаранчевих». Майдан виявився емоційним сплеском. Він де-факто не може мати план дій і стратегію. Як наслідок, певні політичні сили використовують феномен Майдану на користь власного іміджу, але при цьому не реалізують суспільні сподівання і не демонструють досягнень у необхідних реформах, що викликає нову хвилю розчарування. Питання полягає не в самому факті Майдану, а в політичних силах: чому вони не здатні здійснити реформи? Наша відповідь така: політичні сили є корпоративними, закритими від суспільства, в поєднанні з відсутністю інституту політичної відповідальності не мають залежності від суспільства, позбавлені амбіцій реалізації проектів реформ.

Третій у політичному досвіді України Майдан можна назвати «податковим». Протести розпочалися 16 листопада й набули масового характеру 22 листопада 2010 року. Закінчились організовані мітинги 2 грудня за рішенням більшості Національної коорди-

наційної ради підприємців «податкового» Майдану. Декілька десятків мітингувальників, невдоволених рішенням більшості, залишилися на майдані Незалежності й продовжили мітинг під політичними гаслами. У ніч на 3 грудня працівники комунального підприємства «Київблагоустрій» під наглядом декількох сотень співробітників МВС України, які оточили площу за периметром, за 45 хвилин (від 5.00 до 5.45 ранку) розібрали наметове містечко. Учасників мітингу, які залишалися на площі, було розігнано. Цю саму технологію розгону влада застосує пізніше для розгону Євромайдану, але вже з протилежним результатом для себе.

Будучи цілком слухним і актуальним, цей Майдан не здобув масової підтримки і підтримки широкого бізнес-середовища. Це відбулося тому, що громадяни у своїй більшості не асоціюють приватний бізнес з розвитком економіки, з новими робочими місцями, а розглядають його зазвичай як окрему касту зі своїми інтересами. У свою чергу, сам бізнес є доволі вразливим, він зжився з пануючим укладом, розуміє, що може зазнати адміністративного тиску. Тому великий бізнес фактично завжди неспублічний. Середній бізнес занадто малий, а особливість дрібного бізнесу полягає в тому, що сам власник є водночас і працівником, який не може відриватися від робочого процесу, робить це лише в критичних ситуаціях. Отже, Майдан не став всенародним, хоча вимагав раціональних прагматичних змін, що покладаються в основу очікувань і вимог реформ. Влада, «успішно» розігнавши «податковий» Майдан, відчула свою зверхність і безкарність, знову продемонструвала свою нездатність комунікувати і використовувати ініціативи на власну користь, переводити вуличні протести у формат круглого столу. Адже «податковий» Майдан був інтелектуальним. Він не висував вимог про дотації, пільги чи виплати. Його учасники були готові йти в кабінети та обговорювати назрілі проблеми, входити у формат дискусії. Однак «влада» перекрила цей канал. Хоча технологічно можна було залучити ініціаторів і поліпшити як імідж, так і компетенції владних структур пануючої на той час Партії Регіонів. Розігнавши Майдан, «влада» відчула впевненість і переконаність у тому, що до протестів саме так треба ставитися.

Четвертий – «мовний» Майдан – відбувся 4 липня 2012 року. Мовна тема упродовж тривалого часу актуалізувалася у виборчих кампаніях. Питання цього разу полягало в тому, щоб надати російській мові статусу другої державної, оскільки російськомовні громадяни нібито зазнають утисків. «Мовний» Майдан виник у Києві й територіально розміщувався біля Європейської площі на сходах Українського дому. Тут зібралися люди, які виступали проти визнання російської мови другою державною. Поштоvhом до зібрання стало голосування законопроекту з цього питання у Верховній Раді. Це відбувалось у час, коли правляча еліта від Партії Регіонів була як ніколи міцною. Крім того, попередня політична практика вказувала на неможливість будь-яких репресій чи застосування сили. Протест мав мирний характер, без прояву атак чи вандалізму, але влада цього разу залучила спеціальні правоохоронні заgonи, які, проте, не протидіяли і не захоплювали протестувальників. Акція мала різну чисельність. Основний склад був нечисленний (близько 500 осіб, які розташувалися на сходах Українського дому). Ця акція була однозначно ідеологічним маркером, тому національно орієнтовані політичні партії і політичні лідери час від часу долучалися до неї, активізуючи громадян. У такі моменти кількість учасників Майдану помітно збільшувалася. Тобто акція проходила у «пульсуючому» форматі.

Майдан підтримала частина політичних сил, використовуючи його для оприлюднення своєї позиції, а також для посилення інформаційного зв'язку зі соціумом? Серед учасників були представники таких партій, як «Наша Україна», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «УДАР», Народний Рух та ін. Акція мала мирний характер, хоча час від часу відбувалися незначні зіткнення, штовханина з правоохоронними загонями, які на той момент не мали ніякого озброєння, навіть гумових кийків. Дивним видавалося лише те, що до контролю за фактично культурно спрямованим заходом долучили екіпірованих правоохоронців. Але наявність правоохоронних загонів тільки консолідувала протестувальників і підняла їхній статус. Часом чисельність правоохоронців у кілька разів перевищувала кількість мітингувальників. Причина появи правоохоронців полягала в тому, що в Україн-

ському домі було заплановано виступ Президента В. Януковича, котрий так і не відбувся. Акцію протесту підтримали в різних містах України.

Сьогодні цілком зрозуміло, що фактичне прийняття другої державної мови не розв'язувало якоїсь значущої проблеми російськомовного населення. Швидше, це був плановий етап дій «влади» того часу з посилення асиміляції, який виявився помилковим, оскільки досягти цієї мети можливо було за допомогою інших, ювелірно виважених політичних технологій.

Не виключено, що причина появи великої кількості правоохоронців полягала у побоюванні Майдану, через який Президент В. Янукович не зміг обійняти цю посаду у 2004 р. Тому «влада» – а точніше «режим Януковича» – не вдалася до розгону, але, про всяк випадок, залучила значні міліцейські сили, які значно перевищували чисельність протестувальників.

Питання про другу державну мову було своєрідним національним маркером, хоча і не стало критичним. «Мовний» Майдан відрізнявся тим, що не порушував владних питань, акцентуючи увагу лише на одному – недопущення надання російській мові статусу другої державної.

П'ятий Майдан – Євромайдан і Революція Гідності. Євромайдан міг залишитись одним серед інших протестних виступів на площі. Адже «влада» вже мала попередній досвід успішного розгону і усе ще демонструвала відсутність здатності до комунікації з мітингувальниками. Парадокс полягає в тому, що де-юре Євромайдан не був протестною акцією, оскільки підтримував офіційний курс Української держави і виступав за євроінтеграцію. Він також не був масовим. Мається на увазі, що вдень і ввечері збиралися активісти, ті, хто співчував протесту і був зацікавлений у конструктивному вирішенні цих питань, загалом від 500 до 1000 осіб; на ніч залишалося, за різними оцінками, 100-500 осіб, хоча організатори-учасники називають і вищі показники. Проте основна його риса полягала в тому, що Євромайдан не приваблював значний загаль і міг залишитися локальним. У суспільстві на той час панував відносний паритет прихильників євроінтеграції – як західного вектора, так і прихильників східного вектора, пред-

ставленого СНД та Євразійським союзом. Відчувалося його поступове згасання, відсутність нових ідей та ініціатив. Євромайдан на певному етапі намагався відмежуватися від політиків, не дати змоги політичним силам та їхнім лідерам здійснити на ньому свій власний піар. Тому не дивно, що політичні лідери віддалилися від Євромайдану, зокрема, й через очікування його згасання.

Однак тогочасна українська «влада» вдалася до явно хибних кроків. Акцентуємо на цьому, оскільки і в Республіці Білорусь, і в Російській Федерації було випробувано інший шлях придушення протестів: знищення опозиції, альтернативних ЗМІ, можливих джерел фінансування, що й нині дає змогу в цих країнах просто фізично «пакувати» протести. Саме таку практику могли взяти за взірць вітчизняні керівники. Проте вони зробили суттєву помилку, розігнавши в ніч 30 листопада 2013 р. учасників Євромайдану зі застосуванням надмірної сили, а демонстрація цього в ефірі привела до масового обурення громадян. Ці події стали свідченням недолугості влади в особі чиновників, які давали відповідні команди; а також недостатню компетентність виконавців, які виконували ці команди з надмірним захопленням. При цьому ігнорувався той факт, що Євромайдан поступово згасав. Понад те, для владнання непорозумінь міська «влада» могла, наприклад, залучити його учасників до обговорення, вироблення резолюцій, надати окремим лідерам статусу радників, створити комітети тощо. І це була б інша історія.

Силовий розгін Євромайдану продемонстрував низьку ефективність «влади», принизливе її ставлення до суспільства.

Принципово нова фаза цього протесту пов'язана з масовим виходом громадян 1 грудня 2013 року на вулиці Києва. Це було унікальне явище, оскільки воно відбувалося не під партійними гаслами і навіть не за закликами політиків, було спричинене обуренням, яке підкріплювалося трансляцією ЗМІ силового розгону (сприяло розширенню масштабу акції і запрошення до участі в ньому з боку П. Порошенка через ефір «5-го каналу»). За різними оцінками, на мітинг вийшло до мільйона громадян. У цей час російські ЗМІ повідомляли своїм слухачам у РФ про кілька сотень учасників протесту.

Як зазначають експерти, на Майдані зібралася значна кількість представників різних політичних партій і громадських об'єднань. Своє стійке представництво мали такі політичні партії, як ВО «Батьківщина», «УДАР», ВО «Свобода», «Громадянська позиція», «Демократичний альянс», КУН, УРП, «Європейська партія», рухівці та інші. Серед громадських організацій слід назвати «Правий сектор», «Громадянський сектор Майдану», «Спільна справа», ПО «Сила людей», Студентську координаційну раду (СКР), Союз ветеранів Афганістану, ГО «Українське сучасне козацтво (УКРАЇНИВ) та інші козацькі організації, об'єднання «Не злий майдан», організацію «Воля», Громадянський оперативний штаб (ГОШ), Відсіч, ГО «Українська альтернатива» (лідер Володимир Кухар), Батьківський комітет, УНСО (Шухевича), «Автомайдан», «Пласт» та багато інших. Громадянський сектор утворив Громадську раду Майдану, під Маніфестом якого підписалося 40 великих і малих об'єднань [14, с. 22 – 36]. Проте природа Майдану була скоріше синергетичною. Важко говорити про керуючу роль (або домінування) тієї чи іншої партії або організації. Частина учасників і не знала, що такі організації наявні чи присутні. Деякі намети з партійною символікою переважно були порожні, а в наметах без символіки проживали люди, здійснювали чергування тощо. Більшість один одного не знали і не належали до однієї організації, але було присутнє відчуття спільної справи.

Саме на мітингу, який відбувся 1 грудня 2013 р., стало очевидно, що політики не були готові до такого соціального спалаху, не мали плану дій, наздоганяючи громадську ініціативу. Наприклад, «Автомайдан» виник як ініціатива двох десятків осіб, тиск на яких викликав появу двох сотень протестувальників. Ще більший тиск підвищив чисельність учасників до кількох тисяч прихильників автомобілістів. Виявляється, був ще й «Веломайдан» і багато інших ініціатив. Був ще такий феномен, який не відобразився в літературі і не здобув назву, коли виникли чутки про «зачистку» (особливо вночі). Тоді збиралися на Майдан кияни, очевидно, з різних мотивацій і настроїв – від романтизму, цікавості залучення, значимості участі, так і з переконанням відповідальності своєї місії.

Відбулося те, що сьогодні відомо під назвою «Майдан», тоді як участь у ньому партій чи громадських організацій мала другорядне значення. Майдан виконував функцію ідеологічного маркера. З'являється спеціальний статус – «учасник майдану», так само, як «неучасник майдану». Підтвердження участі в Майдані набуває фіксації певного електорального рейтингу і певного ідеологічного сектору. Звичайно, що без долучення політичних сил Майдан мав би інший портрет. Учасникам Майдану відомо, що серед них були присутні сили, які не афішували себе, але забезпечували їх харчуванням, опаленням і т. ін. Водночас були окремі сили, які активно себе афішували, але насправді їхня участь була мізерною. Окреме місце належать волонтерським ініціативам різного роду. Виникає «Автомайдан» і «Правий сектор», які, за великим рахунком, відігравали роль більш-менш вдалих політичних брендів. Незважаючи на те, що в ЗМІ про участь у протестах частіше повідомляли про ВО «Свобода» – 18%; ВО «Батьківщина» – 13%; «УДАР» – 10%; «Демократичний альянс» – 3%; «Радикальна партія Олега Ляшка», ці політичні сили були допоміжними, а не основою Майдану. Частіше учасників протесту називали «активістами Євромайдану» – 50%. Серед непартійних учасників та ініціатив помітними були «Автомайдан» – 6%; «Правий сектор» – 6%; Самооборона майдану – 4% [14].

Насправді Майдан відвідали заради цікавості, співчуття, надання якоїсь допомоги мільйони людей. Належність до якоїсь організації давала змогу стверджувати, що ця громадська організація була активним учасником Майдану, хоча природа його очолення має іншу площину. Випуск агітки (ми навмисно не вдаємося до конкретики, щоб не потрапити у формат дискусії про те, хто має більше прав називатися «майданівцем») уже розцінювався як вагомий внесок організації, оскільки її логотип бачили тисячі учасників. Але самих організаторів агітки могло бути лише кілька осіб, які ані структурно, ані організаційно не справили жодного впливу на сам Майдан. При цьому вагоміша допомога надходила від тих, хто залишався у тіні. Сюди належать як приватні особи, так і організації, які підвозили дрова, забезпечували майданівців харчуванням, одягом, ліками, не

вимикали електропостачання, що давало змогу користуватися в наметах електрикою і навіть телевізорами.

Незважаючи на те, що на момент Революції Гідності політики та інші представники влади наздоганяли громадську ініціативу, використовуючи народну хвилю як об'єктивну річ, що у цей час можна було очолити колону і повести її в будь-якому напрямі, так звані майданівські партії (ВО «Батьківщина», «УДАР», ВО «Свобода»), а точніше, їхні лідери в особі А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока виступили стабілізаторами і надалі перемовниками, фактична участь самих партій у подіях була мізерною. Так само, як жодна з організацій не справляла домінуючий вплив. Відбувався феномен синергії, до якого долучались і пересічні незаангажовані громадяни.

Інколи можна почути розмови про активну «руку Заходу» в організації Майдану. Але об'єктивні фактори свідчать про протилежне; зокрема, дані Інституту соціальної та політичної психології НАН України показують, що силовим розгоном Євромайдану обурилося 77% громадян України. Навряд чи Америка або Європа вчинила цей розгін: побиття.

Не будучи організованим політичними партіями, Майдан як синергетична сила змушений був передати комусь свій «політичний рупор». Причому цей «рупор» підхопили не політичні партії, а окремі особи – А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок, які для підвищення власного рейтингу актуалізували «майданівські партії» – ВО «Батьківщина», «УДАР», ВО «Свобода». Однак Майдан не мав єдиного центру управління та єдиної сили чи структури в своїй основі.

На думку А. Колодій, Майдан як суспільне явище існує у трьох вимірах: фізичному (локально визначеному, «окупувавши» певний простір), організаційному (оформленому у вигляді руху) та віртуальному (у вигляді інтернет- і медіа-спільнот). Кожний із них у майбутньому може посилюватись або послаблюватись, набувати нових модифікацій або ж занепадати [14]. Сьогодні ми можемо констатувати, що такий погляд має слухність, але він не означає єдності, єдиної позиції цих Майданів. Понад те, можна вести мову і про спекулятивний Майдан, тобто ті ініціативи, які з'являються

завичай після успіху чи перемоги і конкурують на предмет того, кого більш правомірно вважати «майданівським».

Це саме стосується й апелювання до «цінностей Майдану». Хоча назагал не висловлюються протести проти таких цінностей, але різні групи і постаті вкладають власне розуміння у сутність цього поняття.

Важливим досягненням Майдану є започаткування формування певного духу, певного настрою. Українське суспільство згруповується перед загрозою. Проте правила, яких прагне здоровий глузд, не стають систематичною практикою. Громадяни, які виходять за периметр Майдану (і в територіальному, і в практичному розумінні), потрапляють в інше суспільно-політичне середовище, в якому діють «старі» методи, посилюючи цим самим систему, проти якої виступають. Наявний стан речей свідчить про «стільниковість» українського суспільства.

Феномен Майдану полягає і в тому, що певна категорія виявляє своє співчуття, але не реалізує це особисто, хоча й готова до підтримки. За словами очевидців, у дні піднесення на Майдані збирали пожертви від громадян понад мільйон гривень, що становило на той час понад 125 тис. доларів. Пожертви приносили різні люди, які поверталися того самого дня в звичайне життя, в побут, в якому жили і діяли до того. Так само, як у дні розстрілів на Майдані всі київські пункти прийому крові були переповнені кров'ю донорів-добровольців. І це теж форма участі громадян, які не прагнули залишитися десь в нагородних списках і очікувати на дивіденди.

Одна з причин появи Майдану, на наш погляд, полягає у відсутності в державно-політичного апарату якісних комунікативних каналів для взаємодії зі суспільством. Понад те, не виробляється механізм адекватної реакції на актуальні запити, хоча в держапараті наявні служби роботи з громадськістю, при різних державних органах діють громадські ради. Наявна система виборів на різних рівнях не виконує покладених на них функцій.

Говорячи про українські Майдани, не можна проігнорувати феномен Антимайдану.

Антимайдан (24 листопада – 22 грудня 2014 р.)

Політичним продуктом, що виник на противагу Майдану на майдані Незалежності, став Антимайдан. Як виразник інтересів Партії Регіонів, він розташувався в Маріїнському парку біля Верховної Ради України у вигляді наметового містечка. Антимайдан і був демонстрацією того, що не всі громадяни виступали проти чинної влади. Можна передбачати, що на нього також покладалося завдання захисту парламенту на випадок походу до нього. Цікаво, що масові зібрання-антиподи Майдан і Антимайдан не перейшли до фізичних зіткнень між собою. Були і такі курйозні випадки, коли зібрані на Антимайдані люди приходили подивитися на те, що відбувається на Майдані, а деякі учасники Майдану підробляли на Антимайдані. В цьому був хороший знак, що не відбувалося протистояння «стіна-на-стінку». Знак здатності консолідації при різних переконаннях і політичних поглядах.

Незважаючи на те, що Антимайдан, виступаючи проти Майдану, охороняючи чинну владу, мав всіляку матеріально-технічну підтримку, в тому числі інформаційну, він усе ж таки програвав своїм опонентам за організаційним та інформаційним аспектами. До його учасників застосовувався термін «тітушки», що означав людей, які за гроші беруть участь у політичних акціях, не маючи якоїсь власної позиції. Щодо організаційних процесів, Антимайдан не набув властивостей саморозвиткового явища, що одержує додаткову соціальну енергію. Хоча були і будуть прихильники Антимайдану. Однак однією з організаційних відмінностей між Майданом та Антимайданом є те, що останній не мав синергетичної сили, тобто існував як номінальна одиниця, фактично без вимог.

Окрема тема, яка посідає вагоме місце в сучасному інтернет-просторі, пов'язана з питанням перетворення Майдану з вуличного протестного формату на соціальний феномен. Цей простір дає змогу встановлювати та розвивати соціальні контакти, ініціювати обговорення, висловлення думок і поглядів. Не можна оминати увагою і мобілізаційний чинник. Адже учасниками інтернет-обговорення стають сотні і тисячі осіб, у тому числі тих, які фізично не можуть залучатися до участі в різних подіях, але

прагнуть до висловлення певної позиції. До інтернет-спільнот, що з'явилися під час Майдану 2013–2014 рр., належать: «Євромайдан»; «Євромайдан СОС»; «Антимайдан»; «Революція. Євромайдан. Правий сектор»; «Громадський сектор Євромайдану»; «Самооборона майдану»; «Автомайдан»; «Страйк-плакат»; «Студентська координаційна рада–СКР». За часів Майдану максимальна кількість учасників окремої мережі сягала понад 500 тис. осіб, як у спільнот «Антимайдан» і «Революція. Євромайдан. Правий сектор» у мережі «Вконтакте». Інші нараховували від кількох тисяч до кількох сотень тисяч. Ідеться про те, що ці мережі стали помітні і залишаються специфічним середовищем, новою формою соціально-політичної комунікації. Вітчизняні політики на сьогодні активно використовують цей простір, що свідчить на користь серйозного ставлення до нього. В європейських країнах це відбулося набагато раніше і є типовою практикою. Тобто є певні зміни: поступ, хоча б підштовхування помітного класу в публічний простір – це з часом дасть і зміну інституційної якості.

Розмірковуючи над темою українських Майданів, доходиш думки, що Майдани – це розтягнута у часі Українська революція, фактично на цілу генерацію. Якщо слово «революція» є терміном з астрономії, то, можливо, Майдан є свого роду «пульсаром».

Сьогодні можна стверджувати, що Майдан, як політична практика і феномен, став даністю політичної історії, посів помітне місце в історичній пам'яті. Звернення до недалекого минулого свідчать, що конкретно-предметні протести зазвичай не набувають загальноохоплюючого характеру. Наприклад, питання оподаткування стосуються кожного; понад те, є системними в змісті реформ і прагненні до того, що вважається покращенням. Але вони не стають консолідуючими. За великим рахунком, критичний момент настає тоді, коли відбувається морально-етичне приниження, образу.

Але політична система залишається хворою, тому можна очікувати на новий Майдан як протест проти недієвих реформ або способів їхнього упровадження, за неможливості участі тощо. Причому помітна тенденція, коли кожний наступний Майдан не повторює попередній, спостерігається перехід від короткотри-

валих до довготривалих акцій. Зважаючи на розстріли, що мали місце у 2014 р., можна передбачати, що наступний Майдан буде мати збройний характер. Це актуалізує необхідність формування такої державно-політичної системи, яка була б спроможною ефективно акумулювати, розв'язувати і реалізовувати суспільні, фінансові, морально-етичні питання і потреби у перебігу суспільно-політичного процесу, соціально-політичної участі, а не накопичувала їх, провокуючи соціальний вибух. Завдання «влади» полягає в тому, щоби навчитися конструктивно комунікувати й адекватно реагувати на запити суспільства. Адже сьогодні дедалі помітнішими стають тенденції «самодостатності» нової «влади», що ще гірше за умов «нової» слабкої опозиції. Майдан не можна ідеалізувати в тому розумінні, що він здатний розв'язати соціальну чи політичну проблематику. Майдан є маркером критичності ситуації. Виникають такі символи, як «ідеали Майдану», але їхня інтерпретація стає різношерстною. Суспільство не бачить інших шляхів впливу на різні процеси, крім колективного бунту. Ключовим залишається питання про те, що після Майдану немає виняткових умов для реалізації політичної участі, політичної відповідальності, політичної комунікації. Тому політична система потребує монтажу комунікативних мереж і відповідних інститутів для адекватного розуміння і реагування на потреби громадян.

Безумовно, що Майдан як форма протесту є цілком дієвим інститутом зі саморганізацією (від забезпечення харчування до охорони). Також сприйняття всіляких ініціатив від молебнів різних конфесій до студентських лекторіїв і оформлення ялинки у такому форматі, що всім вистачає місця. Майдан легітимізує своїх представників.

Щодо Майдану Революції Гідності, то потрібні були зусилля для його розпуску, оскільки після президентських виборів Майдан не розходився. На той момент цим опікувався В. Бондаренко, призначений в.о. голови КМДА. За його словами, частина майданівців стала добровольцями і волонтерами; іншій частині пропонували роботу, декому майданчики для тренувань. Очевидно, що політична складова рушила за своїми партійно-політичними осередками.

Але політичні партії, навіть переможці, не стали спадкоємцями Майдану. Для великої громади він залишився символом, певним ідеалом. Для іншої частини суспільства Майдан уособлює зло і руйнівну силу. Майдан підштовхнув до нової риторики про люстрацію, про декомунізацію, про антикорупційну боротьбу, про декларацію статків, зрештою, про необхідність реформ. Сподіваємося, що це відбудеться, але не з приходом доброго політика, а зі зміною соціально-політичної поведінки, а насправді – зі зміною соціальної структури.

ВИСНОВКИ

1. Політичні трансформації не залежать безпосередньо від політичних протестів. Політичний протест може розбалансовувати і послаблювати існуючу політичну систему, але за певних обставин й зміцнити її. Тому в наших дослідженнях варто виявити цю тонку межу – ефективного використання ідей і потенціалу політичних протестів.

2. До форм політичного протесту належать: мітинг, страйк, демонстрація, терористичні акти. Очевидно, що до класичних форм додаються і додаватимуться нові, що пов'язано з розвитком технологій – ними можуть бути форми впливу в інтернет-просторі: хакерські та dos-атаки.

3. Політичні протести (м'які, «оксамитові» революції) змінили шлях розвитку суспільств Центральної і Східної Європи, звільнивши їх від політичного авторитаризму, ідеологічного насильства, господарської неефективності, міжнародної біполярності та ін., слушно вважає О. Согомонов. Він також вказує, що не всі були готові до цього переходу. Можливо, ця непомітна і звичайна фраза про неготовність є дуже важливою, оскільки у випадку «готовності» це не було б переходом, трансформацією, революцією. Саме неготовність вивільняє тисячі рук і мізків, яким слід перебудовуватися й прилаштовуватися до нової реальності. Правдою є й те, що хтось знайшов себе і виріс, хтось маргіналізувався, хтось виживав.

4. Використовуючи термін «політичні протести», натрапляємо також на визначення «соціальні протести» і «соціально-політичні

протести». Звичайно, всі протести є соціальними, оскільки їхніми учасниками є частина соціуму або навіть просто індивід, а порушені питання стосуватимуться суспільних (соціальних) відносин, навіть коли йтиметься про екологію чи будь-яке інше питання. Про що говорить визначення саме політичних протестів? Про те, що дія спрямована до влади. Тут слід зазначити, що в політичних системах (від тоталітарних до авторитарних) будь-яка дія, не санкціонована «владою», вже стає «політичним протестом», навіть без бажання самого актора. Таким «протестом» може ставати висловлювання, зібрання й обговорення чогось або навіть підозра, що хтось міг подумати інакше або вчинити щось, і вже за це бути покараним системою. Звичайно, що за тоталітарних умов про публічність політичних протестів не йдеться, оскільки репресивна машина знищує всіх потенційних учасників (скажімо, коли говоримо про період сталінізму в СРСР) і тотально знищується також інформація щодо протестів.

5. За умов демократичного політичного режиму усі прояви й дії, що при тоталітаризмі однозначно оцінювались як політичний протест, є соціальними акціями. У демократичному суспільстві збільшується їхня кількість. Політичними лишаються ті, що предметно орієнтовані на політика чи владу.

6. Прийшовши до влади, спочатку наче триумвірат – А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок, – ті, хто активно виступав на Майдані і водночас вів перемовини з В. Януковичем, а згодом привів до влади Президента П. Порошенка, а водночас конгломерат з постатей і політичних сил, які вважають (або поки ще вважають) себе «делегатами Майдану», ті, хто нині «увійшов», вважають себе вихідцями з Майдану, а тому вони і є Майдан – нема з ким і вести перемовини. Вони самі є «вулицею», гласом народу, істиною в останній інстанції. Насправді, вулиця залишилася назовні і з нею знову немає каналів комунікацій.

7. Українське суспільство лишається таким, яке легко делегує реалізацію протестних ідей, очевидно, через брак інститутів громадянського суспільства, які не заповнили простір між «вулицею» і «владою». Також фіксуємо збереження патерналістського покладання на іншого (як-от «царя-батюшку»), який

реалізує приватні чи колективні потреби не самим суб'єктом генерації запиту, а кимось іншим.

8. У перебігу політичних протестів від Євромайдану, Революції Гідності і далі відбулася зміна риторики (акцентів) політичних акторів, що привело до прийняття певних законів, які все ж обіцяють поступ у трансформації політичної системи.

9. В Україні лишаються слабкими канали комунікації «влада – суспільство».

1. Сасина Г. В. Обґрунтування сучасного типу революцій в транзитному суспільстві на прикладі України: дисертаційне дослідження... канд. політ. наук. Львів, 2015.

2. Список журналістів, убитих в Росії. URL: <http://ru.m.wikipedia.org>

3. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Институт социологии НАН Украины, 2001.

4. Воробйов Т. Л. Рушійні сили виникнення політичних протестів // Гілея: науковий вісник. Вип. 101.

5. Единбурзький погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей / за ред. Б. Айзехена та С. Стоквелла; [пер. з англ. Р. Машкової]. Харків: Фоліо, 2017.

6. Україна: політична історія XX – початок XXI століття / редрада: В. М. Литвин та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2007.

7. Мовний Вайдан URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%-D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%B0%-D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD

8. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы; [пер. с нем.]. Москва: «Российская политическая энциклопедия», 2002.

9. Сабитов М. Р. Политический протест: теоретические проблемы дефиниции и типология // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. № 9 (17).

10. Головенько В. А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: можливості соціологічного дослідження та прогнозування .

11. Внукова Л. Б. Концептуальные подходы к анализу социально-политической напряженности // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. №3(11). URL: <http://www.sisp.nkras.ru>

12. Непомнящий И. «Врадиевская хода». Американский след. URL: <http://subscribe.ru/group/russkiena-ukraine-vzglyad-na-rossiyu/495394>

13. Катеринчук М. Д. Адвокати Помаранчевої революції. Київ: Юстиніан, 2006.

14. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні // Агора: Революція відбулася: що далі? Київ: Стилос, 2014. Вип. 13

Щербенко Е.В.

ПОЛІТИЧНА ГЕНЕРАЦІЯ. МІЖ ВИКЛИКОМ ТА ВІДПОВІДЮ

Пошук шляхів виходу з кризи, тим більше такої, що зачіпає геополітичний вимір, загрожуючи перекроїти державні кордони і час від часу балансує на межі регіональної (не кажучи світової) війни, спонукає гуманітаристику до залучення всіх ресурсів, переглядаючи усталені парадигми, методи і номенклатури; поновому сполучаючи глобальне й локальне. Перспективним при цьому видається пошук евристики як на «полюсі» перетворень нарративу, де за умов поширення міждисциплінарності плідним постає звернення до нелінійних моделей (зокрема, синергетичних); так і через обрання таких складних об'єктів, як сучасне місто-космополіс у ролі лабораторії конструювання новітніх ідентичностей громадян доби глобальних перетворень [1; 2]. Цим контекстом визначено і звернення до обраної нами теми.

Проблема політичної генерації залишається малодослідженою у вітчизняній науці. Їй не присвячено жодної дисертаційної роботи, пошук у мережі засвідчує лише спорадичні звернення до предмета. Між тим, як ми спробуємо показати, в рамках модернізаційного сюжету вітчизняної політики ця тема набуває критичної значущості як у плані пояснювального інструменту під час аналізу досвіду реформ, так і у прогностичному вимірі.

Ми будемо розглядати вказану проблему на перетині двох базових детермінацій: по-перше, вже згаданої теорії модернізації в її «локалізації» для українського випадку*, і, по-друге, дискурсивного аспекту аналізу теми**.

* При цьому ми спираємося на досвід дослідження процесу українських реформ у ширшому контексті політичних перетворень «нових демократій» у регіоні, які протягом більш як п'ятнадцяти років здійснювалися в межах планових програм Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, основні положення яких відображені в таких працях, як: Україна в сучасному

У перехресті цих підходів для нас виступить феномен суспільної рефлексії тією мірою, якою він стає чинником перетворень, коли певна верства (стан, клас), за відомою формулою, переходить зі стану «в-собі» до стану «для-себе», конституюючись при цьому як один з акторів, формуючи порядок денний і міняючи «правила гри», включно з конституцією держави. В зв'язку з цим ми, відтворюючи методологічний хід Дж. Мілля з його класичної книги «On Liberty» (де він наголошує на тому, що в його праці йтиметься не про «свободу взагалі», а саме про політичну свободу), вестимемо мову саме про *політичну* генерацію.

У ході нашого викладу ми спочатку торкнемося історії проблеми «модернізація і генерації»; охарактеризуємо в цьому контексті перебіг радянського експерименту як такого, в лоні

геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. Київ: МАУП, 2002; Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 2006; Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти). Київ: Парламентське видавництво, 2008; Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку. Київ: Парламентське видавництво, 2010; Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013 та ін.

** Тут ми використовуємо попередні напрацювання у сфері дослідження українського політичного дискурсу доби демократичного транзиту, викладені, зокрема, в таких працях, як: Зміна культурних кодів суспільства і поява нових реалій в політичному дискурсі періоду «перестройки» // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2005. Вип. 28; Рецепція західної політичної думки в українському політологічному дискурсі (на прикладі підручників з політології) // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 40; Опозиція «відкрите/закрите» і момент відповідальності в моделі політичного дискурсу // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 2 (58); Майдан – 2013 як феномен політичної мови // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 2 (70); Національне примирення як момент солідаризації у владно-опозиційному вимірі політичного дискурсу // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 2 (76) та ін.

котрого бере початок український демократичний транзит, і, нарешті, проаналізуємо його ключові етапи з моменту здобуття Незалежності до реалій сьогодення.

Політична генерація як проблема. Актуалізація проблеми генерації як чинника історичного розвитку в модерну добу припадає на період між двох світових війн (тут насамперед згадують імена К. Мангейма і Х. Ортега-і-Гасета), коли в фокусі уваги дослідників постає єдність життєвого досвіду нової верстви суспільства, заданого єдністю виклику (М. Гайдеггер у зв'язку з цим говорить про «долю»). Без спільного учасницького досвіду покоління залишається тільки носієм нереалізованого потенціалу, не використаного шансу (зіставимо це з розрізненням «покликані/обрані»).

«Про генерацію як реальність слід казати лише в тому разі, коли між тими, хто належить до певної генерації, наявні зв'язки, які виявляються через посередництво соціальних та інтелектуальних симптомів процесу дестабілізації. Скажімо, молоді селяни, які, в широкому сенсі, за їхнім місцеположенням ніби належать до тієї самої генерації, що й міська молодь, але насправді до неї не належать, хоча потенційно і тяжіють до того, щоб бути втягненими в кругообіг соціальних змін. Так це відбулося, наприклад, в ході антинаполеонівських війн, які розворушили в Німеччині всі класи. Тоді для селянських синів просто місцеположення в поколінні трансформувалося в реальну належність до генерації. Будучи індивідами одного віку, вони справді стали єдиною генерацією зі своїми однолітками-городянами, оскільки взяли участь у характерних соціальних й інтелектуальних течіях свого суспільства і свого часу, активно або пасивно, пережили досвід взаємодії сил, які сформували нову ситуацію» [3].

Ще виразніше цей перформативний вимір спільного досвіду як експериментальної відповіді на виклик доби артикульований іспанським мислителем, який у своїх працях міжвоєнного періоду надає генерації значення ключового поняття в словнику сучасності. Звертаючись до таких загальнозначущих фігур Нового часу, як Галілей або Декарт, вміщуючи їх у контекст зміни, за пізнішим виразом, парадигми або епістеми доби, він репрезентує генерацію

як єдиний у своєму роді феномен, який дозволяє сполучити неперервність «зв'язку часів» з дискретністю цивілізаційного поступу.

Разом із усвідомленням зазору між викликом доби і відповіддю на нього європейські інтелектуали поступово відкривають і *негарантованість* здійснення генерації на цім шляху (згадаємо симптоматичний у цьому сенсі образ «втраченої генерації», що позначає цілий шар впливових художніх творів середини минулого століття: Е. Гемінгвея, Е.-М. Ремарка та ін. або корелюючий з ним у вітчизняних реаліях образ «розстріляного відродження»). Як можна бачити в ретроспективі, евристичною в цьому контексті виявилася постановка проблеми «історія й етос». Згадаємо тут лише два імені: М. Вебера, з його концепцією протестантської етики, і А. Грамші, який вводить в обіг концепт «органічної інтелігенції»: за всієї несхожості цих інтелектуальних фігур, в обох випадках перед нами конструкт, який пояснює, як інституціоналізовані перетворення в суспільстві легітимізуються через «звички серця» нової генерації. Проте новизна постановки проблеми залишила ці спроби радше підступами до обговорюваної проблеми (зокрема, робота Мангейма в момент появи пройшла майже не поміченою і виявилася затребуваною значно пізніше), рефлексія травми Першої світової виявилася вочевидь недостатньою для відвернення чергової катастрофи.

Наступний сплеск уваги дослідників до нашої теми припадає на післявоєнний час і пов'язаний насамперед з «генерацією 1968», яку не лише називають першою глобальною [4], а й пов'язують з нею завершення цілого переходу до модерного суспільства (1789–1968), початок якому поклала Велика французька революція.

Розглядаючи цю історичну подію як констеляцію чинників різного штибу: 1) розвиток світової економіки, який дозволив на той час розв'язати на основі принципів соціальної держави проблему забезпечення базових потреб членів суспільства (харчування, одяг і т. ін.) у західних демократіях де-факто і потенційно в усьому світі; 2) поширення на цьому фоні антиавторитарних рухів молоді на всіх континентах понад межами поділу двох ідеологічних таборів, що в рамках відомої «піраміди Маслоу» було

проінтерпретовано експертами, в т.ч. з огляду на пізніший розвиток нових соціальних рухів («зелених», феміністичний та ін.), як зсув в індустріальних суспільствах до «постматеріальних цінностей»^{*}; 3) розвиток нових медіа (телебачення), що в режимі присутності зробило цю спільність порядку денного конституюючим чинником спільності нової генерації, – ми в плані нашого дослідження акцентуємо увагу на принциповому для сьогоденського демократичного світу зсуві, яким стало усунення з підвалин його ідентичності елементів мілітаризму і расизму (порівняємо те, що було сказано вище про зв'язок історії й етосу).

Очевидно, ця зміна не була б можливою без низки інших подій, що їй передували: насамперед, подвигу «генерації 1945» і постанови слідом за цим Організації Об'єднаних Націй. Додавши до цього такі знаменні події, якими в ході розвитку повоєнної світової спільноти став II Ватиканський собор (1962–1965), де було засвідчено нову відкритість Церкви глобальному світу; і, поряд з цим, звернувши увагу на повернення у повоєнний час таких загальноновизнаних міжнародних інституцій, як Нобелівські премії (з 1900 року) та Олімпійські ігри (з 1896 року), тягле існування яких двічі переривалося в роках світових війн; а в загальноєвропейському масштабі – реалізацію стабілізуючого повоєнну ситуацію «плану Маршалла» і далі «плану Шумана», який заклав основи «архітектури ЄС»; ми виділимо як спільний їх знаменник формат *гри з ненульовою сумою*. Очевидно, цей формат всесвітньої кооперації, утверджуючись спочатку у вигляді окремих прецедентів, а далі поступово набуваючи характеру новітнього модус вівенді і модус операнді (тим переконливіше на фоні альтернативи, якою за умови необмеженої конфронтації, за наявності зброї масового ураження, може стати загальна загибель

^{*} З цим, ймовірно, можна пов'язати й пом'якшення у форматі «оксамитових» революцій, яке добре корелює із загальним підвищенням освітнього рівня і зниженням соціального напруження в межах держави загального добробуту. Серед перших прикладів такого пом'якшення можна назвати вже «революцію гвоздик» у Португалії (порівняємо це з хронологічно близькою революційною зміною режиму «червоними кхмерами» у Камбоджі).

цивілізації), чимало сприяв і зменшенню напруги поряд з такими тектонічними змінами «післяялтинської доби», якими стали розпад спочатку світової колоніальної системи, а далі політичні перетворення у межах СРСР і світового соціалістичного табору в цілому.

Але яким чином пов'язати «генерацію 1968» з модернізаційним переходом у цілому (навіть якщо вона виступає в ролі його завершувача)? Адже якщо ані вона не ставила собі подібного завдання*, ані ми не можемо помислити діячів 1968-го як свідомих носіїв історичного досвіду двохсотлітнього процесу переходу від традиційного типу суспільства до модерного, то яким чином може бути концептуально заданий/визначений цей зв'язок?

Тут нам і прийде на допомогу дискурсивний складник аналізу, «дискурс про модерн» (Ю. Габермас), який забезпечує збереження «пам'яті жанру», за М. Бахтіним, у тому числі як вона закріплюється інституційно: не лише на рівні утвердження національного гімну, який засвідчує перехід відповідного краю до «хронотопу» суверенітету націй, але й освітніх програм, також як і родинних традицій, пов'язуючи вимір щоденного плебісциту та приватного виміру взаємодії громадян у великому історичному часі. В цьому сенсі «генерація 1968» виступить у ролі будівничого одинадцятої години, який довершує працю, почату діячами 1789-го, продовжену учасниками «весни народів» 1848-го, як і всіх інших хвиль демократизації, як і згаданої вище «генерації 1945». Майбутні історики, ймовірно, знайдуть струнку логіку в тому, що в рік постановня першої глобальної генерації (яка виступає понад межами поділу континентів та ідеологічних) зійшлися в акорді носії трьох великих наративів (лібералізму, націоналізму, соціалізму), що взяли виток у трьох проголошених за двісті років універсалиях *liberté, égalité, fraternité*.

Політична генерація: радянська доба. Отримавши в підсумку розгляду процесу модернізації (1789–1968) свого роду *гештальт*, поглянемо тепер через цю призму на радянський

* Імовірно, найпопулярнішими гаслами того часу були: «Будьте реалістами, вимагайте неможливого», «Забороняється забороняти» та знамените *Make love, not war*.

експеримент (1917–1991), взятий як ціле. Пам'ятаючи, як несподівано для багатьох він виявився перерваний, звернемо увагу на висловлювання одного з найкращих аналітиків суспільних процесів доби пізнього СРСР Мераба Мамардашвілі, зроблене за кілька років до цього, певною мірою пророче: «Ми говоримо про молодь і живемо слова «покоління», «традиція», але ж по суті справи це незаконно. Щоб ці терміни мали сенс і працювали у суспільній самосвідомості, недостатньо, щоб фізично існували молоді люди і їхні проблеми. Треба, щоб нитки між ними (формальними організаціями та інформацією якраз перерізані) сходились у якомусь зв'язному просторі, в якому люди могли б відкрито відобразити себе і свої проблеми і в якому вони могли б усвідомити себе як «генерація», здатна бути органом розвитку реальних проблем і станів. А насправді між однією думкою та іншою – тисячі кілометрів відстані (скажімо, між юнаком у Ризі та у Владивостоку) і кожна в себе атомізована. І, як наслідок, ніби існуючи, ця думка не існує. Те, що якийсь зовнішній спостерігач може їх ототожнити, не має жодного значення» [5].

Читач, імовірно, помітив переформування наведеного пасажу з текстом німецького теоретика, цитованого вище. Яким же чином в ході радянського експерименту постав подібний «конструктивний недолік» у вигляді відсутності зазору для автономної комунікації акторів?

Ми звернемо тут увагу на процес поступового згорання суспільних дискусій (феномену «агори», про який пізніше скаже Мамардашвілі) на етапі формування радянського режиму*, що в перспективі виявилось вирішальним для долі експерименту, поступово поширившись зі сфери ідеологічних питань, т. зв. «командних висот», на сфери мистецтва й науки, без конкуренції вочевидь непродуктивних.

* Історики, як правило, виділяють тут як критично значущі моменти розгін Установчих Зборів (1918) і прийняття резолюції «Про єдність партії» (1921), через які було покладено край спочатку молодому російському парламентаризму, а далі партійній демократії як інституціоналізованому простору діалогу.

У ширшому контексті суспільних комунікацій, дотичному до нашої теми, наслідком, по суті, криміналізації ідейної альтернативи як такої стає втягування пересічного члена суспільства до «квазіспонтанної співучасті у вигляді імітації виборів, демонстрацій з вимогами розправ і т.п.» (С. Аверінцев). Проте, коли для громадянина не лишається зазору недоторканної альтернативи на життєвому шляху, де нова «лінія партії» міняє геть усе, за що ми черговий раз вдячні, – чи зберігається в когось знизу догори л и ц е?*

Коли ж мотив вірності собі (в тому числі через вихованість на класичній літературі XIX століття, ідеали якої усе ще залишаються живими, зокрема, через збереження більшої частини творів у шкільній програмі) для громадянина лишається непорушним, він тратить життя або опиняється поза системою. Три хвили еміграції: після Жовтневого перевороту (коли соціальне походження ставало основою для позасудових репресій), Другої світової (коли той, хто опинився на окупованій території, мав нести відповідальність подібно до зрадника) і за часів Гельсінських угод (коли криміналізувався правозахисний рух під гаслом «Дотримуйтеся вашої Конституції»), – по суті, три недороджені, розколоті генерації, ціна теоретичної прогалини (говоримо про умовний «нечаєвський субстрат» у засновках лідера більшовиків, яким задається зведення формату публічної взаємодії до «гри» з нульовою сумою маніхейського або/або, не сумісного з устроєм модерної доби).

Вкажемо, в порядку обговорення проблеми, на два свідчення дискурсивного виміру досліджуваного періоду. Перший – дивне для зовнішнього спостерігача, але звичне для актора в системі

* Аспектом, на який не завжди звертають увагу, стає підпадання підозрі й такого прихистку особи, як мовчання (що, по суті, позначило кінець свободи совісті). За словами одного з авторів на еміграції: «За комунізму не можна мовчати. Мовчання там розцінюється як ворожа вилазка. Логіка проста – якщо людина мовчить, значить, вона про щось думає, і, очевидно, таке, що це говорити не можна. Значить, це ворог, а з ворогами... ну, і так далі» (Ермолов И. Г. Русское государство в немецком тылу. История Локотского самоуправления. 1941–1943. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2009. С. 65). Проте якщо ми висуваємо ідеал «нової людини», не даючи їй навіть мовчати на свій розсуд, чи такий він новий?

явище, коли слідом за вступом на посаду генсека нового лідера з публічного обігу вилучаються тексти його попередника, раніше обов'язкові для загального цитування як програмні*. По-друге, подібний та більш радикальний варіант представлення самого режиму, уособленого в постатях лідерів, коли на сторінках партійного офіціозу ті самі особи репрезентуються початково як світочі прогресивного людства, в подальшому виступаючи у ролі «зрадників-запроданців». Втрата непорушних моральних орієнтирів через подібні круті повороти (порівняємо відоме «коливався разом з лінією») має наслідком непоправне руйнування інституційної пам'яті суспільства (починаючи з простого: чого вчити в школі), що особливо виявляється за спроби видобути уроки з досвіду.

Оскільки дискурсивна формація постає як інституціоналізована, нею задано горизонт будь-яких комунікативних подій всередині, у т.ч. критичних. Прикладом можуть бути звернені генсеком Хрущовим до аудиторії його «секретної» доповіді (1956) слова: «Ми не можемо дозволити, щоб ця справа вийшла за рамки партії, особливо потрапила до друку. Ми не можемо прати свою брудну білизну на очах [наших ворогів]», – що один із відомих західних лівих тоді ж парирував: «Прання брудної білизни вже далі не може йти за спиною радянського народу. Зараз це має робитися перед ним і серед білого дня. Адже в кінцевому підсумку ця «брудна білизна» просякнута його потом і кров'ю. А прання, на яке потрібно багато часу, можливо, буде доведено до кінця руками інших людей, а не тих, хто його почав» [6].

* Згадаємо у ретроспективі: після вступу на посаду М. Горбачова вилучені тексти Л. Брежнєва (з присудом щодо «застою»), як у зв'язку з приходом до керівництва останнього – М. Хрущова (відповідно, «волонтаризм»), а далі – І. Сталіна («культ особи»). Перший з генсеків, нібито, не вкладається в цей порядок, оскільки праці засновника партії не вилучалися, хоча були доступні не повністю, а за зберігання деяких («Листа до з'їзду») можна було накласти головою. Проте за його перебування на чолі керівництва вилучені з публічного обігу праці решти сподвижників вождя революції, разом з авторами.

Відповідно, коли тридцять років потому інформаційні шлюзи відкрилися й на відкритих, вперше за шістдесят років, дискусіях на доступне кожному громадянину питання: коли в економічному змаганні країна поступилася «ідеологічному конкуренту», заради чого були жертви правдою та її шукачами? – відповіді не знайшлося; рушив процес масового виходу з лав партії*. На фоні цього занепаду легітимності (що для численних акторів, не слід забувати, мав вимір також морального фіаско) спроба ГКЧП виявилася запізнілою.

Залишаючи на разі місце для оцінки радянського експерименту в контексті досліджуваної проблеми, щоб повернутися до цього за підсумками розгляду долі його спадщини у пострадянський період, ми звернемося тепер до нового повороту теми, пов'язаного з українським демократичним переходом.

Українська політична генерація: пострадянський період.

Питання, чи Україна закономірно здобула політичну незалежність, чи дістала її майже «випадково», залишається їй, мабуть, довго лишатиметься предметом дискусій. Проте слід відразу вказати на фундаментальний у цьому вимірі чинник, що забезпечував інституційну наступність пострадянських режимів з попереднім, який пов'язаний зі збереженням, в основному, в нових незалежних державах «ядра» управлінського класу (на тлі збереження, про що слід окремо згадати в контексті дальшого розгляду, достатньо високого освітнього рівня суспільства). Вже згадуваний вище С. Аверінцев писав про це так: «У підсумку (складного поєднання чинників морального опору суспільства ідеологічному тиску із усвідомленням частиною істеблішменту необхідності оновлення. – *Е. Ш.*) відбувся компроміс між радянською елітою і опозиційною частиною суспільства, умови якого не такі вже далекі від програми, колись запропонованої Солженіциним у «Листі вождям Радянського Союзу»: ми звільняємося від тоталітарної ідеології,

* Ефект якого ще посилювався супроводженням т. зв. «параду суверенітетів» союзних республік.

але у вигляді сплати за таке мирне й безкровне звільнення людства колишнє начальство, загалом, залишається на своєму місці. Ми прийняли цей компроміс; я досі не бачу йому ніякої альтернативи, крім серії кривавих катастроф. Але він ставить для нас питання про зміну еліти в особливий контекст: доводиться рахуватися з тим, що попередній порядок не був переможений ані зовнішньою силою, ані повстанням знизу, він був демонтований представниками самої партійної еліти. Стара морально-юридична аксіома гласить: *pacta sunt servanda*, договори мають дотримуватися» [7].

За очевидної недовіршеності наведеного визначення (адже криваві конфлікти на території колишньої радянської федерації все ж таки спалахували не раз, хоча й не сягнули масштабів «югославського») воно дає важливий орієнтир у тому сенсі, що звертає увагу на рівну укоріненість у спадщині, яка дісталася новим демократичним державам від Союзу РСР, різних «адаптаційних сценаріїв», від швидкого завершення модернізації, який протягом зростання одного покоління вдалося реалізувати трьом прибалтійським державам, до відкочування до стану слабко модернізованих неконкурентних режимів на теренах колишніх середньоазійських республік.

Як ми побачимо далі, чинники бюрократії (беручи цей термін у Веберівському сенсі управлінської верстви, пов'язаної з раціоналізацією управління в модерному суспільстві, що несе з собою «розчакловування» світу) і освіти (яка забезпечує мобільність громадянського суспільства в опануванні нових компетенцій, необхідних при модерному переході, кристалізуючись, у тому числі, у нових «звичках серця» й стаючи внаслідок цього *політичним ресурсом*) виявляться вирішальними в тягlostі українського демократичного переходу, коли радянський експеримент зазнав зворотного переформатування в рамках національного модернізаційного (радикальним відгалуженням якого колись постав).

У межах нашої теми ми будемо розглядати його за відомою схемою трьох етапів (лібералізації, інституціоналізації, консолідації), причому для нас матиме особливе значення кореляція

кризових пунктів цих стадій* із трьома загальнонаціональними рухами протесту, що був у вітчизняному політичному дискурсі концептуалізований як Майдан. Кожний з цих сплесків громадянської активності постає тут як певна точка біфуркації, відновлюючи комунікації політикуму в форматі ігор з ненульовою сумою (збереження якого з різних причин ставилося на кін), і саме завдяки збереженню вектора суспільних перетворень за підсумками цих піків «щоденного плебісциту» у вимірі щоразу нових імпульсів виклику виявляє політичну автентичність української модерної доби.

1. *Майдан – 1990*. Як відомо, перша кризова ситуація з аналізованих припала на передостанній рік радянського періоду, що знайшло вияв у формі студентської Революції на граніті (жовтень 1990)**. Після часткової лібералізації режиму, появи так званих «неформальних» організацій, найбільшою з яких був Народний Рух України за перебудову, проведення виборів народних депутатів на конкурентній основі, – порядок денний помірних і контрольованих перетворень, умовно, «прогресу в рамках порядку», виявився вичерпаний і постала очевидна перспектива «згорання» реформ.

На цьому тлі з несподіваною ініціативою низки радикальних на той час вимог (зокрема, позачергових виборів Верховної Ради, націоналізації майна республіканських партії і комсомолу, утримання від підписання нового союзного договору) виступила частина студентських товариств, найпомітнішими з яких були львівські та київські, які апелювали при цьому до українського студентства в цілому. В перших листівках, які поширила київська філія УСС (Українська студентська спілка), було сказано:

* Криза сучасної доби, за інтерпретацією, що набула особливої популярності за наслідками Карибської 1962 року, сполучає два виміри: загрози й нової можливості (що дуже близько до механізму «виклик–відповідь», про який йшлося вище).

** За неусталеної норми правопису назв трьох протестних рухів (що відбиває також позиції учасників дебатів), ми дотримуємося уніфікованого його варіанта: Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014).

«ДО СТУДЕНТІВ

ШАНОВНІ КОЛЕГИ, БРАТОВЕ!

Економічна і політична криза в країні поглиблюється. Інфляція, дефіцит, нестача елементарних побутових речей – ось наслідки свавілля можновладних міністерств. Існуюча Верховна Рада України неспроможна розв'язувати болючі питання сьогодення. Політичною ситуацією і досі керує ненажерливий монстр – комуністична партія. [...]

Молодь у всі часи була авангардом громадських рухів, каталізатором суспільства. Студентство було в перших лавах виступів проти тоталітаризму у Чехословаччині і Болгарії, Румунії і Польщі. Виборена ними свобода сяє і для нас. Не личить відсиджуватися у закутках і байдуже спостерігати за потугами ще незрілої демократії.

Саме тому ми готуємося до широкомасштабних акцій громадянської непокори у жовтні 1990 року і висуваємо такі вимоги:

Достроково припинити повноваження Верховної Ради України та призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 року.

Прийняти закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ.

Не допустити підписання союзного договору.

Ми закликаємо студентів, молодь, усіх, кому не байдуже майбутнє України, підтримати нас. Готуйтеся до жовтневих акцій громадянської непокори, створюйте осередки Української студентської спілки.

З нами Бог.

Київська Рада Української студентської спілки» [8].

Зазначимо серед фундаментальних характеристик протесту, які визначили принципово ненасильницький характер акції, те, що студентство, як було відзначено по гарячих слідах, уперше виступило як загальноукраїнська політична сила не з регіональними чи стратовими, а політичними вимогами (характерно, що при цьому автори звернення покликаються на досвід своїх однолітків у «оксамитових» революціях Центральноєвропейського регіону); а також, що за готовності до радикальних дій – більше сотні

студентів, як відомо, вдалися до голодування – їх вимоги передбачали прийняття конкретних рішень українським парламентом (і в цьому сенсі кваліфікуються як внутрішньо-, а не позасистемні: через задоволення переважної частини вимог криза буде завершена).

Названі риси будуть успадковані двома наступними загальнонаціональними рухами протесту, ставши чинниками інституційної пам'яті української політії в форматі всеукраїнських акцій непокори; свого роду архетиповими для загальнонаціональної громадянської мобілізації, яка виконує роль агрегуючого засобу активності різних верств, готових до виклику, каналізуючи її у напрямі «перезапуску» політичної системи (зокрема, через парламент як загальний представницький орган), де в умовах перехідного суспільства зросли до межі розриву розходження між «формальною» і «реальною» конституцією (порівняємо чітко фіксовану дискурсом відмінність «правоохоронних» і «силових» органів), і виявляючи потенціал нормативної сили Основного закону держави, забезпечуючи в ході розв'язання кризи переукладання суспільного договору.

За початково обережно-вичікувальної позиції органів влади (міська рада дала дозвіл на проведення акції, за кілька днів наметове містечко відвідали деякі народні депутати, а потім і Голова Верховної Ради Л. Кравчук), за схвальної підтримки міської громади, висловлення солідарності в листах від спостерігачів за подіями з України та з-за кордону хід подій поступово драматизувався. Верховна Рада, більшість в якій становило консервативне щодо реформ крило, не виявила готовності розглянути вимоги, висунуті рухом протесту, всерйоз. Кульмінації розрив у життєвих установах між двома поколіннями сягнув на другому тижні акції, коли під час парламентського засідання, у прямому ефірі на повідомлення про погіршення стану здоров'я голодуючих (кількість яких на той момент становила більш як півтори сотні осіб з 24 міст України) більша частина аудиторії відповіла реготом.

Реакцією суспільства стала хвиля виходу з КППС. Імовірно, найбільшого резонансу в цей момент набув лист-заява

найвідомішого з повоєнних письменників Олеса Гончара. В ньому він писав: «...Але чашу терпіння переповнило вчорашнє засідання, де йшлося про стан здоров'я голодуючих студентів...

Вчора я відвідав табір, де голодують студенти. В цих змучених, виснажених, але до краю стійких, здатних на самопожертву юнаках я впізнав нашу молодість, я почув від них: ми виховувалися на наших творах. Ми, власне, є студбатовим іншого, нового часу. Нас привело сюди вболівання за долю свого народу – ось наші вимоги... Вимоги голодуючих студентів я вважаю цілком справедливими.

Однак ці вимоги, ця самопожертва юних синів і дочок нашого народу в Парламенті республіки були зустрінуті... реготом! Жорстоким, бездушним реготом отієї самої партюкратичної більшості, яка претендує на те, щоб керувати життям нашого народу. Саме ця нечувана бездушність потрясла мене до глибини душі... І лише ці парламентські реготуни з партюквитками, з депутатськими мандатами не спромоглися на співчуття до голодуючих, які навіть готові вдатися до виняткових, крайніх заходів в ім'я демократії, в ім'я кращої долі свого народу...

З такими, з безмежно жорстокими, що глумливим реготом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного. Оцим і пояснюється мій вихід з КПРС...» [8].

Поступове поширення підтримки вимог протестувальників не лише з боку масових верств студентства, а й столичної громади, окремих громадян і спільнот з регіонів, що, зрештою, сягнуло рівня цілих трудових колективів (завод ім. Лепсе, інститут «Курортбудпроект», Київське авіаційне виробниче об'єднання, Інститут гідромеханіки АН УРСР та ін.), вело до закономірного підсумку у вигляді створення погоджувальної комісії, куди ввійшли на паритетних началах представники обох частин парламенту і протестувальників. Вироблене нею рішення, яке передбачало задоволення ключових вимог протестувальників, було проголосоване у вигляді Постанови Верховної Ради від 17 жовтня 1990 р. конституційною більшістю.

У підсумку учасники подій з боку лідерів протесту і реформаторського крила у Верховній Раді зійшлися на ключовому чиннику подій: появі нового суспільного актора, уособленого насамперед українським студентством, котре готове (зокрема через напружений діалог зі своїми попередниками) взяти на себе частку відповідальності в модерному конкурентному середовищі, займаючи проактивну позицію.

І. Юхновський (з виступу на засіданні Верховної Ради): «..Сьогоднішній день знов-таки один з найбільш знаменних днів у житті нашої Верховної Ради. По-перше, в Україні пробуджується активність молоді. Молодь висунула перед Верховною Радою цілий ряд вимог, які ми вважали справедливими і прийняли. Відбулося унікальне явище у житті нашої республіки. Унікальне явище за всю історію нашої республіки. Коли мудрість Верховної Ради схилилась до запалу і завзяття молодого покоління і зважила на нього» [8].

Олесь Доній: «Звичайно, це перемога. Ми домоглися значних рішень. Але ми ще будемо контролювати їх виконання. Головне, що ми змогли збудити молодь, що вона дізналась про свою силу, міць. Стосовно відносних поразок, то справді, ми пішли на деякі компроміси, звичайно, ми максималісти, але розуміємо, що Україна ще не повністю готова до скинення тоталітарних кайданів. Це не Східна Європа, але крок до цього зроблено» [8].

Прецедент порозуміння між політичними поколіннями у подальшому виявився свого роду модельним для «перехідного тренду» вітчизняної політиї, за всієї відмінності наступних викликів, до розгляду яких далі перейдемо.

2. *Майдан – 2004*. «Помаранчевий» рух, вписаний у формат президентської кампанії 2004 р., залишається найбільш складним для аналізу з трьох кейсів через свою парадигмальну складність.

Якщо студентська Революція на граніті 1990-го назагал виявилася концептуально «поглинутою» подією здобуття Незалежності в перебігу загальносоюзних процесів; а Революція Гідності 2013–2014 рр. в цілому добре описується через ціннісне самовизначення, зокрема щодо виміру Євроінтеграції; то в ході «помаранчевого» протесту 2004-го ми вирізняємо (у частковому

перетині, процедура досягнення якого до певної міри творить сенс подій) два ключові його мотиви.

Перший, протидії порушенню права голосу, який зачіпає кожного громадянина і тому, передовсім, знаходився в центрі дискурсивних практик напруженої суспільної комунікації листопада – грудня 2004-го. Другий – не менш потужний за своїми екзистенційними коренями, хоча не так очевидний для широкого загалу, оскільки пов'язаний насамперед з постановом на суспільній арені нового середнього класу в умовах Незалежності – і зумовлений негарантованістю в умовах case study 2004-го ще одного фундаментального права, оберігати яке покликана модерна держава: права власності*.

Ймовірно, першим, хто відрефлексував цей особливий складник «мотиваційної карти» учасників протесту, став історик і тележурналіст Д. Яневський. У книзі, що вийшла друком за рік після подій, він писав: «Для десятків і сотень тисяч громадян України дилема їх власного життя станом на осінь 2004 року формулювалася гранично просто: або зберегти та примножити зароблене в барах Мадрида, на будівельних майданчиках Нью-Йорка, у будинках для літніх людей Мілана, на базарах Стамбула, у ресторанах Лондона, нафтових просторах Тюмені, кравецьких майстернях Афін, офісах Києва, або твою, твою єдину і неповторну шкуру завтра знімуть і розіпнуть на барабані...»

У термінах Марксової соціології це називається революцією міських середніх верств. «Помаранчева» революція була насправді

* Що тема «власність і свобода» вимагає окремої розмови, в контексті складного взаємозв'язку цих начал в історії становлення модерної держави і громадянського суспільства, очевидно. Не маючи можливості зупинитися на ній спеціально, ми звертаємо увагу читача, зокрема, на однойменну книгу Р. Пайпса (див.: Пайпс Р. Собственность и свобода. Москва: Московская Школа политических исследований, 2008), де вона постає в широкому історичному контексті від давнини до модерного часу, а також, ближче до модерного українського контексту, на працю М. Олсона (Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007).

і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору – або померти на колінах перед входом до будь-якої районної державної (податкової, пожежної абощо) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся – це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною – нехай навіть і у власних очах» [9].

Свідчення поширеності в експертному середовищі визнання згаданого мотиваційного складника «помаранчевого» протесту і його ваги досить добре репрезентовані в дискурсі часів тих подій*. Звернемо увагу, зокрема, на констатацію В. Кисельова щодо ключової ролі на президентських виборах 2004 року середніх підприємницьких верств, нових інститутів та мереж громадянського суспільства – таких, як адвокатські контори, корпоративний бізнес та ін. середні менеджерські й підприємницькі шари середніх і великих міст, що у вирішальний момент перетворилися на інфраструктуру протесту (юридичну, транспортну, комунікаційну, мобільну) – проти фальсифікацій і адміністративного тиску [10], а також на корелюючу з цим характеристику К. Ляпіної вітчизняного малого бізнесу, котрий, являючи собою основу підприємницької піраміди (близько двох мільйонів осіб), на той час уже виступив творцем канви повсякденного життя соціуму: «Помітьте, ми вже не маємо проблем з перукарнями, хімчистками, майстернями, ательє, будівельними і ремонтними бригадами – інфраструктура дрібна, але для життя людини необхідна. Все це – заслуга ініціативності громадян, що самі заробляють на життя. Це і є мікробізнес» [11].

Концептуальним «містком», який не був, на нашу думку, з належною чіткістю артикульований (насамперед через недостатню

* Найбільш насиченими в цьому сенсі, природно, виступають шпальти ділової преси, орієнтованої передовсім на підприємницькі кола, без вивчення якої, очевидно, не може обійтися будь-яке серйозне дослідження кризи 2004 року. Назвемо серед найпопулярніших на той час видань, зокрема, «Бизнес», «Деловая неделя», «Деловая столица», «Контракты».

інституціоналізованість дискурсивних здобутків case study – 2004*), щоб перекинути його між емпірикою протесту і каркасом наших уявлень, що творить наратив про Майдан, – виступає для нас чинник трудового етосу нових верств середнього класу українського соціуму доби переходу (що, між іншим, дозволяє поставити проблему громадянських протестів перехідної доби в контексті колізії легальності і легітимності)**). Саме тут, враховуючи згаданий уже вище його потенціал, зокрема чисельності (за влучним зауваженням, він надто чисельний, щоб бути придушеним, і надто чисельний, щоб емігрувати) і носія нових інституційних компетенцій (вказемо насамперед на масовий досвід обстоювання українськими підприємцями своїх прав у суді, як і участі в прямих акціях для обстоювання порушених законних інтересів), і лежить запорука ефективності «помаранчевого» Майдану–2004, опертого на логістику, забезпечену новою підприємницькою Україною під час описуваного «повстання мереж».

Цей чинник спільності етосу (в т.ч. для учасників акцій з переважно «біло-блакитних» регіонів Півдня та Сходу країни, в масі належних до штату тих чи інших підприємств) робить для нас прозорим також підмурівок робочої формули примирення: «не

* Симптомом чого виступає відсутність протягом десятиліття дисертаційних праць, присвячених «комунікативній події», в якій, за оцінками соціологів, взяли участь з обох сторін від 15 до 18 відсотків дорослих громадян України (близько 5 млн осіб); це означає, між іншим, що не було дано навіть у первинному наближенні опису участі в ній цілих суспільних верств, котрі виступили в ролі акторів протесту: журналістів, підприємців, правоохоронців, студентства, управлінського класу. Перші звернення до теми в дисертаційному жанрі, датовані вже часом після Революції Гідності, залишаються лише початковими підступами, далеко недостатніми для розв'язання згаданих дослідницьких завдань.

** Згадаємо сказане раніше щодо проблеми «історія і етос». Наведемо промовисте в цьому відношенні свідчення одного з успішних представників адвокатської спільноти, який запропонував свої і колег послуги для супроводу позову опозиції у Верховному Суді: «В разі перемоги Януковича потреба в нашій професії в Україні просто відпаде» (Див.: Катеринчук М. Д. Адвокати помаранчевої революції. Київ: Юстініан, 2005.С. 75).

повинно пролитися жодної краплі крові і всі зберігають обличчя» (рівно як і більш акцентований щодо виміру права власності, обговорюваного вище: «всі люди буржуазні, домовляться»^{*}), закріпленою, зрештою, за результатами так званого «пакетного» голосування Верховної Ради 8 грудня 2004 року конституційною більшістю (402 з 450 голосів), яке, по суті, стало завершенням кризи.

Зрозуміло при цьому, що озвучена формула не з'явилася сама по собі, а затребувала для своєї появи й імплементації співдії всіх комунікативних ресурсів вітчизняної політичної системи, агрегуючи синергію від локальних майданчиків, зокрема місцевих рад (і площ перед ними), до національного парламенту, Верховного Суду, як і круглого столу за участі міжнародних посередників.

У дискурсивному плані, який цікавить нас у межах цього дослідження, особливо виділимо роль лідера протесту та його риторики, орієнтованої на вже відомий нам формат гри з ненульовою сумою («правда ходить обома берегами Дніпра» і т. ін.^{**}), що визначили спрямування енергії протесту в мирне річище, зокрема задіяння парламенту як загальнонаціонального представницького органу. На перформативний її вимір першим, вірогідно, звернув увагу історик і публічний інтелектуал Я. Грицак, відзначивши, що заслуга В. Ющенка полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії, почавши замість всіх інших проблем говорити про людську гідність і чесність. «І виявилось, що як тільки обираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить, – бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить»^{***}.

* Належить одному з чинних заступників міністра. Нагадаємо також озвучене під час круглого столу за участі міжнародних посередників і звернене ними до сторін: «Ви всі потрібні країні».

** Мультиплікованої далі в численних «міліція з народом», «схід і захід разом» та ін., які визначили інклюзивний горизонт комунікації; свого роду дружній інтерфейс мобілізаційного «Разом нас багато!»

*** [Репліка Я. Грицака] Див.: До дискусії про «дві України» // Критика. 2004. №12. С. 13. Зауважимо, що тут ми торкаємося

Нам залишається відзначити як загальний присуд самих акторів протесту (котрий поділяє значна частина експертного середовища), що лише мобілізуючих зусиль опозиції виявилось б недостатньо для набрання протестом масштабу загально-національного руху, без дій чинної адміністрації, які поставили під загрозу водночас гарантії права голосу* і права власності (по суті, два стовпи інституційної стабільності держави, відповідно, радянської і пострадянської доби), що дозволило солідаризуватися в мирному русі опору надзвичайно широким верствам громадян (згадаємо формулу доби розгортання протесту, поширену серед акторів і не позбавлену самоіронії, що «треба дякувати Кучмі й Януковичу за Майдан»).

Амбівалентність ролі в аналізованих подіях управлінського класу (частина якого поставила корпоративні інтереси істеблішменту вище за конституційні норми, а після зміни балансу сил, поставши перед ризиком втрат тотального характеру, зачіпаючи й національний суверенітет, доклала всіх зусиль для залагодження конфлікту, в тому числі шляхом задіяння всього потенціалу нормативної сили Конституції**) дозволяє нам у межах цього

феноменологічного плану розгляду проблеми, який обговорювали вище в контексті проблеми «історія й етос» та «звичок серця». Показово, що в цьому ж горизонті виявились орієнтовані спроби ряду публічних інтелектуалів (серед них згадаємо, зокрема, О. Забужко і В. Скуратівського), які у запропонованих пояснюючих моделях актуалізували такі універсалії національної історії, як *Віче* і *Січ*. Але й у репрезентативному самозвіті політичного класу, яким постає представлена в переддень подій книга «Україна – не Росія» (авторства чинного Президента України Л. Кучми), співчутливо цитується формула першого прем'єра незалежної Італії К. Кавура: «Ми створили Італію, тепер треба створити італійців».

* Нагадаємо, в останні місяці виборчої кампанії 2004 року в публічних обговореннях всерйоз розглядалася перспектива зриву виборів (у мирний час).

** Як прецеденти конструктивних дій вітчизняного управлінського класу у кризових ситуаціях новітньої доби вкажемо на відомий епізод дотримання нейтралітету щодо двох кандидатів на позачергових виборах 1994 р., а також на успішну мобілізацію, яку продемонстрував український парламент під час т. зв. «конституційної ночі» (1996).

дослідження говорити радше про успіх української громади в цілому, за формулою «що не вбиває мене, робить сильнішим» (засвідчує це, в тому числі, і дискурс щодо «несіченої генерації», про яку саме починають говорити під час розгортання руху громадянської непокори^{*}).

Коротко відзначимо, що домовленості пакту еліт – 2004, котрі стосувалися відновлення формату гри з ненульовою сумою, зокрема у чутливій сфері виборчого процесу, були дотримані у наступну п'ятирічку: зокрема, три виборчі кампанії (одна з них позачергова) дістали схвальну оцінку як західних, так і російських спостерігачів. Позитивно був оцінений зовнішніми експертами також прецедент обмеженого перегляду результатів приватизації державної власності, яким став «випадок Криворіжсталі».

Зрештою, поступове опанування «євростандартів» українською громадою тривало і після поступової зміни урядової команди за підсумками виборів 2010 року, що засвідчує й прискорене прийняття парламентом і урядом решти актів, необхідних для підписання Угоди з ЄС про асоціацію (чому відповідало відзначене соціологами зниження рівня напруги у суспільстві протягом весни–осені 2013 року). Те, що підписання її відбудеться лише після вибуху найбільшої в історії новітньої України кризи, перемінивши багато в чому не лише національний, але й європейський порядок денний, по-новому висвітило й досліджувану нами проблему.

3. *Майдан 2013 – 2014*. Не лише неосяжність обширу матеріалу «зими, що нас змінила», а й незакритий горизонт подій, які вона потягнула за собою (анексія Криму, агресія РФ на Донбасі, АТО і т. д.), змушує нас у межах цієї частини роботи чітко обмежити рамки викладу, зосередившись на тих пунктах, котрі визначають структурну єдність Майдану 2013–2014 рр. з

* Це дозволяє поставити питання щодо альтернативного «помаранчевій» версії розвитку подій у цій точці біфуркації, в перспективі долі демократичного переходу: поза протестом, спрямованим проти фальсифікації народного волевиявлення в масштабах держави, – чи не вийшло б, що замість «несіченого покоління» Україна отримала покоління «з перебитим хребтом»?

першими двома (задану, по-перше, спільністю модернізаційних викликів і, по-друге, дискурсивним аспектом розгляду, насамперед перформативного його виміру, на перетині яких ми розглядаємо постання політичної генерації).

За такого уточнення, в фокусі нашої уваги, природно, постануть кілька критичних пунктів розгортання кризи листопада 2013-го – лютого 2014-го, артикульовані у певних ключових формулах.

«Євромайдан» (22.11. – 29.11.2013 р.) «Гаразд, давайте серйозно. Ось хто сьогодні до півночі готовий вийти на Майдан? Лайки не рахуються. Тільки коментарі під цим постом зі словами «Я готовий». Як тільки набереться більше тисячі, будемо організовуватися» [12]. Цей запис на сторінці популярного блогера і тележурналіста М. Найєма відкриває сторінку початку громадянської мобілізації.

Переважно студентський характер першого етапу, який проходив під гаслом «Янукович, підпиши!» (соціолог І. Бекешкіна пояснює природну заінтересованість студентських верств у підписанні Євроугоди кращими перспективами для освіти за умов безвізового режиму, передбаченого її положеннями, – особливо цінними для молоді за практичної відсутності «соціальних ліфтів» у вітчизняних умовах, – що й вивело її у перші ряди протесту), змінюється сплеском масштабу протестних акцій до сотень тисяч учасників після нічного розгону 30.11.2013 р., коли спільним знаменником стає формула «побили дітей».

«Класичний» Майдан (1.12.2013 – 18.01.2014 р.). Наметове містечко, масові акції між полюсів «протесту-карнавалу», порівняно з «помаранчевим» форматом 2004-го, мали і важливі особливості. Серед них відзначимо насамперед суттєве зростання ваги чинника інформаційних компетенцій акторів (особливо показово у випадку залучення ресурсів інтернет-мереж, особливо Фейсбуку), що забезпечило зростаючий рівень рефлексії протестної спільноти^{*}; і, по-друге, активну присутність у

* Обмежимося тут двома прикладами ефекту «розширюючої» рефлексії нової спільноти мереж (серед яких відзначимо, як провідних

публічному вимірі громадського опору від цього моменту і до завершення подій українських церков усіх конфесій (що важливо, в цілому солідарну в порядку обстоювання фундаментальних цінностей, спільних для громадян і вірних у цивілізованому суспільстві). Ця присутність стала вагомим чинником у збереженні орієнтації протесту, за драматичного зростання жорстокості протистояння протягом наступних трьох місяців, на фундаментально важливий, як уже знаємо, формат гри з ненульовою сумою і відкритості до діалогу*.

акторів: волонтерів, журналістів, «креативників», священників; причому, очевидно, в світлі спільного виклику кожна діє в особливий спосіб, коли невіддільною від компетенцій спеціальних виступає етична складова). Колишній «афганець», розвідник, а нині підприємець, пояснює різницю між масовою протестною спільнотою у кілька сотень тисяч учасників на Майдані, яка без прямого заклику опозиціонерів не рушить до жодного штурму (тобто масовість може виступати запорукою мирного перебігу громадянського протесту); від невеликої юрби до тисячі людей, яка достатньо легко піддається маніпуляціям і використанню для заворушень, що прекрасно відомо фахівцям (Бондарь М. Армия спасения. Зачем пришли на Майдан отставные спецназовцы // Фокус. 2013. №50. С. 34.) Депутат І. Богословська, яка після подій 30.11. вийшла зі складу проурядової депутатської більшості, пояснює економічний сенс Угоди з ЄС для вітчизняної економіки: «Ми йдемо в Євросоюз не для того, щоб відкривати їхні ринки для себе, а щоб разом з Європою відкрити для себе всі інші ринки. Розумієте різницю? Ринок Євросоюзу для нас поки неприступний. У нас, може бути, два десятки торгових позицій, за якими ми конкурентні на європейському ринку. Але для європейського ринку відкриті всі ринки світу. І ось разом з європейським бізнесом заходять на всі інші ринки – це те, заради чого варто заходити. Це те, за рахунок чого в усіх країнах другої хвилі розширення зросли ВВП» / (Інна Богословська: Янукович угробив себе як президента в 2015-му. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/12/2/7004405>)

* Символічним вираженням цього став, зокрема, ритуал цілодобового, щогодини відразу після виконання національного Гімну зі сцени Майдану, читання Отченаша, часом з проповіддю священника. За свідченнями очевидців, і в найдраматичнішу ніч 18/19.02.2014 р. на сцені, крім ведучого, лишалися тільки священники. Сама тема місця Церкви в подіях, надзвичайно цікава (у т.ч. з огляду на вплив подій у зміні її місця в постмайданному суспільстві), змістовно розглядається, зокрема, у

За умов поступової стабілізації ходу протистояння (експертні обговорення засвідчили консенсус щодо потенціалу Майдану як достатнього для збереження його до найближчих президентських виборів) наступний сплеск протесту виявився маркованим прийняттям Верховною Радою 16.01.2014 р. пакета законів, які суттєво обмежували базові права і свободи громадян (так звані «диктаторські» закони), з порушенням при цьому передбаченої процедури голосування; що не завадило чинному Президенту В. Януковичу підписати їх.

Майдан прямих акцій (19.01. – 17.02.2014 р.). Уже перші коментарі з боку акторів і експертів засвідчили, що вдруге, як і після 30.11., громадяни «прокинулися в іншій країні». За кілька днів, по суті, кожен з учасників протестних акцій на столичному Майдані, як і в регіонах, підлягав покаранню у вигляді кількарічних термінів ув'язнення за дії у широкому діапазоні звичайно практикованих у ході мирного протесту. Закони, введені в дію в обхід передбачених процедур, «били по своїх і чужих»; відповідно, передбачали «ручний режим» застосування*.

Зіткнення, які почалися на прилеглій до Майдану вулиці Грушевського, що вела в бік урядового кварталу, відкрили нову сторінку протистояння, певним чином змінивши його «логістику» і привівши до мобілізації руху протесту нових ресурсів

працях: Майдан і Церква. Київ: Саміт-Книга, 2015; Церковь на Майдане. Київ: Книгоноша, 2015.

* Абсурдність нового адміністративного заходу настільки впадала в око, що на чергове недільне Віче в столиці і регіонах учасники вийшли, надягнувши на голову друшляки, кошики і т. п. (обігруючи одну з норм, якою передбачалася заборона для учасників масових заходів використовувати засоби захисту, на кшталт касок). Тема гумористичної складової, яка зберігалася в протесті до останніх днів, попри зростаючу ціну ризиків (звернемо увагу, зокрема, на відповідний елемент двох «хітів»: «Вітя, чао!» і «Горіла шина»), про яку вперше заговорили в зв'язку з карнавальним ферментом у «помаранчевому» протесті, потребує окремого розгляду, на якому ми зараз не можемо зупинитися. Розгляд її в ширшому контексті «оксамитових» змін політичного режиму в регіоні ЦСЄ див., зокрема: Кені П. Карнавал революції: Цетральна Європа 1989 року. Київ: Критика, 2006.

громадянської активності. Найбільшою несподіванкою для спостерігачів стало залучення до участі в акціях представників українських «ультрас» (за звичайних умов трактованих у суспільному дискурсі радше як частина маргінального сектору урбаністичних субкультур*).

Зазначимо, що за різкого зсуву, якого зазнала «картинка» протесту, а далі і зростання ризиків для учасників (через кілька днів з'являться перші загиблі від вогнепальної зброї), такі ключові його характеристики, як солідарні дії на захист прав громадян (одним з яких постає також і право на протест), етичний консенсус між тими, хто вдається до форм прямого тиску, і тими, хто з різних причин до цього неготовий, але підтримує їх, поділяючи моральну відповідальність, залишилися без змін**.

* Симптоматично, що представники груп уболівальників уклали перемир'я на час подій (порівняймо солідарну позицію конфесій, про яку йшлося вище). У поширеній ними в ЗМІ заяві говорилося: «Ми, фанати українських футбольних клубів, заявляємо про таке. Наразі в Україні склалася вкрай непроста ситуація. У деяких містах фанатські рухи уже зазнали проблем із «органами правопорядку» тільки тому, що представники цих рухів публічно продемонстрували свою громадянську позицію, на яку мають повне право. Через те ми вважаємо, що фанатське протистояння один одному – це злочин проти нас самих, що, врешті-решт, тільки погіршить нинішню суспільну ситуацію. Враховуючи це, ми вирішили укласти перемир'я між фанатськими рухами різних клубів на невизначений термін». (Синьоок Т. Феномен українських ультрас // *Veni, vidi, scripsi: історія наживо*. Київ: Темпора, 2015. С. 25.

** Відомий тележурналіст Ю. Макаров з місця подій першого дня свідчив: «Хтось мав це зробити. Я до цього не був готовий. Це за мене зробили люди, які мені не близькі, яких я не схвалюю, з якими б я не знайшов спільної мови. Але вони єдині, хто змушує цих упірів прокинутися від свого самовдоволеного сну. Чи перетвориться точка кристалізації на точку біфуркації, ще подивимося. Проте вчора вночі відсотків 80 людей на Грушевського були люди старші тридцяти й без очевидних навичок вуличних баталій... Хто там розповідав про звірства неконтрольованого революційного натовпу? ЦЕЙ натовп навіть під гранатами, травматикою, газом, стресом і втомою себе постійно контролює» (Макаров Ю. Нужно принять факт того, что либеральной революции не получилось // *Репортер*. 2014. № 2. С. 14.)

Спадкоємність моральних засновків протестної спільноти на різних етапах протистояння засвідчують висловлювання двох учасниць. Тереза (Львів, студентка), початок грудня: «Тож зараз я стою на Майдані за людей, яких били, за свободу думки. Адже кожна людина має право висловлювати свої переконання. І за це її не мають бити, як це зробили беркутівці. Потрібно розуміти: якщо ми зараз не вийдемо на вулиці, то такого шансу вже не буде. Люди просто ховатимуться. І врешті, якщо ти захочеш щось сказати, уже не зможеш» [13]. Варвара (родом з Кам'янця-Подільського, магістратура в Києві), січневі зіткнення: «Вперше побувала на справжній війні... треба робити розумні речі і не боятися. Бо завтра мені можуть дати строк, як у Білорусі – за те, що заплодувала. Як у Москві – за те, що розкрила парасольку на акції підтримки каналу «Дождь». Я розумію: якщо боїтимемося зараз, то боїтимемося все життя. Мені не страшно. Знаю: те, що роблю – правильно. Найважливіше на Майдані – люди одне одному довіряють. Якщо завтра прийдуть за мною і потягнуть у каземати, вийдуть громадяни й вимагатимуть, щоб мене звільнили» [14].

Отже, якщо після 30.11.2013 р. протест уже виявив колізію між легальністю і легітимністю наявного режиму «за лекалами» 2004-го (чому ми визначили цей етап як «класичний»), то дії адміністрації після прийняття «законів 16 січня» на порядок підвищили напругу між ними, після чого розширення акцій протесту на регіони (де під контроль активістів легко перейшли обласні адміністрації багатьох регіонів не лише заходу, а й центру) показало обмежену базу підтримки режиму, починаючи зі столиці, де він міг розраховувати переважно на частину управлінського апарату і частину особового складу правоохоронних органів, для яких, як показав розвиток подій, дотримання присяги чимдалі потребувало прояснення розуміння (зокрема в контексті 5-ї статті Конституції): Україні чи особисто Президенту.

«Апокаліптичний» Майдан (18 – 20.02.2014 р.). Переходячи до розгляду завершального етапу протесту, який підняв напругу конфлікту до рівня збройного протистояння і, зрештою, привів до зміни режиму, ми обмежимося тут аналізом аспекту подій, безпосередньо пов'язаних з темою роботи. У фокусі нашої уваги,

таким чином, постануть два взаємопов'язані пункти: успіху громадянської мобілізації і, далі, перетворення його на основу загальноукраїнського волонтерського руху в нових умовах (після анексії Криму і початку російської агресії на Сході країни).

Почнемо з констатації двох пунктів, які загалом не викликають суперечок в експертному середовищі: 1) як і за початкового сплеску громадської активності до загальнонаціонального масштабу (після 30.11.2013 р.), без брутального пред'явлення *ultima ratio* з боку чинної адміністрації протест не сягнув би наявного рівня і зміна режиму, ймовірно, відбулася б не раніше чергових виборів; 2) звертаючись до аналізу подій, ми як дослідники маємо накласти обмеження на пропоновані теоретичні узагальнення, що зумовлено горизонтом екстремальних станів, пережитих учасниками і засвідчених самими акторами й спостерігачами з-поміж кваліфікованих фахівців*.

До сказаного долучимо ще один суттєвий пункт, розрізняючи в концепті Майдану два нетотожні значення. Перше – один з варіантів громадського руху, спрямованого на обстоювання прав і свобод (який може бути представлений також описово: через виділення тих або інших конституційних начал, суспільних практик, до яких апелюють актори, аж до статистичних даних щодо рівня підтримки його вимог соціумом). Друге – певного варіанта ідентичності, що зачіпає рівень цінностей, «демонів нашого серця» (Маркс), котрі піддаються усуненню з життя лише разом з нами, отже, не можуть бути редукованими в описі подій. І коли в першому випадку у нас є можливість аналізу перебігу протесту 2013 – 2014 рр. через вміщування його в контекст

* Симптоматично, що коли видання, випущені за підсумками «помаранчевого» протесту 2004-го, відрізняє схильність авторів до включення як окремого виділеного сегмента хроніки подій, через що узгодження картини досягається у «макромасштабі»; то «спільним знаменником» корпусу літератури, присвяченої Майдану 2013–2014 рр., стає орієнтація на свідчення учасників (див. певні зауваження з цієї теми у: Сігов О. Одна історія про свідчення // Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки/ за редакцією Леоніда Фінберга та Уляни Головач. Київ: Дух і літера, 2016).

порівняльного аналізу не лише з «помаранчевим» рухом 2004 р., а й такими більш локальними акціями, як «Повстань, Україно!» або «податковий» Майдан (як і численними іншими в Україні та за кордоном), то «фермент», який у Революції Гідності позначає точки біфуркації 30.11.–1.12.2013, 16–19.01.2014 і 18–20.02.2014, де вона перетворюється на неповторну сторінку і с т о р і ї, – не піддається редукції.

Типове свідчення ночі 18–19.02.2014 фіксує повторювану картину: кілька хвиль атаки міліцейського спецназу, який зупиняють бруківкою, «коктейлями Молотова» і стіною вогню з усього, що горить; на сцені нікого з очільників протесту, крім ведучого і священників; поступове зменшення кількості людей на площі до ранку через граничну втому (з обох боків) до прибуття на підтримку кількох автобусів добровольців зі Львова, потім Тернополя*.

Черговий поворот подій, з рострілами 20.02.2014 р., оголошеного днем жалоби за загиблими напередодні, обернувся, зрештою, початком розпаду «владної команди» (зокрема, виходом з лав Партії Регіонів в. о. столичного мера, який виступив з публічною заявою і віддав розпорядження відновити роботу метро, зупиненого перед тим для утруднення підтримки акцій громадянами).

*«Склад людей був дуже простий: студенти, чоловіки – прості робітники, дрібний і середній бізнес. По одягу можна сказати. Це були і службовці якісь. Але це був активний прошарок населення. І можу тільки сказати – якщо ця інформація до когось колись дійде, що це була епохальна подія з 18 на 19 лютого. Якби в ніч з 18-го на 19-те не були втримані війська, думаю, нічого б не було більше. Так ось, втримали молоді 17-20-річні хлопці – сміливі, сильні і десь відчайдушні, тому що, мабуть, не уявляли собі до кінця, як все це буде. Не якісь спеціально навчені люди, а прості *громадяни України*» (виділено авт. – *Е. Ш.*). (Див.: Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки / за ред. Леоніда Фінберга та Уляни Головач. Київ: Дух і літера, 2016. С. 514.) На питання, чому «Беркут» не дотиснув, крім втоми, дехто пропонує просту відповідь: «А головне – морально-психічне виснаження. Вони розуміли, що для того, щоб взяти сцену, всіх, хто там залишався, треба вбити. А для цього в них вже не лишалося ніяких сил». (Див.: Кошкина С. Майдан. Нерасказанная история. Киев: Брайт букс, 2015.)

Підписання угоди між сторонами конфлікту, втеча найбільш одіозних фігурантів з лав адміністрації, зміна влади в країні; а далі анексія Криму, агресія на Донбасі і конфлікт, який набув масштабу геополітичного, включаючи зміни в конфігурації «Великої сімки», – зробили п'ять наступних років української історії більш насиченими, ніж усі попередні. Ті, кого можна назвати «генерацією Майдану», виявилися покликані (для когось змушені) взяти на себе труд волонтерів, зокрема з постачання війська, – без якого, за загальним визнанням, армія виявилася б не в змозі чинити опір агресору; а на території, якої не зачепили воєнні дії, тягар – можливо, основний – організації допомоги переселенцям. Те, що п'ятий рік після революційної трансформації 2014 року Україна як держава лишається на географічних картах, – без перебільшення, плід цієї нової генерації.

«Коли не я, то хто?» – формула, яка не раз постає на сторінках видань, присвячених пам'яті тих, хто залишився на передньому краї громадянського спротиву, що відкрив нову сторінку історії Української держави, нагадує класичне: не питайся, що зробила для тебе країна, спитай, що ти зробив для країни. Як видно, без критичної маси громадян, які задаються цим питанням, не триває жоден політичний союз, рівно, як і в мирний час еволюційного розвитку і дні випробувань його ціннісного підмурівку.

Перейдемо до висновків. Ми аналізували тему політичної генерації в контексті вітчизняного демократичного переходу, на перетині теоретичних моделей модернізації і дискурсивного підходу. На початку ми розглянули її в аспекті великого історичного тренду, у проміжку переходу до модерного типу суспільства (1789–1968), заданого Французькою революцією, який завершується утворенням першої глобальної генерації. При цьому ми виділили важливі теоретичні пункти виклику як породжуючого генерацію імпульсу і негарантованості її постання; а також дискурсивний складник інституційної пам'яті («дискурс про модерн»), який пояснює збереження наступності у накопиченні досвіду численних «біологічних» поколінь у вимірі опанування цінностей та ідентичностей модерної доби.

Далі ми звернулися до розгляду, в контексті роботи, радянського досвіду модернізації (1917–1991), взятого як ціле, виявивши серед конструктивних основ суспільного режиму «лакуну» у вигляді відсутності зазору для розгортання публічних дискусій щодо ключових питань модерності, що виступає необхідною умовою постання нової політичної генерації, яка знаходить себе також через формування порядку денного. Відсутність цього «допуску» пояснює різний ступінь успішності довершення перехідного етапу в колишніх п'ятнадцяти республіках Союзу РСР, який добре корелює з мірою опанування в комунікаціях через «мовні ігри» (зокрема, в політичному дискурсі) формату гри з ненульовою сумою.

Початок вітчизняного демократичного переходу, першим кризовим пунктом якого став Майдан 1990, виявився в цьому сенсі принциповим відновленням модусу конструктивних дискусій у соціумі, з перенесенням його критично-творчого імпульсу до парламенту, що суттєвою мірою визначило особливості інституційної пам'яті тієї частини українського державотворення, яка стосується загальнонаціонального протесту і агрегує нові імпульси розвитку соціуму в контексті системного (а не позасистемного) розгортання.

Досліджуючи далі в аспекті обраної теми досвід «помаранчевого» протесту (2004) і Революції Гідності (2013–2014) як відповіді на нові виклики, що постали перед українською політиєю у кризові моменти, відповідно, етапів інституціоналізації і консолідації, ми розглянули, як у ході громадянської мобілізації набував критичної значущості перформативний вимір політичного дискурсу: коли, як правило, спочатку студентство, котре постає новою верствою суспільства на порозі громадянської ініціації, бере на себе ініціативу в обстоюванні ніби «само собою зрозумілих» (оскільки записаних у Конституції) прав і свобод, лише й стаючи у цьому русі тими і такими громадянами, які відповідають вимогам, котрі висуває світ перед сучасною громадою, в тому числі не даючи їй повернутися у домодерний стан.

1. Хвостова К. В. Современный исторический нарратив // Вопросы философии. 2018. №2. С. 6–15.
2. Ruble Blaire A. The Muse of Urban Delirium: The Arts and Social Change in Transformational Cities. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2018. №1. Р. 136–150.
3. Мангейм К. Проблема поколения // НЛЮ. 1998. №2. С. 37.
4. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир. Москва: АСТ; АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2008. 544 с.
5. Мамардашвили М. К. «Если осмелиться быть». Москва: Издательская группа «Прогресс»; «Культура», 1992. С. 176–177.
6. Дойчер И. Троицкий. Изгнанный пророк. 1929–1940. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. С. 8–9.
7. Аверинцев С. Преодоление тоталитаризма как проблема: Попытка ориентации // Новый мир. 2001. №9.
8. Студентська революція на граніті. Київ: Смолоскип; Триумф. 2005. С. 11.
9. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. Харків: Фоліо, 2005. С. 140–141.
10. Жлуктенко В. Повторне голосування? // День. 2004. 2 грудня.
11. Ксенія Ляпіна: «Ми ризикуємо повернутися до рекету на базарі» // Україна BUSINESS. 2004. 15–22 листопада.
12. Майдан. (Р)еволюція духу: Мистецько-культурологічний проект. Київ: Наш Формат, 2014. С. 27.
13. Обличчя Євромайдану // Тиждень. 2013. № 50. С. 24.
14. Павленко Н. Вирубилася на півтори доби [...] // Країна. 2014. № 7. С. 15.

«ПРОБЛЕМИ РОСТУ» ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

За роки незалежності Українська держава відбулася за всіма формальними вимірами: незалежність, суверенітет визнані світовим співтовариством, країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій і об'єднань, зокрема Ради Європи, укладені угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами – ЄС і НАТО, набула без'ядерного статусу, обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою.

XX сторіччя знаменувало перехід усіх західноєвропейських держав до практичної реалізації ідеї поділу функцій влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ функцій влади – провідний механізм дієвості усіх видів політичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними інститутами. При цьому тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави.

Україна є парламентсько-президентською республікою. Систему державної влади за Конституцією в Україні становлять: орган законодавчої влади – Верховна Рада України; Глава Держави – Президент України; органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів, обласні та районні державні адміністрації і органи судової влади.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, конституційний склад якої – чотириста п'ятдесят народних депутатів, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона за змішаною системою на 5 років, працює в режимі чергових і позачергових сесій. Уся організація роботи Верховної Ради здійснюється відповідно до вимог Конституції і ухваленого парламентом Регламенту.

Згідно з Конституцією Главою Держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. *Президент України* забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво її зовнішньополітичною діяльністю; очолює Раду національної безпеки та оборони України, є Верховним головнокомандувачем Збройних сил України, припиняє повноваження парламенту, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України. Президент України здійснює також інші повноваження, які, відповідно до Конституції України, належать до його компетенції.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Основою діяльності Кабінету Міністрів є Програма уряду, яку ухвалює Верховна Рада України. Прем'єр-міністр керує роботою Кабміну, спрямовує її на виконання Програми діяльності уряду.

Виконавчу владу в областях і районах, містах здійснюють місцеві державні адміністрації.

Система судової влади України відповідно до нового Закону «Про судоустрій і статус суддів», ухваленого Верховною Радою 2 червня 2016 р., складається з місцевих судів, апеляційних судів і Вищої ради правосуддя. Сергій Головатий: «Конституційними змінами в сфері правосуддя вибудовується нова система юридичної України» [1].

Важливим для України соціальним інститутом є місцеве самоврядування. Підкреслимо: створення чіткого механізму стримувань і противаг, а головне – неухильне дотримання Конституції України всіма гілками влади – неодмінна умова утвердження демократичних засад в управлінні державою.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії. За нинішніх умов політичні

партії України ще не виконують достатньою мірою свого функціонального призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність, яка, відмовляючись від атомізованого розмаїття, з великою кількістю дрібних маловпливових партій поступово стає партійною системою з її класичним розмежуванням на лівих, центр і правих.

Слід зазначити, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за європейським зразком. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади, зрештою, до численних криз влади, втрати авторитету влади у населення.

За оцінкою експертів, *перша масштабна криза* відбулася 2001 – 2002 року [2]. Пов'язана вона з оприлюдненням О. Морозом аудіозаписів (Плівки Мельниченка), які кидали тінь на Президента, як, можливо, причетного до ряду гучних злочинів, у тому числі зникнення журналіста Г. Гонгадзе. Касетний скандал послужив початком цілої кампанії протестів проти керівництва країни, яка дістала назву «Україна без Кучми». Головні вимоги: відставка Президента, міністра внутрішніх справ, голови СБУ, Генерального Прокурора. Акції тривали до квітня 2001 року. Президент виконав частково вимоги протестувальників: глави МВС і СБУ були відправлені у відставку.

Акція «Україна без Кучми» стала *фундаментом Помаранчевої революції – друга криза*. Все почалося 22 листопада 2004 року, коли ЦВК оголосила підсумки другого туру президентських виборів, в якому переміг В. Янукович. Дані екзитполів віддавали перевагу В. Ющенку, який закликав українців вийти на вулицю. На майдані Незалежності зібрався багатотисячний мітинг. У столицю була введена бронетехніка. Внаслідок переговорів між Януковичем і Ющенком було призначено другий повторний тур. Його виграв Ющенко.

Демарш Олександра Зінченка – третя криза. В середині 2005 року глава Секретаріату Президента В. Ющенко О. Зінченко подав у відставку, мотивуючи своє рішення тим, що «не можливо миритися з неправдою і корупцією в оточенні Президента». Зінченко звинуватив секретаря РНБО П. Порошенка, першого

помічника Президента О. Третякова і лідера фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупції і створенні бізнес-клану. Президент звільнив Порошенка і Третякова, відправив у відставку уряд на чолі з Ю. Тимошенко. Всі ці чвари не пройшли марно для «помаранчевої команди». На виборах у березні 2006 року з результатом 186 мандатів перше місце посіла Партія регіонів, БЮТ отримав 129 мандатів, «Наша Україна» – 84. В. Янукович очолив Кабінет Міністрів України.

Через рік, 2 квітня 2007 року, В. Ющенко розпустив Верховну Раду. Причина: «коаліція на чолі з Партією регіонів (у коаліцію входили КПУ і СПУ) прагне узурпувати владу і змінити Конституцію». Вибори відбулися, БЮТ і НУНС здобули більшість. 18 грудня Прем'єр-міністром обрана Ю. Тимошенко. Разом з тим суперечки в «помаранчевій команді» не були подолані. На президентських виборах 2010 року переміг В. Янукович.

Події кінця 2013 – початку 2014 року – четверта криза до цього часу в пам'яті українців. Унаслідок масових протестів В. Янукович і більшість його оточення втекли, влада перейшла до парламентської опозиції.

У 2014 році в Україні сформовані нові владні структури. У практичній діяльності політичні сили, які прийшли до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби та серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювалися не повною мірою. На Сході України триває війна. Анексовано Крим. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення роблять усе більш проблемним у короткий термін змінити на краще становище в країні, життя людей.

25 травня 2014 року Україна обрала П. Порошенка Президентом у першому турі виборів. Під час інавгурації Президент виступив з програмною промовою, яка лягла в основу його політичної діяльності. Серед іншого, Президент висунув низку ініціатив для встановлення миру в країні. Окремі його положення перейшли в Мінські домовленості про припинення бойових дій (вересень 2014, лютий 2015 р.). Ідеться, зокрема, про децентралізацію влади, амністію для тих, хто не скоїв особливо

тяжких злочинів, дострокові місцеві вибори на Донбасі. Верховна Рада за ініціативи Президента ухвалила закони про удосконалення судової реформи.

На думку експертів, за час, що минув, Президент значною мірою зміг заморозити конфлікт на Донбасі, проект реформи децентралізації внесено в парламент, збільшено кількість Збройних сил України до 250 тисяч осіб, більш-менш успішно ведуться переговори з західними партнерами [3]. Очевидно, що об'єктивні труднощі, з якими довелося зіткнутися П. Порошенку в період свого президентства, дають підстави для деякої поблагливості в оцінці його роботи. Проте час авансів пройшов. Настав час виконувати обіцянки.

Якщо в перший рік президентства головним викликом була війна і, до честі Президента, її удалося призупинити, то згодом основним виклик для Глави Держави стали внутрішньополітичні проблеми – піднесення економіки і боротьба з корупцією. Залишається складна ситуація на Сході України. Перебування у владі показало, що П. Порошенко за цей час не зміг сформулювати і здійснити зрозумілий, послідовний і ефективний курс, який вивів би країну з кризи [4].

При цьому, Президенту слід більш зважено підходити до вирішення ідеологічних питань. Відмова від Дня захисника Вітчизни 23 лютого і прив'язка Дня захисника України до дати заснування УПА, також як і закон про тотожність комуністичного і нацистського режимів неоднозначно сприйняті в суспільстві, зарубіжних країнах [5].

Позачергові вибори у Верховну Раду України VIII скликання за змішаною системою відбулися 26 жовтня 2014 року. У виборах взяли участь понад 60 відсотків українських громадян. П'ятивідсотковий бар'єр подолали «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», ВО «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка і ВО «Батьківщина».

Головою Верховної Ради України обрано В. Гройсмана. Сформовано коаліцію, до складу якої ввійшли народні депутати обраних політичних партій, крім «Опозиційного блоку». Прем'єр-міністром Кабінету Міністрів України обрано А. Яценюка. Парла-

мент затвердив склад нового Уряду, до якого ввійшли також три іноземці. На черговому засіданні парламент обрав першим заступником Голови Верховної Ради А. Парубія і заступником О. Сироїд.

Перед Президентом, парламентом, урядом країни постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності та міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними та національними відзнаками, безвідкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, а головне – досягнення миру в країні.

Однією з найскладніших проблем сучасного державотворення є *формування механізму стримувань і противаг у діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади*. Згідно зі змінами до Конституції України відбувся перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Звузилося коло повноважень Президента і, особливо, його Адміністрації, на яку покладено аналітичні та прогностичні функції, підготовку документів для Глави держави.

Однак однією з найбільших проблем нинішньої влади є, на наш погляд, брак професіоналізму і професійних кадрів у органах державної влади. Країні потрібні професіонали. Особливо країні, наповненій зброєю, в якій можна заходити і громити суди, в якій будь-хто може бігати по дахах і штурмувати «Жовтневий» тільки через те, що це йому прийшло в голову з похмілля. І скидати з рахунку старі кадри, звинувачувати їх в усьому, що було нечесно і неправильно, тільки через те, що вони виконували свої зобов'язання і без них було б у тисячу раз гірше. На жаль, в останні декілька років кадрова система не просто деградувала, вона практично знищена, що, в свою чергу, веде до знищення держави. І якщо ми хочемо, щоб держава піднялась із руїн, необхідно відновити систему підготовки кадрів. Треба зробити так, щоб освіта і досвід трудової діяльності стали неодмінною умовою роботи в державному управлінні [6].

Іншою не менш наболілою проблемою є проблема викорінення корумпованості у державному апараті. Концептуальною основою нормативно-правових засобів боротьби з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а

створення умов, які унеможлиблювали б корупційні прояви. Американський державний діяч Т. Джефферсон: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш видерти йому зуби й кігті після того, як він туди увійде» [7]. Якщо тенденцію хабарництва не подолати, наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність і професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки, а така країна буде виведена з кола цивілізованих держав.

У 2015 році Кабінет Міністрів дав старт роботі Національного агентства з питань запобігання корупції шляхом аналізу і перевірки декларацій про доходи держслужбовців і моніторингу їх способу життя. Штатна чисельність – 311 чоловік. Надзвичайно висока зарплата. Керівництво НАЗКа вважає такий рівень зарплати співробітників виправданим, оскільки захищає їх від корупції [8].

Як не дивно, але в Україні все ще сумнівним є забезпечення реального народовладдя, де народ є єдиним джерелом влади. Нагадаємо, А. Лінкольн стверджував, що «демократія – це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу» [9]. Сила демократичної влади (а перспектива лише за такою владою) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, визначальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. Йдеться про якісні зміни самої держави й характеру її відносин із громадянами. Держава не є заміником моралі, вона продовжує, доповнює її. Головним «дефіцитом» української демократії є нехтування законів і непрацююча Конституція. Провідні статті Основного закону порушуються або не виконуються.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання

країни, а власне збагачення. За кордон вивозяться сировина та матеріали, там-таки розміщується здобутий унаслідок обкрадення народу капітал. Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади. В. Гройсман: «Що у нас відбулося. Адже за всі ці роки ми побудували пострадянську корумповану країну. Тобто, є стійка система, яку треба зламати і вибудувати нову. І вона буде чинити опір і робити все для того, щоб зберегтися. Але вона вже непридатна для життя» [10].

Глобальні зміни в світі – поступове торжество консерватизму над демолібералізмом, ослаблення впливу США на Східну Європу, крах євроінтеграції як якоїсь нової ідеологічної парадигми для пострадянського простору, вакуум у відносинах України з Росією – створюють передумови для того, щоб почати внутрішню зміну українського суспільства.

Чинна на сьогодні політична система – це система транспартичної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а в середині – зв'язані бізнес-інтересами, які для них є визначальними. При цьому культивується всемогутність грошей. А це – прямий шлях до корупції [11]. Нині в Україні всі зрозуміли, що після розвалу СРСР і здобуття незалежності у нас так і не склався новий порядок, який забезпечував би її успішний розвиток. Країна, яка ще недавно входила до десятки найбільш розвинених держав Європи, після проголошення незалежності опинилася відкинутою на десятиріччя назад, майже на узбіччя світового прогресу. Це підтверджують і міжнародні незалежні рейтинги [12]. Україна отримала лише 71-ше місце серед 144 країн у рейтингу успішних країн.

Підкреслимо: становлення політичної системи в сучасній Україні відбувається складно, суперечливо. Член-кореспондент Національної академії наук, Герой України В. Симоненко: «Аналіз практичної діяльності влади свідчить насамперед про її некомпетентність, безвідповідальність і повну управлінську імпотентність, що поглиблює соціально-економічну кризу, робить її вибухонебезпечною» [13]. Політична криза, яка охопила Україну весною 2016 року і призвела до зміни уряду і обрання нового Прем'єр-міністра В. Гройсмана, це переконливо підтвердила.

Остаточний вихід із глибокої політичної та економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ, як суверен, від якого виходить уся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі.

Нагальною потребою на сучасному етапі, як уже говорилося, є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд із багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти. Важливою є децентралізація системи державного управління, надання регіонам достатньої адміністративної і фінансової самостійності з одночасним піднесенням відповідальності за стан справ.

Український парламент у 2015 році проголосував у першому читанні законопроект про внесення змін до Конституції України стосовно децентралізації влади [14]. Йдеться про створення сприятливих умов для децентралізації і розвитку місцевого самоврядування з метою наближення влади до людей. Наразі в Україні діє трирівнева система адміністративно-територіального устрою: область, район і об'єднані територіальні громади. Конституція дозволяє людям на місцях самим обирати собі ту владу, яку вони хочуть, а не отримувати її з Києва. В областях і районах обрані ради, які створять свої виконкоми і заберуть на себе повноваження управляти територією. Планується ліквідувати обласні державні адміністрації і посади губернаторів. Замість цього Київ у регіонах будуть представляти префекти, яких призначить Президент за представленням Кабінету Міністрів [15]. Зміни до Конституції передбачають європейські стандарти децентралізації влади, оскільки надають регіонам більше можливостей контролювати своє майбутнє, дають більше повноважень у бюджетному процесі. Значна частина загальнонаціональних і місцевих податків вже зараз залишається в органах місцевого самоврядування, які самі вирішують, на що витратити гроші.

За зразок в Україні береться досвід Польщі [16]. Нині в Україні 24 області, 490 районів, 10279 сільських рад. Залишаться 27 регіонів, 150-200 районів та 1500-2000 громад. Віце-прем'єр Г. Зубко: «До кінця 2016 року в Україні буде 368 об'єднань громадян: 205 сільських, 113 селищних, 50 міських. Це 25 відсотків від запланованої кількості об'єднань територіальних громад. Завершити децентралізацію планується в 2018 році» [17]. На момент написання цього тексту виповнилося понад три роки з часу проведення позачергових парламентських виборів. За цей період депутати ухвалили близько 700 законів, а зареєстрували 10289 законопроектів. На той час у Раді працювало 422 народні депутати [18].

Верховна Рада прийняла конституційні зміни щодо судової реформи, реформи медицини, освіти, пенсійну, три важливі закони стосовно Донбасу. Серед них – закон про деокупацію Донбасу. Нинішня конфігурація влади не стала закінченням політичної кризи. Тому, завдання реформ – не пофарбувати фасад, а перебудувати країну, де в кризовому стані є механізми державної влади і управління, втрачена частина території і триває військовий конфлікт, країну, де домінують соціальна нерівність і національна ворожнеча.

Необхідною умовою успішної реалізації стратегії людського життя є *розробка і використання довгострокового прогнозу, а також стратегічної програми розвитку країни*. Для цього необхідно залучити серйозний науковий потенціал країни. Слід проаналізувати економічну і соціальну ефективність усіх Президентів і урядів, які управляли Україною. Оцінити як хороші, так і негативні тенденції. Це необхідно для того, щоб сприяти позитивним тенденціям і відкидати негативні.

Формування політичної нації, консолідаційної ідеології. Нація – одна зі складних категорій у політичній науці. Останнім часом актуалізується науковий інтерес до дослідження цієї категорії. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація – держава» [19].

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошена не нація, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне суспільство. Більш високою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різноетнічних громад на основі рівності громадянських прав і взаємоповаги [20].

До політичної нації належать українці, росіяни, білоруси, євреї, угорці, кримські татари та інші етнонаціональні групи. Наголосимо при цьому, що українці як етнічна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе лише на загальноцивілізаційних принципах, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від західних земель України. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Процес від'єднання може призвести до розпаду країни. Небезпека ця посилюється тим, що в умовах російської агресії на Сході України різко погіршилися відносини не тільки між політичними лідерами України і Росії, а, що більш небезпечно, між громадянами України – українцями і росіянами.

«Світова історія свідчить, що успіхів досягають саме ті, хто об'єднував націю в тяжкі часи, хто забував про особисті інтереси, хто знаходив і в нас поетів і музикантів, які писали натхненні гімни і переможні марші. Висот досягав той, для кого державні інтереси ставали справою свого життя. Тільки так можна спасти Україну» [21]. Тому без формування політичної нації, подолання факторів, які не сприяють цьому процесу, становлення й утвердження сильної держави принципово неможливе.

Утвердження інноваційно-технологічної моделі сучасної економіки. Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна повинна перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим економіка України вимагає істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося його сформувати). Тому необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників (ідеться насамперед про олігархів), а на утвердження інноваційних технологій. Ідеться про те, щоб держава насправді стала на інноваційний шлях розвитку, активно втрутилася в сфери створення і впровадження інновацій, реальне проведення модернізації – як це робили ті самі «кляті більшовики», які прийняли Росію в лаптях, з сохою і перетворили її на космічну державу.

Аналітик «Простобанк консалтинг» І. Нікітченко: «Не варто продавати прибуткові державні підприємства, адже вони підвищують економічну безпеку країни, наприклад, в Україні частка державного сектору в економіці 12%, а в Китаї понад 60%» [22]. На такий підхід має бути спрямований Державний бюджет України. У цьому разі була б забезпечена значно більша ефективність (а головне – в інтересах усієї країни) використання результатів діяльності цих галузей, ніж тоді, коли цим займається і керує наш «ефективний» власник. Держава також ефективно гарантувала б безпеку праці та розвиток соціальної сфери підприємств.

Урахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям, підвищення соціальних стандартів сприятимуть тому, що на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту. І мають бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже, і об'єднати їх у почутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні [23].

Стратегія зовнішньополітичної діяльності насамперед повинна бути адекватною міжнародним і внутрішньополітичним реаліям. На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним суб'єктом у світовій розстановці сил. За площею (603,7 тис. км) Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення (46,6 млн осіб) – шосте місце в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Україна є членом і спостерігачем у 28 міжнародних організаціях, зокрема, однією із держав-засновників Організації Об'єднаних Націй. В Україні, зокрема у Карпатах, розташований географічний центр Європи.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євроатлантична та євразійська, що зумовлено специфікою геополітичних координат України – між Європою та Росією. За логікою речей, на початку XXI століття Україна є об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, у першу чергу – ЄС, Росії, США. Європейський вибір України, намір стати членом ЄС був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави. Україна, усвідомлюючи себе невід'ємною частиною європейського простору, задекларувала намір стати повноцінним членом ЄС. Європейська інтеграція залишається стратегічним напрямом української зовнішньої політики.

До останнього часу ЄС – один із потужних лідерів XXI століття, унікальне міждержавне співтовариство, своєрідний дороговказ для інших країн, що становлять людську цивілізацію. 28 країн-членів Європейського Союзу об'єднують близько 490 млн людей, його ВВП становить близько 10 трлн євро. За всіх проблем ЄС, які виявила остання світова фінансово-економічна криза, поряд з Україною просто не було іншого політичного угруповання, яке могло б служити зразком для державного розвитку.

Тривалий час, особливо в останні роки, міжнародна політика України проходила під знаком утвердження євроінтеграційного курсу. Президент провів десятки закордонних візитів, приймав зарубіжних діячів у себе. Все йшло до того, що Україна стане асоційованим членом Євросоюзу. 21 листопада 2013 року за сім

днів до Вільнюського саміту, де передбачалося підписати Угоду про асоціацію Україна – ЄС, Кабінет Міністрів України прийняв постанову, відповідно до якої підготовка цього важливого документа призупинялася.

Постанова уряду викликала надзвичайний резонанс у ЗМІ, у політичному житті країни і призвела, як показали подальші події, до глибокої політичної та економічної кризи міжнародного масштабу. Образно кажучи, Україна вдарилася головою в лобове скло і влада мала дати аргументовану відповідь на запитання, чому так сталося і як вийти з такого становища. Політичний конфлікт в Україні був предметом уваги за кордоном: у США, ЄС, Росії.

США. Державний департамент США не тільки спостерігав, як відбуваються події в Україні, а постійно підтримував зв'язок з лідерами опозиції, з владними структурами через Посольство США в Україні і безпосередньою участю державних чиновників у цих подіях. 12 – 13 квітня 2014 року Київ відвідав директор Центрального розвідувального управління США Дж. Беннан. Після цього візиту в. о. Президента України О. Турчинов оголосив про початок широкомасштабної антитерористичної операції на Сході країни зі застосуванням збройних сил.

За великим рахунком, Вашингтону вигідно, щоб військовий конфлікт в Україні продовжувався [23]. З одного боку, це дає США змогу вести геополітичні ігри проти Росії на чужій території. З іншого – для США дуже важливо, щоб ЄС, втягнутий у цей конфлікт, якомога довше залишався в рецесії і не міг розвиватися. Вибори в США президента Д. Трампа, заяви нового президента говорять про те, що Україні доведеться поборотися за доброзичливе ставлення нової адміністрації до нашої країни [24]. Йдеться насамперед про те, що Україна повинна продемонструвати нову якість політики всередині країни, тоді і новому президенту наша країна стане більш цікавою.

Європейський Союз. У ЄС ситуацію в Україні обговорюють постійно. Україну орієнтують на виключно мирний спосіб розв'язання внутрішнього конфлікту.

Німеччина, яка є основним локомотивом ЄС, протягом останніх 15 років перетворилася в могутнього гравця Європи, а

після США і Китаю – в третю за обсягами експорту країну світу [25]. За сприяння США Німеччина покликана очолити коаліцію проти Росії і об'єднати Захід навколо цього питання. При цьому, відстоюючи непорушність кордонів і засуджуючи незаконну анексію Криму, Берлін категорично виключає постачання зброї і, тим більше, відправку військ, що роздратовує і розчаровує Україну.

Слід зазначити, що дії окремих представників урядів країн Європи і послів деяких держав свідчать про безпосереднє втручання у внутрішні справи України, як правило, у власних інтересах.

Що стосується підписання Угоди про асоціацію України з ЄС. Угоду про асоціацію з ЄС, її політичну частину 21 березня 2014 року підписали Прем'єр-міністр А. Яценюк, керівник ЄС і лідери 27 країн-членів ЄС (за винятком Нідерландів), а 27 червня в тому самому складі економічну частину Угоди підписав обраний на той час Президент України П. Порошенко. 16 вересня Угода була ратифікована Верховною Радою України та Європарламентом. Угода з ЄС визначила євроінтеграційний курс зовнішньополітичним вибором країни. Підписання Угоди відкривало для України шлях до безвізового режиму. При цьому слід мати на увазі, що Угода про асоціацію, якою ЄС заманує Україну, – скоріше спроба нав'язати відповідну політичну і фінансову політику, яка відповідала б його інтересам, ніж крок до побудови партнерських відносин [26].

Україна і Нідерланди (єдина країна, що утрималася від ратифікації). П'ять доповнень до тексту Угоди (запропонованих урядом Нідерландів) ЄС прийняв на брюссельському саміті у грудні 2016 року [27]. Експерти «згодні, що для Угоди вимоги песимістичні, але заспокоюють – сама Угода від цього навряд чи постраждає». В тексті Угоди цих доповнень немає.

К. Бондаренко: «Формально Україна стала ближче до Європи. Але на практиці Європа дистанціюється від нас. У ЄС спостерігається на ділі певна роздратованість Україною. Європейці втомилися вимагати від нас реформ і не бачити їх реалізацію. Їм не подобається, що Україна просить допомогу, а сама нічого не

робить для свого процвітання, не спроможна самостійно розв'язувати свої проблеми» [28].

Росія. 17 грудня 2013 року відбулася зустріч президентів України і Росії, на якій розглядалися стратегічні проблеми з українсько-російських взаємовідносин. Питання про вступ України в Митний союз, як і інтеграція, не обговорювалися. Було досягнуто домовленостей, що Росія знизить ціну газу для України до 268,5 дол. за тисячу кубометрів. Керівники «Газпрому» і «Нафтогазу» підписали доповнення до контракту на поставку і транзит голубого палива. Доповнення мало діяти з січня 2014 року до закінчення контракту у 2019 році.

Передбачалося, що Росія розмістить у цінних паперах українського уряду частину своїх резервів із Фонду національного добробуту в обсязі 15 млрд доларів з метою підтримки бюджету України.

Україна і Росія підписали «Дорожню карту» щодо поступової відміни всіх обмежень у взаємній торгівлі, про спільні дії зі спорудження переходу через Керченську протоку, активізацію роботи з відновлення серійного виробництва літаків типу АН-134, а за підсумками випробування військово-транспортного літака АН-70 – прийняли рішення про початок його серійного виробництва. Однак прийняті стратегічні рішення президентами України і Росії втратили чинність у зв'язку з підписанням Україною Угоди про асоціацію з ЄС, а також через анексію РФ Криму.

У форматі ЄС – Росія – Україна 5 вересня 2014 р. був підписаний Мінський протокол, а 20-го – Меморандум про його реалізацію. 11–12 лютого 2015 року відбулася чергова зустріч «Мінськ-2» за участю президентів РФ, Франції, канцлера Німеччини, Президента України. Обговорювався процес реалізації попередніх домовленостей. В. Хандогій: «Я не виступаю за відмову від мінського формату, але чи є впевненість у тому, що він досягне своєї мети – відновлення територіальної цілісності України? Через це треба шукати й інші шляхи» [29]. В. Огризко: «Коли говорять, що немає військового розв'язання проблеми, то також, на великий жаль, немає дипломатичного розв'язання. Через те тут повинне бути поєднання як дипломатичних, так і військових заходів» [30].

Українська політична еліта повинна усвідомити, що Росія і далі чинитиме військову агресію, а також економічний тиск, використовуючи як основний інструмент свої збройні сили та енергетичні ресурси, а Брюссель і Берлін будуть нарощувати політичні вимоги, прагнучи опосередковано вибрати для себе конфігурацію української влади.

23 червня 2016 р. відбувся референдум у Великобританії про вихід країни з ЄС. За вихід проголосувало 52 відсотки громадян із тих, хто взяв участь у референдумі. Вихід Великобританії із ЄС послабить євронадії України. Європейський Союз вимушений буде займатися вирішенням внутрішніх питань [31]. Через 23 роки після створення ЄС опинився перед реальною загрозою розпаду.

6 квітня 2017 р. Європарламент схвалив нарешті безвізовий режим поїздок між Україною і ЄС. Затверджено також механізм призупинення дій безвізового режиму. Після завершення всіх процедур українці мають змогу вільно їздити в ЄС. Українці можуть їздити в 24 країни з великої Шенгенської зони, крім Великобританії, Ірландії та Швейцарії. Безвізовий режим діє і для українських громадян, що проживають на тимчасово окупованих територіях Донбасу і в Криму.

Слід погодитися з китайською газетою «Бейцзін ціннянь бао», автори якої вважають, що до тих пір, поки Україна вважає Америку і Європу своїми союзниками, в країні продовжуватиметься кровопролиття. Ані США, ані Європа не збираються ризикувати заради України. Навпаки, вона для них не більше, ніж інструмент для здійснення своїх цілей. Для того, щоб подолати кризу, необхідно все ж спиратися на свої власні сили. Тільки так можна переломити ситуацію в Україні.

Не так давно Президент України (1994 – 2005 рр.) Л. Кучма згадував, що в 1990-ті роки глава Російської держави Б. Єльцин «не втручався і не давав втручатися всім іншим росіянам» у внутрішні справи Києва. Ситуація змінилася з приходом до влади В. Путіна. Восени 2003 року Росія раптом почала насипати в Керченській протоці дамбу до українського острова Тузла, щоб приєднати його до свого Таманського півострова. Це була перша після розпаду СРСР суперечка між нашими державами, яка ледь не

переросла в бойові дії. Захід тоді промовчав. Тільки Пекін чітко заявив, що, чиє б то не було, посягання на територіальну цілісність України недопустиме. «Ось тоді я закарбував собі на носі наступне: нікому у світі Україна не потрібна. Розраховувати ми можемо тільки на себе. Тільки сильна і дієздатна держава спроможна захистити територіальну цілісність і суверенітет країни» [32]. В. Карасьов: «Ми не будемо такі, як Іран, Росія, Китай. Але статус середньої регіональної держави можемо собі забезпечити. Не слід чекати, що нас кудись запросять, ще й стільці підставлять. Ми на порозі великих змін, це може зумовити й інші внутрішні зміни в бік посилення державності. Нарешті-го, можливо, головною метою для нашої влади стане не збагачення і прикриття цього збагачення брехливими мішенями, а чітке розуміння – або в Європейський, або в Митний союз, третього не дано» [33].

Вихід один: Україна зобов'язана стати самостійним геополітичним гравцем, заклавши тим самим основу для успішного національного розвитку і зробивши надзвичайно важливий крок щодо створення системи регіональної безпеки [34]. Для цього слід мати ефективну систему влади, модернізовану економіку і сучасну армію. Саме на це спрямовані кардинальні реформи до 2020 року, презентовані Президентом і Урядом держави.

1. Цит. за: Зеленюк К., Требор І. Судебная реформа: что изменилось, за и против // События недели: итоги и факты. 2016. 7 июня.

2. Скворцов Д., Гор А. Топ-5 кризисов в украинской политике // События недели: итоги и факты. 2016. 1 марта.

3. Захарова А., Солод И. Порошенко: Год с булавой // Сегодня. 2015. 22 мая.

4. Бурлаченко С. А., Прохоров А. Имитация. Украина становится территорией? // 2000. 2016. 22–28 апреля.

5. Захарова А. Рада запретила гимн СССР и коммунизм // Сегодня. 2015. 11 апреля.

6. Плотников А. Вывести Украину на правильный путь // 2000. 2017. 10 апреля.

7. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. Москва, 1997. С.535.

8. Цит. за: Тимофеев В. НАПКом по «взяточникам» // КП-2017. 21 марта.

9. Лінкольн А. Геттисберзька промова // Невичерпність демократії. Київ, 1994. С. 80.

10. Дубовик-Рахова А. Владимир Гройсман: Мы парламентско-президентская республика, и это не поддается ревизии // День. 2015. 17–18 апреля.

11. Силина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС // Зеркало недели. 2008. 27 сентября.

12. Береза А. Знай свое место: Украина в рейтингах // Итоги недели. 2013. 9 – 15 января.

13. Симоненко В. Замкнутый круг коллективной безответственности // 2000. 2016. 8 апреля.

14. Тимофеев В. 5 простых вопросов о децентрализации // Комсомольская правда в Украине. 2015. 27 августа – 3 сентября.

15. Захарова А. Реформа: общины и префекты // Сегодня. 2016. 30 июля.

16. Зеленюк К. Раздача власти: опыт Европы // Сегодня. 2015. 15 октября.

17. Цит. за: Панченко А. Итоги реформы //Сегодня. 2016. 19 декабря.

18. Див.: Пирогова М. Восьмой Раде – три года // Сегодня. 2017. 28 октября.

19. Політологічний енциклопедичний словник [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С.396.

20. Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ. Луганск : Национальный пед. ун-т им. Т. Шевченка, 2004. С.128.

21. Цит. за: Спасти страну: план для власти// Сегодня. 2016. 12 мая.

22. Ульяновский А. Якорь спасения или соломинка для утопающего? К воссозданию Минпромполитики // 2000. 2013. 8 – 14 марта.

23. Монтень де М. Как объединить Украину // Столичные новости. 2010. 16 – 22 января.

24. Галаджий Е. Что ждать Украине от нового президента США // КП в Украине. 2016. 10–17 ноября.
25. Пелкин Т. Смена парадигм. О новой роли Берлина в мире // День. 2015. 19–20 июня.
26. Дубенко Л. Эрик Боке: «Украину пытаются силой затянуть в ЕС» // 2000. 2014. 27 июня.
27. Требор И. Путь Украины в Европу: Голландия уже не против // Сегодня. 2016. 19 декабря.
28. Цит. за: Рябокони А., Гараджский Е. Новое государство нам теперь строить с нуля // Комсомольская правда. 2014. 21 ноября.
29. Владимир Х: «Без ООН наша планета была бы гораздо более опаснее для жизни» // 2000. 2015. 18–24 сентября.
30. Цит. за: Владимир Огризко экс-министр иностранных дел Украины // День. 2015. 13–14 марта.
31. Цит. за: Ковальчук И. Туманный референдум: «За» и «Против» выхода // Сегодня. 2016. 24 июня.
32. Цит. за: Галух А. // Факты. 2015. 8 августа.
33. Денисенко Л. Прогноз от Карасева: вторая половина года будет бурной // 2000. 2016. 23 декабря.
34. Таракчи Н. Статья самостоятельным политическим игроком – иного не дано // 2000. 2012. 23 ноября.

СОЦІАЛЬНО-КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) – це вкрай потужний важіль для консолідації суспільства та управління ним. Саме поняття ІКТ є досить широким і розуміється науковцями у різних варіаціях. Проте найбільш поширеною сентенцією є, зокрема, те, що комунікативні технології є раціонально організованим комплексом дій в інформаційному просторі з цілеспрямованого виробництва і поширення інформації задля впливу на визначену аудиторію. Комунікативні технології – «запланований вплив на цільові групи» [1].

Від сучасних ІКТ залежить не тільки технологічний, але й соціальний поступ, здатність розвивати демократичні інститути тощо. ІКТ з технологічного чинника розвитку перетворилися у важливий елемент функціонування сучасного суспільства, і подальше їх впровадження залежить не тільки від науково-технічного прогресу, але й від соціально-економічних, політичних і правових умов, в яких вони існують.

Потенціал, як і в багатьох інших сферах, у нас є, проте існує і багато проблем. На жаль, в Україні немає чіткої державної політики у сфері ІКТ, немає стратегічного бачення розв'язання проблем, відсутня чітка державна політика стратегічного розвитку України на сучасному етапі. До нас заходять іноземні ІТ-корпорації, а українські ІТ-шники працюють на експорт, виїжджають за кордон або працюють над розробкою програмного забезпечення для локального або корпоративного призначення.

Однією із першочергових функцій ІКТ є консолідація українського суспільства, що і зумовлює актуальність досліджуваної теми та вивчення механізмів формування громадянської ідентичності й особистістних рис українців, зокрема, й засобами ІКТ. Проте не покращення життя окремої людини, її духовний

світ, консолідація громадян на сьогодні є в пріоритеті політичних структур, а маніпулятивні спрямування.

ІКТ – це також сучасні технології, які застосовуються для швидкої комунікації і консолідують за допомогою ідей, досвіду, ресурсів. Сучасні ІКТ залучають комплекс ресурсів для здійснення багатоаспектного впливу на свідомість реципієнтів. Трансформація політичної системи суспільства впливає на швидкість змін та еволюцію суспільства. Все більш впливовими джерелами інформації у політико-комунікативному просторі стають блогери і подкастери (процес створення та поширення аудіо- та відеофайлів (подкастів) у стилі радіо і телепередач в Інтернеті (мовлення в Інтернеті), що активно застосовується для впливу на свідомість та поведінку громадян.

ІКТ – один із найбільш важливих чинників стимулювання економічного, політичного, соціального розвитку держави та розвитку громадянського суспільства. На сучасному етапі переходу світової спільноти до інформаційного суспільства рівень розвитку інформаційних технологій стає чинником формування активних і свідомих громадян. Не менш актуальним є визначення механізмів впливу інформаційного середовища на систему політично-комунікативних відносин, на налагодження діалогу всередині самого суспільства, формування його консолідуючих засад. Особливої важливості ця проблема набуває, коли інформація стає одним із засобів розв'язання геополітичних проблем і використовується як спосіб просування інтересів гравців світової політики, маніпулятивного впливу на території інших країн (наприклад – відносини Росії й України). Реакція українського суспільства на російську агресію продемонструвала його прагнення до збереження демократії як консолідуючої основи його життя. Спільними демократичними принципами мають стати підпорядкування системи влади національним інтересам, взаємодія держави і громадянського суспільства, налагодження дієвої комунікації між владою і громадянами, забезпечення народовладдя і масової політичної участі населення, здійснення політики підвищення добробуту населення, децентралізація і розвиток місцевого самоврядування, утвердження людиноцентризму, забезпечення прав людини і

громадянина, розвиток демократичної правової свідомості і правової культури громадян [2, с.328].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. у навколишньому світі намітилися позитивні тенденції в поширенні ІКТ. Бурхливий розвиток інформаційних технологій, конвергенція комп'ютерних систем, комунікацій різних видів, індустрії розваг, виробництва побутової електроніки приводять до необхідності переглянути уявлення про інформаційну індустрію, її роль і місце в суспільстві. Багато країн зараз ухвалюють нові закони, перебудовують діяльність державних органів, відповідальних за формування і проведення інформаційної та телекомунікативної політики.

Виходимо з того, що під державною інформаційною політикою мається на увазі регулююча діяльність державних органів, спрямована на розвиток інформаційної сфери суспільства, яка охоплює не тільки телекомунікації, інформаційні системи або засоби масової інформації, а всю сукупність виробництва і відносин, пов'язаних зі створенням, зберіганням, обробкою, демонстрацією, передачею інформації в усіх її видах – діловій, розважальній, науково-освітній, новинній тощо [3]. Таке розширене трактування інформаційної політики і є на сьогодні обґрунтованим, оскільки цифрова інформація і новітні телекомунікативні та комп'ютерні технології інтенсивно розмивають бар'єри між різними секторами інформаційної індустрії.

Стрімкий розвиток ІКТ за своєю масштабністю, обсягом і значущістю дозволяє говорити про кардинальні зміни в інформаційній сфері. Політика потребує спеціальних засобів інформаційного обміну для встановлення та підтримки постійних контактів між її суб'єктами. Останнім часом збільшується кількість засобів політичної комунікації у зв'язку з поширенням кабельного, цифрового телебачення, електронних комунікативних мереж. Нині інформаційні обміни стають передумовою розвитку політичних відносин. Зокрема, досягнутий на сьогодні рівень розвитку ІКТ дає можливість якісно змінювати традиційні політичні інститути, на кшталт систем електронного голосування, електронного уряду тощо. Разом з тим змінюються форми, способи й методи політичного впливу на соціально-політичний простір як у середині

держав, так і на міжнародній арені, що, у свою чергу, істотно корегує політичні відносини.

Також візьмемо до прикладу нерівномірність забезпечення телекомунікативними послугами та обмеженість доступу у сільській, гірській місцевостях і депресивних регіонах. У цілому в плані інфраструктури ІКТ потрібно максимально накопичувати і використовувати різноманітні можливості ІКТ для ефективної роботи у соціальному просторі.

Основним же «лідером громадської думки» в Україні залишається телебачення, а Інтернет-ресурси ще утверджуються в інформаційному просторі. Телебачення залишається головним джерелом новин, проте уже починає втрачати аудиторію. За останній рік частка тих, хто використовує телебачення для дізнання новин (респондентів запитували про медіаповедінку впродовж 30 днів), знизилася на 5% (2017 рік – 77% споживали новини з телебачення, 2016 рік – 82%, 2015 – 85%). З Інтернет-ЗМІ дізнавалися новини 54% (2016 рік – 55%), із соціальних мереж – 45% (2016 рік – 52%), радіо – 27%, друкованих ЗМІ – 24% [4].

Кожен телеканал проводить власну політику і по-своєму інтерпретує новини (Коломойський, Ахметов, Порошенко та інші). У нас немає єдиного ідеологічного руслу в ЗМІ. А ідеологія має бути спрямована на благо громадян.

Також маємо ще одну проблему, допоки ще нездоланну. Зараз українці вкрай критично ставляться до висвітлюваних новин. Спостерігається критичне ставлення до влади, втома від поганих новин і негативних явищ. Система не консолідує суспільство в одному напрямі – консолідує в іншому – противладному, революційному, людянішому, у взаємодопомозі і т. д.

Так, на запитання «Наскільки ви довіряєте новинам», щодо інтернет-ЗМІ, 48% респондентів відповіли ствердно (52% – 2016, 47% – 2015 рік), щодо національних телеканалів – довіряли новинам 54% (58% – у 2016 році, 61% – 2015 рік), щодо регіональних телеканалів – новинам довіряли 46% , у 2016 році – 52%, у 2015 році – 51% [4].

Властиву сьогоднішньому дню якісну новизну ситуації в науці і в суспільстві одні вчені характеризують як «інформаційний

вибух» [5], інші бачать в цій ситуації «інформаційну кризу» [6], треті – «інформаційну революцію» [7].

Доступ до мережі в розвинутих країнах мають 90% людей світу, а жителі 48 найбідніших держав практично не мають можливості виходити в Інтернет. Так, 57% (або більше 4 млрд) усе ще не мають регулярного доступу в Інтернет. Це відбувається через високу ціну на об'єкти телекомунікаційної інфраструктури в сільських і віддалених районах, а також унаслідок різкого спаду кількості користувачів мобільного зв'язку [8].

Міжнародна спілка електров'язку (ITU) щороку готує звіти про розвиток інформаційно-комунікативних технологій. Дані про розвиток ІКТ (індекс розвитку ІКТ – IDI) наводяться як у цілому у світі, по регіонах, так і в усіх країнах світу, в тому числі і в Україні. Розвиток оцінюється сумарним показником, який враховує 11 показників за трьома групами: доступ до ІКТ (наприклад, кількість контрактів на рухомий зв'язок на 100 мешканців, обсяг міжнародного трафіку Інтернет у розрахунку на одного мешканця), використання ІКТ (наприклад, частка осіб, що користуються Інтернет), навички роботи з ІКТ (наприклад, охоплення населення вищою освітою, %) [9].

Є й певні зрушення для України в цій сфері. Так, згідно з доповіддю «Глобальний звіт про розвиток інформаційних технологій – 2015», складеною Всесвітнім економічним форумом, Україна посіла 71-ше місце в світі за рівнем розвитку інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), піднявшись за рік на 10 позицій, порівняно з попереднім показником (у 2014 році в цьому рейтингу Україна посідала 81-ше місце). Формуючи рейтинг, організація розрахувала Індекс мережевої готовності, який характеризує рівень розвитку ІКТ у 143 країнах світу [10].

Сектор ІКТ України має значний кадровий потенціал. Країна займає 4-те місце в світі за кількістю сертифікованих ІТ-фахівців (після США, Індії та Росії), входить у ТОП-30 локацій замовлень на розробку програмного забезпечення.

Таким чином, ефективне управління інформаційно-комунікативними потоками і технологіями стає дієвим інструментом і вирішальним ресурсом політичної влади, яка за рахунок

цілеспрямованого управління політичною інформацією досягає максимально можливих результатів з порівняно малими затратами.

Безумовно, стрімкий розвиток ІКТ сприяв істотному технічному полегшенню процесів створення інформаційного продукту, збереження, обміну і поширення інформації, до яких дістали можливість долучатися широкі маси населення: і окремі громадяни, і різноманітні об'єднання. За таких умов знімаються організаційні і технічні обмеження, що заважали практичній реалізації принципів безпосередньої демократії, на кшталт електронних петицій.

Згідно з Постановою Верховної Ради України про «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України» [11] на нинішньому етапі переходу світового співтовариства до інформаційного суспільства ступінь розвитку інформаційного простору та ІКТ стає безпосереднім чинником становлення активного та свідомого громадянина, *національної конкурентоспроможності*.

Аналіз новітньої історії України і поточної ситуації показує, що проблема використання інформаційно-комунікативних впливів гостро стоїть у внутрішньополітичному житті нашої країни. Зокрема, у вигляді різних технологій маніпулятивного впливу в політичному процесі і методах формування суспільної свідомості.

На сучасному етапі, вказує С. Гаврилюк, в Україні спостерігаються численні деструктивні процеси, які говорять про нестачу фактичних основ ефективного управління, а також належних політичних, владно-державних важелів забезпечення відкритої політичної комунікації. Ключову причину цих процесів дослідниця бачить у кардинальній відмінності між обіцянками владної еліти України, яка використовує їх для легітимізації своєї діяльності через популізм, політичну мімікрію (маскування брехні і досягнення власної вигоди), і її реальною політичною діяльністю, особливо в контексті військового протистояння на Сході України [12]. Як наслідок, є взаємна залежність між недовірою до політикуму з боку громадян в Україні і безперервними спробами політичних суб'єктів масово мобілізувати суспільство для боротьби/«революції» шляхом використання маніпулятивних

(часто деструктивних), що роз'єднують суспільство, політичних гасел стосовно історичної пам'яті з метою досягнення власних політичних цілей.

Останнім часом серед політиків набуває популярності спілкування з виборцями і висловлювання думок на злободенні теми за допомогою «Facebook» чи блогів. Це цілком зрозуміло і виправдано, оскільки користувачі, які отримують політичну інформацію каналами Інтернету, здебільшого є, так би мовити, «комунікативною» елітою сучасного суспільства. Журналісти, викладачі, політологи, експерти й інші категорії громадян, що є користувачами політичних ресурсів Інтернету, не тільки самі беруть активну участь у політичному процесі, а й мають відповідне коло професійного чи особистого спілкування, в якому вони більшою чи меншою мірою здійснюють певний авторитетний вплив, і залучення цих людей на свій бік є особливою цінністю для будь-якої політичної організації.

Отже, масштаби змін, якісні характеристики нових методів і засобів політичної комунікації говорять про інформаційно-комунікативну революцію, що відбувається у політичній сфері. Ключовою ознакою цієї революції є перетворення неполітичних акторів соціокультурного процесу у суб'єктів політики з відповідною еволюцією їхніх функцій, що, у свою чергу, провокує зміни у традиційних формах і методах впливу на державний і світовий соціально-політичний простір. Становлення інформаційного суспільства істотно розширило можливості і спектр застосування інформаційно-маніпулятивних технологій: вони стають на вістрі внутрішньополітичної боротьби, а також є ефективним засобом зовнішньої інформаційної експансії. Розвиток систем комунікації та обміну інформацією значною мірою обмежили державну монополію у цій сфері і створили умови виникнення транснаціонального феномену «міжнародного» громадянського суспільства, значною мірою звільненого від державного контролю. Проте ті самі новітні технології стали засобом побудови «нового» тоталітаризму, за якого людина не лише підпадає під повний контроль, а й піддається впливу значно більш ефективних засобів контролю масової свідомості. За таких умов перед

глобальними гравцями, природно, виникає спокуса вирішувати геополітичні завдання за допомогою «м'якої сили», і задля цього швидкими темпами розвиваються традиційні структури інформаційного впливу і розгортаються нові, більш потужні, високотехнологічні і спеціалізовані підрозділи, у тому числі й у складі збройних сил. Натомість в Україні застосування інформаційно-маніпулятивних технологій унаслідок внутрішньополітичної специфіки здебільшого спрямоване на вирішення поточних вузькопартійних завдань, а розв'язання проблеми створення системи ефективної протидії зовнішній інформаційній експансії перебуває на початковій стадії.

Суттєву роль у поширенні ІКТ відіграє *комерційний чинник*, який вимагає прибутковості. Всеохоплюючі можливості комунікації залучають до її поля щораз більше комерційних та політичних структур, які розглядають користувачів лише як об'єкт прагматичної маніпуляції. Це, в свою чергу, призводить до залучення користувачів у процес споживання розважального контенту. У підсумку це знижує загальний культурний рівень населення на глобальному рівні, відволікає від політичних і соціальних проблем. Аналізуючи те, що відбувається протягом багатьох років проти України, розуміємо, що це цілком вписується у визначення інформаційної війни.

Інформаційна війна – спосіб використання інформації для впливу на свідомість людей, щоб змусити їх дотримуватися певної позиції. Тільки 15% інформації сприймається свідомо, а інше – підсвідомо. У разі застосування чудової комбінації слів та образів і за постійного повторювання одного й того самого ця інформація, а точніше, дезінформація, стає реальністю, з якою надзвичайно важко боротися.

Відбувається штучне створення новин про Україну за допомогою імітації та акторів. Інформаційна війна та війна реальна поєднані, і невідомо, яка частина відіграє головну роль.

Наша альтернатива – це відкритість влади в країні як ефективний чинник протидії корупції та запуск реальних змін. Україна, як і всі, має чимало викликів для розбрату всередині, але міцний зв'язок між суспільством і владою на основі взаємної

довіри може бути ефективним засобом протидії таким викликам. Адже необхідно пам'ятати, що один із напрямів російської пропаганди – відчужити громадян від держави.

Треба більше креативних ідей з України. Потрібно *самим більше себе представляти позитивно і поширювати правду, а не лише розвінчувати те, що про нас показує Росія*. Варто брати важливі факти і робити з них факти цікаві, які сприймати значно легше.

Інформаційна війна проти України ведеться на всіх рівнях. Росія небезспішно використовує новітні ефективні засоби інформаційної війни. Українська влада мало переймається станом інформаційно-психологічного здоров'я українських громадян, цим і користуються ворожі Україні сили.

Війна, конфлікт завжди змушують бути більш уважним до своїх комунікацій. Виникає потреба не тільки в цензурі як обороні, але і в атаці. Тому у системі інформаційно-комунікативного управління України у цілому склалися основні умови для якісних змін у питаннях інформатизації управлінської діяльності, розширення сфери електронної взаємодії з громадськістю. Зокрема, органи державної влади майже у повному обсязі оснащені базовим програмним забезпеченням. Здійснюються заходи щодо створення телекомунікативної інфраструктури для забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема, щодо підключення до Інтернету всіх центральних органів виконавчої влади та переважної більшості їх територіальних органів. На цей час в Україні впроваджена значна кількість комплексних інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем, у тому числі систем відомчого електронного документообігу, автоматизації типової діяльності (кадровий та бухгалтерський облік, інші облікові функції) та систем підтримки прийняття управлінських рішень. Як свідчить практика, у більшості службовців сформовані базові навички використання інформаційних технологій.

Боротьба може вестися як на технічному і квазітехнічному рівні, так і на рівні контенту. Це справді боротьба, де спрацьовують як старі бюрократичні, так і нові креативні методи.

Наприклад, якщо людина живе в хаотичному інформаційному світі, то політичні ток-шоу виступають у ролі підказки, допомагаючи споживачеві інформації отримати інтерпретацію події задовго до того, як він з ним зіткнеться. Завдяки такому варіанту пропаганди подія завжди виявляється в певному інтерпретаційному «кокони», що в результаті робить реакцію споживача автоматичною. Сьогодні експерти, які виступають у суспільно-політичних ток-шоу, насправді медійні люди, а не вчені і дослідники. Вони промовляють або навіть «вкидають» те, що офіційні особи на державних посадах іноді не можуть озвучувати відкрито. Професійні експерти або дистанціюються від участі у видовищних шоу, або включені в «стоп-листи», або відчувають дискомфорт від риторичних боїв з правилами в «одні ворота». Головне завдання подібних ток-шоу – підтримка інформаційного шуму, де головне – емоційне напруження, словесна агресія, а не сумніви, логіка і здоровий глузд. Ніхто не вникає в причини, підстави будь-яких явищ.

Також найвідомішим методом управління масовою свідомістю за допомогою медіа є інформаційний порядок денний. Він полягає в утриманні в інформаційному просторі *потрібних тем, подій та інтерпретацій*. Читач / глядач не цікавиться подією, яка стоїть за межами 5-10 найбільш обговорюваних. Тому влада будь-де – чи у Росії, чи в Україні – зайнята утриманням такого порядку денного, яка важлива для неї. Опозиційний порядок денний свідомо замовчується.

Ще в Україні є власне об'єднання хактивістів – Український Кіберальянс (UCA). Він складається з чотирьох команд: «Falcons Fame», «Trinity», «guh8» і «Кіберхунта». Спочатку хакери працювали поодиночки, але загальні цілі і довіра спонукали їх об'єднатися.

«Нова війна – це не тільки танки. Там, де у держави зв'язані руки, на допомогу приходять українські хакери. Хактивізм – новий для України напрям. Хактивісти – це ідейні політичні хакери. Серед цінностей хактивізму: боротьба за права людини, свобода слова, свобода інформації». На початку 2016 року, «guh8» вдалося отримати доступ до смс сотні тисяч росіян. Крім інформативності (в базу даних могли потрапити і політичні діячі),

хактивісти показали росіянам, на що вони здатні. Дестабілізація російського суспільства – частина плану Кіберальянсу.

У червні 2016 року Кіберальянс опублікував дані зламаних поштових скриньок російських журналістів і пропагандистів. Серед них – Сергій Зенін, журналіст «Першого каналу» і «Russia Today». Завдяки здобутій інформації вдалося ознайомитися з методами зйомки пропагандистських сюжетів. Особливою виявилася інформація-листування про збитий малайзійський «Боїнг» MH17 [13].

Маніпулятивні технології інформаційно-комунікативного впливу – сукупність методів, процесів і засобів, інтегрованих з метою прихованого збудження в іншій людини намірів, які не збігаються з її реальними бажаннями [14, с.214].

Політичне маніпулювання загострюється у зв'язку із появою нових інформаційних технологій, що, у свою чергу, приводить до збільшення кількості інформаційних потоків і нових знань.

Політичний процес постійно супроводжується кризовими явищами, оскільки політика передбачає наявність постійного зіткнення інтересів індивідів та великих соціальних груп, будь-яка серйозна політична криза одразу перетворюється на колективну тему для обговорення, включається у сферу загальносуспільного політичного дискурсу, перетворюючись на комунікативний феномен та наповнює інформаційний простір судженнями суспільства, припущеннями лідерів думок, розслідуваннями журналістів, хибною інтерпретацією зацікавлених сторін [15].

Технологія інформаційної блокади, що активно застосовувалася під час анексії Криму, була спрямована на формування інформаційного вакууму для українських засобів масової інформації в АРК з метою безальтернативного подання фактів про події в Україні та Криму, забезпечуючи єдину інтерпретацію подій. Використання медіаторів – «лідерів думок» – стало одним з найбільш популярних методів кремлівських ЗМІ. Як медіатори у різних ситуаціях і для різних соціальних груп і прошарків виступали неформальні лідери, політичні діячі, представники релігійних конфесій, діячі культури, науки, мистецтва, спорт-

смени, військові – для кожної категорії населення обирався свій авторитет.

Сам масштабний конфлікт, укрупнення політичних сил, їх поділ на два ворогуючі табори, увиразнення їхніх ідеологічних і програмних позицій – це такі самі фундаментальні складові становлення політичної нації, як громадянська самоідентифікація і правова уніфікація соціального простору. Характерними ознаками таких поділів є своєрідні «кодекси» писаних і неписаних правил боротьби, а також наповнення семантики протидіючих тенденцій, аж до їхнього символічного оформлення і поширення як громадянського маркування («помаранчеві» й «біло-блакитні», «бандерівці» й «колоради»).

Через реалізацію таких заходів держава матиме змогу поступово перейти від урядових комунікацій у форматі «бити в дзвони» до випереджувального формату: формування власного «порядку денного» в інформаційному просторі держави і світу, проведення випереджувальних заходів нейтралізації інформаційних загроз, підтримання прозорого та дієвого діалогу з основними цільовими аудиторіями [16].

Важливим елементом сьогодення є сприйняття *некритичності* сьогоденної аудиторії. Вона виникла разом зі соцмережами, але це, як нам бачиться, ще не говорить про пряму залежність, а лише про непряму. І хоча мережі весь час відкривають нові способи боротьби з фейками, це нічого не змінить. Світ наповнений фальшивими новинами, які сприймаються як справжні. У той же час інформаційне прискорення вимагає швидких і точних реакцій, які можуть принести інформаційну перемогу. Це і створює те, що можна позначити як інформаційна напруга сучасного світу, коли весь інформаційний потік починає сприйматися як недостовірний.

Отже, сучасні ІКТ є визначальним системоутворюючим чинником формування світоглядних орієнтацій як на рівні окремої людини, так і на соціоглобальному рівні. Глобальне поширення соціальних мереж формує новий тип комунікації – соціально-мережевий. Однак нові ІКТ виробляють і нові форми соціального контролю, які дозволяють маніпулювати поведінкою людини.

Щоб соціально-консолідаційна функція ІКТ запрацювала, необхідним є:

- єдина державна політика у сфері ІКТ; створення фокус-групи для роботи у цій сфері;
- поліпшення інфраструктури у цій сфері;
- узгодження законодавства України у сфері інформаційно-комунікативних технологій зі стандартами законодавства ЄС.

Формування відповідного інформаційно-комунікативного потенціалу в українському просторі перш за все має відбуватися на законодавчому рівні, для ефективного поширення та застосування цих дій не точково, а охопивши все суспільство. Очевидно, для розбудови власної сильної мережі комунікацій та розвитку ІКТ необхідна законодавча база, яка б чітко регулювала межі інформаційної безпеки країни.

Наразі відсутній план національної стратегії подальшого розвитку інформаційного суспільства в Україні, не подолано цифрову нерівність у доступі громадян нашої країни до електронних комунікацій та інформаційних ресурсів [11], а також повільно зростає рівень комп'ютерної грамотності населення. У цей же час підтримка демократичних процесів в Україні є несистемною, зокрема щодо проведення виборів, голосувань, загальнонаціональних та місцевих референдумів, опитувань та консультацій, здійснення громадського контролю на засадах широкого використання ІКТ та мережі Інтернет. Саме тому поле для спеціалістів ІКТ має насамперед забезпечуватися законодавчою підтримкою, базовими принципами та демократичними діями.

Сфера має отримати, перш за все, державну підтримку у вигляді законів та кращих умов для бізнесу. А, окрім того, суспільна готовність (до таких проєктів, як, наприклад, е-декларування) також має формуватися за допомогою держави, а також і потенціал для технічних можливостей та наукових розробок, які впровадять нову якісну модель ІКТ у життя.

Реакція українського суспільства на російську агресію довела його прагнення до збереження демократії як консолідуючої основи його життя. Спільними демократичними принципами мають стати підпорядкування системи влади національним інтересам,

взаємодія держави і громадянського суспільства, налагодження дієвої комунікації між владою і громадянами, забезпечення народовладдя і масової політичної участі населення, здійснення політики підвищення добробуту населення, децентралізація і розвиток місцевого самоврядування, утвердження людиноцентризму, забезпечення прав людини і громадянина, розвиток демократичної правової свідомості і правової культури громадян.

На думку авторів наукової доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства», «консолідація суспільства потребуватиме спільної роботи політичної влади, органів державного управління, громадських організацій, наукової освітньої та усіх творчих сфер. Не важко передбачити деструктивну спрямованість тих інформаційних ресурсів, які провокуватимуть суспільні конфлікти. У протистоянні таким намірам повинно бути повністю забезпечено демократичні права на свободу слова і дискусій. Найбільш ефективний спосіб протистояння дезінтегративним діям – постійно посилювати аргументаційну основу політики конструктивної консолідації, утвердити населення у переконанні, що вона є безальтернативним засобом подолання нинішньої кризи і виходу країни на більш високий рівень розвитку» [2, с.332].

На сучасному етапі переходу світової спільноти до інформаційного суспільства рівень розвитку інформаційних технологій стає чинником формування активних і свідомих громадян.

1. Климанська Л. Д. Комунікативні технології моделювання політичного простору в демократичному суспільстві. URL: www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005.

2. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017.

3. Інформаційна політика URL: http://stud.com.ua/34534/informatika/informatsiyana_politika

4. За рік знизилась довіра українців до телеканалів та інтернет-ЗМІ – дослідження Internews. 2017. 5 вересня. URL: <http://ms.detector.media/>

mediaprosvita/research/za_rik_znizilas_dovira_ukrainsiv_do_telekanaliv_ta_i_internetzmi_doslidzhennya_internets/

5. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційний_вибух

6. URL: http://stud.com.ua/35740/informatika/informatsiyna_kryza

7. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Четверта_інформаційна_революція

8. Охотник Ю. В цифрах: сколько людей в мире всё ещё не имеют доступа к Интернету. 2015. 22 сентября. URL: <https://style.bit.ua/2015/09/internet-users/>

9. URL: <http://www.dut.edu.ua/ua/news-1-0-3603-zvit-itu---rozvitok-informaciyno-komunikacijnih-tehnologiy-u-sviti>

10. URL: <https://economics.unian.ua/other/1296123-ukrajina-posilapershe-mistse-v-evropi-v-galuzi-it-outsorsingu.html>

11. ПОСТАНОВА Верховної Ради України про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Реформи галузі інформаційно-комунікаційних технологій та розвиток інформаційного простору України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1073-19>

12. Гаврилюк С. И. Информационно-манипулятивные технологии как составляющая процесса легитимации политической власти в Украине: попытка анализа // *Studia Humanitatis* : Международный электронный научный журнал. 2016. URL: <http://st-hum.ru/content/gavrilyuk-si-informacionno-manipulyativnye-tehnologii-kak-sostavlyayushchaya-processa>

13. Что происходит на рынке медиа, куда все движется и чего стоит ждать в этой сфере в Украине через несколько лет? 2016. 30 вересня. URL: http://mmr.ua/show/future_of_media_kakoe_budushtee_zhdet_media_i_kak_ono_povliyaet_na_reklamu

14. Гулай В. Розгортання «гібридної» війни Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти // *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть* : монографія / [наук. ред. О. О. Салати]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 214.

15. Олещук П. Кризові комунікації у політичному дискурсі // *Освіта регіону*. Серія: Політологія, психологія, комунікації. 2013. URL: <http://social-science.com.ua/article/304>

16. Попова Т. Криза урядових комунікацій в Україні. Про деякі причини і деякі пропозиції. 2017. квітень. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28437716.html>

Частина II
Соціально-економічні чинники
суспільно-політичних трансформацій в Україні

Брехаря С. Г.

УТВЕРДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ
МОДЕЛІ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ І МАСШТАБИ
ВЛИВУ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ ГРУП

Перехід від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджаючого розвитку». У незалежній Україні трансформація планової економіки в ринкову відбувалася в рамках моделі інверсійного типу. За класичною моделлю розвиток ринку відбувається разом з індустріальним розвитком. У рамках інверсійної моделі індустріальне виробництво вже існує, а ринкова економіка – ні.

На початковому етапі становлення ринкової економіки в Україні було сформовано індустріальне виробництво, більшість підприємств належало державі, а визначальна ринкова інституція – економічна самостійність господарюючих суб'єктів – була відсутня, виробничі сили були розташовані відповідно до інтересів народногосподарського комплексу СРСР. Саме в цих умовах і відбувався перехід від державної монополії на власність до різноманітних форм власності, від планової економіки до конкуренції і вільного ціноутворення.

Одним із перших економічних завдань у незалежній Україні стало перетворення відносин власності. Для реалізації цього завдання у серпні 1991 року було створено Фонд Держмайна України, а в червні 1992 року – затверджена перша Державна програма приватизації.

В ідеалі приватизація мала б не лише змінити парадигму власності, а й стимулювати розвиток приватного капіталу та адаптацію країни до ринкової економіки. На практиці ж Україна зіткнулася з трьома факторами, що зумовили подальший перебіг приватизаційних процесів:

- з відсутністю кадрів (ідейних реформаторів), що були б здатні професійно провести економічну реформу відповідно до українських реалій;

- з радянською номенклатурою, яка усвідомлювала свій інтерес у процесі зміни відносин власності і готова була на цей процес впливати;

- з низькою на той час громадянською зрілістю суспільства, яке переважно індиферентно ставилося до контролю за процесом переходу власності із державної в приватну .

Одним із поширених на першому етапі приватизації став метод викупу підприємств і створення акціонерних товариств, контрольний пакет акцій яких нібито належав трудовому колективу. Саме це дозволяло адміністрації підприємств зберегти контроль над ними – як правило, на папері 51% акцій мав колектив, а насправді в дев'яти випадках із десяти лєвова частка їх належала певній групі осіб на чолі з директором [1, с.56 – 57] («Мотор-Січ», Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча).

Методи тіншового лобіювання власних інтересів найактивніше використовуються бізнес-елітою в ході приватизаційного процесу після двотисячних років – прикладом тому можуть служити закриті приватизаційні конкурси, умови яких виписувалися під конкретного покупця («Криворіжсталь», «Укррудпром», «Запоріжсталь»). Так, наприклад, у 2001 році в ході приватизації «Запоріжсталі» серед умов допуску до аукціону була вимога поставок на комбінат в попередні роки 700 тисяч тонн залізної руди – цим вимогам відповідали тільки компанії, що були наближені на той момент до керівництва комбінату. Аналогічна ситуація спостерігалася і під час приватизації в 2004 році «Криворіжсталі» – додаткові умови конкурсу, що були прописані ФДІ, вимагали від потенційного покупця «Криворіжсталі» виробництва і реалізації українського коксу в обсязі не менше 1 мільйона тонн на рік протягом трьох останніх перед приватизацією років. Цій умові відповідав лише консорціум «Інвестиційно-металургійний союз», що був створений Віктором Пінчуком і Ринатом Ахметовим незадовго до приватизації «Криворіжсталі».

Активну участь в українській приватизації стратегічних об'єктів брав і російський капітал. 63,49% «Керчрибпрому» було придбано «Морською зіркою» (Росія); 25% «Гарантспецсервісу» опинилося у власності корпорації «Росзагмаш» (Росія) [2, с.31]; 30% акцій Миколаївського глиноземного було придбано «Українським алюмінієм», що представляв інтереси «Русалу» [3], 76% «Луганськтепловозу» акцій було продано російському «Трансмашхолдингу» [4].

Стосовно участі широких верств населення в приватизації. У 1995 році за результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 28% українських громадян не знали, що робити з приватизаційним сертифікатом [5]. Як наслідок, більшість пересічних громадян продала свій приватизаційний сертифікат на чорному ринку, де ціна державних приватизаційних паперів не перевищувала десяти доларів США.

«Не слід очікувати від неконтрольованої суспільством влади ефективності та чесності», – слова Олександра Пасхавера ознаменували процес української приватизації, головними бенефіціарами якої в результаті стали три основні групи: «червоні директори», вітчизняне олігархічне лобі та російський капітал.

Економічна влада виявилася зосередженою в руках у невеликої групи суспільства, була використана цією групою для здобуття влади політичної, яка у подальшому стала головним інструментом для реалізації приватних інтересів і боротьби з іншими групами за фінансові ресурси і перерозподіл власності. Приватизаційні процеси та умови їх проведення дали поштовх до формування в Україні олігархічних груп, олігархічної моделі економіки та олігархічно-чиновницької моделі управління державою. За висновками авторів національної доповіді «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» саме така система політичної влади – з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними – стала головною причиною неефективності змін в Україні, спричинила вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів, спровокувала фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства.

Завдяки владному ресурсу представники великого капіталу зосередили у своїх руках потужності і активи окремих ринків. Особливістю української економіки став значний ступінь її монополізації. За Законом України «Про захист економічної конкуренції» монополічним (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 відсотків, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції, також монополічним (домінуючим) може бути визнане становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема, внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

Формування монополізму в Україні, на відміну від більшості країн світу, відбувалося не внаслідок укрупнення конкуруючих підприємств, а в результаті переходу промислових підприємств-гігантів із державної форми власності у недержавну. За результатами дослідження Бізнес-Цензора, об'єктом якого були підприємства, створені державою ще до обрання Україною незалежності – до 1991 року, – домінуюче становище на ринках України належить підприємствам Рината Ахметова, що добувають ЗРК (65% від загального виробництва в країні залізородного концентрату), а також його комбінатам, що виробляють сталь (більш ніж 50% відсотків від загального виробництва сталі). 89% виробництва феросплавів у країні зосереджено на заводах Ігора Коломойського, на ринку авіаперевезень його компанії МАУ належить 72,5%. Компанії Дмитра Фірташа DF Group належить приблизно 80% всіх потужностей з розподілу газу в країні, а його компанія Ostchem контролює 52% виробництва аміаку та 44% карбаміду [6].

Ще одна з рис української економіки – її сировинний характер, основою якого є споживання природних ресурсів. Якщо ми проаналізуємо структуру українського експорту за даними Державного комітету статистики (таблиця 1), то побачимо, що найбільшу частку у загальному обсязі експорту становлять недорогочінні метали та вироби з них, мінеральні продукти, продукти рослинного походження, жири, шкіряна і хутряна

сировина. На сьогодні, як і в далекому 2001 році, Україна переважно експортує напівфабрикати, сировину і продукцію з низькою часткою доданої вартості – макроструктура українського експорту залишається приблизно однаковою впродовж усіх років незалежності. За моделлю українська економіка залишається аграрно-сировинною з низьким ступенем диверсифікованості та технологічності. По-перше, це робить українську економіку залежною від кон'юнктури мінливих світових сировинних ринків, по-друге, для сировинної економіки характерна велика частка некваліфікованої праці, отже, дуже низькі шанси на підвищення заробітної платні, що, по-третє, значно скорочує можливості економічного зростання за рахунок внутрішнього попиту.

Таблиця 1. Структура експорту України (створено за даними Держкомстату).

	2002	2008	2013	2016 (без урахування Донбасу та Криму)	2017 (без урахування Донбасу та Криму)	2018 (без урахування Донбасу та Криму)
Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	питома вага групи в загальному обсязі, у %	питома вага групи в загальному обсязі, у %	питома вага групи в загальному обсязі, у %	питома вага групи в загальному обсязі, у %	питома вага групи в загальному обсязі, у %	питома вага групи в загальному обсязі, у %
Всього	100,00^{*)}	100,00^{*)}	100,00^{*)}	100,00^{*)}	100,00^{*)}	
I. Живі тварини та продукція тваринництва	2,11	1,2.	1,7	2,1	2,6	2,6
II. Продукти рослинного походження	6,24	8,3	14,2	22,3	21,3	20,9

III. Жири і масла тваринного та рослинного походження	1,91	2,9	5,5	10,9	10,6	9,5
IV. Продукція харчової промисловості	3,04	3,8	5,6	6,7	6,5	6,4
V. Мінеральні продукти	12,50	10,5	11,8	7,5	9,1	9,2
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	7,78	7,5	6,8	4,3	3,8	4,0
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	1,46	1,5	1,2	1,1	1,3	1,5
VIII. Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	0,89	0,5	0,2	0,3	0,4	0,3
IX. Деревина і вироби з деревини	1,61	1,2	1,8	3,1	2,8	3,2
X. Паперова маса з деревини або інших волокнистих волокон	1,55	1,3	2,0	1,5	1,2	1,2
XI. Текстиль та текстильні вироби	3,65	1,5	1,3	1,9	1,8	1,8
XII. Взуття, головні убори, парасольки	0,42	0,3	0,3	0,5	0,4	0,4
XIII. Вироби з каміння, гіпсу, цементу, скла, азбесту	0,82	0,7	0,9	0,8	0,8	0,8
XIV. Дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них		0,2	0,2	0,1	0,2	0,1
XV. Неблагородні метали та вироби з них	39,68	41,2	27,8	22,9	23,4	24,6

XVI. Машини, устаткування та механізми; електротехнічне устаткування; звукозаписувальна та відтворювальна апаратура, телеапаратура	9,79	9,5	11,0	10,0	9,9	9,8
XVII. Транспортні засоби та шляхове обладнання	3,84	6,5	5,3	1,5	1,4	1,4
XVIII. Прилади і апарати оптичні, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, медичні та хірургічні; годинники, музичні інструменти	1,02	0,4	0,5	0,4	0,4	0,3
XIX. Різні промислові товари	0,54	0,7	01,0	1,5	1,7	1,7
XX. Твори мистецтва	0	0	0,00	0	0	0
Товари, придбані в портах	0,04	0,1	0,0	0	0	0
Різне	1,11	0,4	0,9	0	0	0
*) Сума питомої ваги груп товарів у загальному обсязі не дорівнює показникам у цілому по Україні за рахунок округлення даних						

Однією з головних проблем української економіки залишається корупція, яка, з одного боку, істотно стримує розвиток малого і середнього бізнесу, а з іншого – є засобом, який використовують олігархічні групи, щоб отримати доступ до розподілу державного бюджету чи суспільної власності. Так, у 2010 році за даними IFC близько 46% опитаних підприємств підтвердили, що вдавалися до неофіційних шляхів вирішення питань із державними органами [7]. У 2016 році фіскальний тиск і

корупція залишалися головними проблемами для сегмента МСБ – про це говорили і українські бізнесмени, і експерти [8; 9]. А у 2018 році, за даними дослідження PWC, хабарництво та корупція (73%) залишаються домінувати серед економічних злочинів, від яких постраждали організації за останні два роки, в топ 5 також входять: незаконне привласнення майна (46%), шахрайство у сфері закупівель (33%), шахрайство у сфері управління персоналом (33%) та кіберзлочини (31%) [10].

До цього часу в рамках антикорупційної реформи вже створені Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції. 22 грудня 2017 року Петро Порошенко зареєстрував в парламенті восьмого скликання проект Закону про Вищий антикорупційний суд, в парламенті зареєстровано ще чотири альтернативних проекти, але вже 1 березня 2018 року депутати підтримують в першому читанні президентський законопроект. 7 червня Рада приймає законопроект про антикорупційний суд у другому читанні. Законопроект прийнято голосами 315 депутатів, не голосують Опозиційний блок (у фракцію входять 43 депутати, «за» голосують лише Вадим Рабінович та Нестор Шуфрлич) та РПЛ (у фракції – 21 депутат, «за» голосують лише Оксана Корчинська та Артем Вітко). У 2019 році Рада дев'ятого скликання приймає Закон «Про Вищий антикорупційний суд», який суттєво розвантажує справи суду. За законом Антикорупційний суд розглядатиме тепер справи лише топ-корупції, якими опікувалося НАБУ. Туди мають передати усі гучні справи.

Маємо зазначити, що всі новостворені антикорупційні органи – НАБУ, САП, Антикорупційний суд – покликані боротися з топ-корупціонерами – державними чиновниками вищого рангу, в той час як ніша боротьби з корупцією в середній ланці залишається відкритою. За результатами дослідження, що було проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» у 2017 році, 44% громадян оцінюють корупцію як найбільш серйозну проблему в Україні, ще 36% вважають її досить серйозною. 90% опитаних вважають корупцію поширеною високою мірою. При цьому ставлення до хабарів у громадян

неоднозначне. Лише 49%, за даними фонду, оцінили хабарі як неприпустиме явище, 44% знайшли для них часткове або цілковите виправдання, а 9% вважають корупцію нормальним засобом швидкого й ефективного розв'язання проблем. Водночас 58% опитаних відмовилися відповідати на питання, чи від них вимагали хабара, чи це була їхня власна ініціатива [11]. Як демонструють результати дослідження, на побутовому рівні у суспільства відсутнє стійке негативне ставлення до будь-яких проявів корупції. Отже, завданням державної політики на шляху формування нової моделі економіки є не лише зміна законодавства, судова реформа, створення антикорупційних інститутів, а й формування антикорупційної культури.

Оцінюючи сучасний економічний стан, ми маємо акцентувати увагу на високому рівні монополізації економіки, її олігархізації, корупції та сировинному характері – роки незалежності не були використані з метою переведення економіки на рейки розвитку та інновацій. Очевидно, що Україна не зможе забезпечити економічне зростання без змін: одним із факторів змін мають стати структурні трансформації економіки з акцентом на випереджаючій, а не навздогінній стратегії розвитку. Експерти наголошують на необхідності нарощувати інтелектуальну частку в економіці та акцентувати на інноваційності – наукових, технологічних, інституціональних нововведеннях, що стимулюють економічний прогрес і соціальний розвиток, формують вікна нових можливостей для громадян. Саме від спрямованих дій держави в цьому напрямі залежать перспективи України як на світовому ринку, так і участі її в міжнародному поділі праці.

Маємо зазначити, що в Україні постійно анонсувалися заходи і зі стимулювання науково-технічного прогресу, декларувалися програми інноваційного розвитку, але інноваційний вектор до сьогодні так і не став пріоритетом на шляху економічного розвитку.

Положення державної інноваційної політики були задекларовані у Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України, що була схвалена Постановою Верховної Ради України у липні 1999 року. Правові норми, що регулюють сферу

інноваційної діяльності, містилися в Указі Президента «Про Концепцію державної промислової політики» (2003 рік), у Посланнях Президента «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році», «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки», «Про внутрішнє і зовнішнє становище в Україні у 2003 році». Програма економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», розроблена Комітетом з економічних реформ при Президентові України, передбачала низку заходів з реформування державної інноваційної політики в науково-технічній та інноваційній сферах, у Законах України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991, 2015), «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» (2001), «Про науково-технічну інформацію» (2015), а також у Законах «Про інноваційну діяльність» (2010), «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» (1999), «Про державні цільові програми» (2004), «Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій» (2004).

Незважаючи на заходи стимулювання інноваційного розвитку, закріплені законодавчо ще на початку двотисячних, впровадження інновацій відбувається дуже повільно. За даними Держкомстату за 2014 – 2016 роки частка підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, становила 18%. Одночасно, в Україні спостерігається низька наукоємність ВВП – ключового показника, який використовується в усьому світі для моніторингу надходжень до наукової сфери: у 2014 році наукоємність ВВП становила 0,7% [12], а у 2017 заступник міністра освіти та науки Максим Стріха озвучив актуальну цифру наукоємності ВВП у 0,3% [13]. В Європі цей показник становить близько 3%;

Державна політика, стимулююча інноваційну діяльність, активізується у 2017 році і орієнтована, перш за все, на формування дієвої системи державної підтримки нових технологій. У 2018 році вже сформована архітектура національної моделі розвитку інновацій, яка включає стратегічний, дорадчий і виконавчий рівні.

Стратегічний рівень у цільовій моделі інноваційного розвитку – за Прем'єр-міністром.

Дорадчий рівень представляють:

- Національний комітет з розвитку промисловості (тимчасовий консультативно-дорадчий орган при Кабміні, створений у 2016 році для надання рекомендацій з трансформації економіки України із сировинно-орієнтованої на високотехнологічну індустріальну модель шляхом запровадження ефективних інструментів реалізації промислово-інноваційної політики);

- Національна рада з науки та технологій (постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Кабміні, створений у 2017 році для забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері у наукової і науково-технічної діяльності);

- Рада з розвитку інновацій (тимчасовий-консультативний орган при Кабміні, створений у 2017 році для вивчення проблемних питань, пов'язаних з реалізацією державної політики у сфері розвитку інновацій, забезпечення ефективної співпраці Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади, громадянського суспільства, суб'єктів господарювання та суб'єктів інноваційної діяльності для розроблення, організації, координації та впровадження заходів, механізмів та умов для інноваційного розвитку національної економіки, створення інноваційної інфраструктури та впровадження реформ у сфері інноваційної діяльності).

На *виконавчому рівні* працює Офіс з розвитку інновацій, що підпорядкований Секретаріату Кабміну, Офіс з просування експорту, Офіс із залучення та підтримки інвестицій, Національний фонд досліджень, що підпорядкований МОН, Державна інноваційна фінансово-кредитна установа, що підпорядкована Мінекономрозвитку та покликана здійснювати фінансову підтримку суб'єктів господарювання в рамках інноваційної політики держави, залучаючи зовнішні та внутрішні інвестиції.

Окрім цього в 2019 році в Україні почав функціонувати Фонд підтримки інновацій та стартапів, який здатний профінансувати близько 80 найбільш перспективних проектів – бюджет Фонду

становить 400 мільйонів гривень. Маємо зазначити, що для молодих компаній вчасно і правильно підібране фінансування – запорука виживання і розвитку.

Заохочення молодих стартапів, безсумнівно, потребує державної підтримки на ранніх етапах розвитку – якщо ми звернемося до західного досвіду, то побачимо, що на Заході в більшості випадків держава не стає акціонером компанії, а допомагає шляхом грантів або податкових пільг:

- Наприклад, у Великобританії для стартапів діють податкові знижки, в тому числі знижка на придбання меблів і обладнання на першому році існування, а у 24 зонах Англії бізнес звільняється на 100% від податків на п'ять років. При інвестуванні бізнес-ангелу (приватному інвестору, який допомагає на ранніх етапах розвитку компанії) повертається від 30 – 50% (в разі успіху стартапу) до 100% (в разі невдачі) від вкладених коштів у вигляді податкових пільг. Крім того, у Великобританії держава повертає стартапу до 30% коштів, витрачених на розробку;

- У Фінляндії у разі реєстрації стартапа в країні і залученні 30 тисяч євро приватних інвестицій можна отримати державний грант у розмірі 50 тисяч євро. Але якщо стартап буде переміщений в іншу країну – то його команда зобов'язана віддати грантові гроші [14].

Слід зазначити, що фінська інноваційна модель визнана однією з найуспішніших у світі – за два десятиліття економіка країни переорієнтувалася з природних ресурсів на наукомістке виробництво. Сировинний характер економіки, модель якої була заснована на експорті лісу та лісопродуктів, був трансформований в інноваційну модель, і на сьогодні Фінляндія посідає одне з перших місць у світі з рейтингу винахідницької активності. Якщо порівнювати Україну з Фінляндією, слід зазначити, що і в Україні сьогодні, і в Фінляндії багато років тому одна й та сама модель економіки – сировинна. За іншими параметрами – ситуація принципово різна. В Фінляндії, на відміну від України, завжди був низький рівень корупції та стабільна правова база для бізнесу. Маємо звернути увагу і на те, що становлення інноваційної економіки в Фінляндії перебувало не лише і не стільки у

технологічному вимірі, скільки в ціннісно-інституціональній площині. Фінляндія стала першою країною, яка на державному рівні сфокусувала увагу на інноваціях, як на основному векторі політики в сфері науки та технологій, і, одночасно, поряд з інвестиційними програмами для досліджень і стартапів, визнала домінантою соціальної політики гарантію якісної і доступної освіти. Тобто, державні інвестиції були спрямовані не лише на підтримку розробок і технологій, а й у соціальний капітал – в освіту, яка стимулювала громадян до пошуку творчих рішень і відкритості новому досвіду. Ідея освіти протягом усього життя – стала національною ДНК фінів, для яких освіта сьогодні – головний ресурс суспільства і суспільно-економічного прориву, а ідеологічна база освіти – не високі бали і оцінки учнів, а виховання мислячих, діяльних і творчих особистостей.

Орієнтирами формування власних практик інноваційної політики для України мають стати положення стратегії «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого й всеосяжного зростання», головний вектор якої – вектор інтелектуального зростання, розвитку економіки, основаної на знаннях та інноваціях. Один із пріоритетів стратегії – «Інноваційний союз», який передбачає:

- завершення формування Європейського наукового простору, розробку програм стратегічних досліджень, фокус яких – на проблемах енергетичної безпеки, транспорту, кліматичних змін, ефективному використанні ресурсів, охороні здоров'я та старіння населення, екологічно нешкідливих методах виробництва та управління земельними ресурсами;

- поліпшення умов для бізнесу (створення єдиного патенту ЄС, модернізація основ для авторських прав, покращення доступу до охорони інтелектуальної власності і прискорення впровадження стандартів сумісності, розширення доступу до капіталу та ефективного використання політики стимулювання попиту);

- розвиток інструментів для сприяння інноваціям – фондів та програм науково-дослідної діяльності, розвиток партнерських відносин між освітою, господарською діяльністю, дослідженнями та інноваціями, надання підтримки інноваційним стартапам,

спрощення бюрократичних процедур для отримання доступу до фінансування;

- реформування систем національної науково-дослідної та інноваційної діяльності, зміцнення співпраці між університетами, зв'язків між науковою та господарською діяльністю, реалізація спільних програм та посилення міждержавного співробітництва, забезпечення поширення технологій по всій території ЄС;

- забезпечення достатньої кількості фахівців з природничих, математичних та технічних наук, забезпечення фокусу шкільних програм на розвитку творчого потенціалу, інноваційних технологіях та підприємстві;

- пріоритетність витрат коштів на знання, використання податкових пільг та інших фінансових інструментів для стимулювання інвестицій у науково-технологічну сферу.

В українській економіці має бути створена така модель, де поєднувалося б і взаємодіяло одночасно декілька елементів: освіта, спрямована на розвиток креативності, наука, інноваційно-орієнтований бізнес та високотехнологічні підприємства. У разі переходу України в інноваційну площину маємо акцентувати увагу не лише на необхідності інституційних і нормативних змін, а й на ціннісних і соціальних нюансах.

У цілому, серед ризиків і проблемних моментів на цьому шляху слід зазначити такі:

- домінування сировинного виробництва і, одночасно, несформований попит на інновації з боку промислових підприємств: світоглядна позиція власників бізнесу, орієнтована на максимальний прибуток у мінімальні строки, як наслідок – мінімальні інвестиції в модернізацію виробництва;

- низький ступінь зв'язку науки і промисловості, низький рівень підприємницької мотивації в науковій сфері;

- відтік кадрового потенціалу – країна експортує не лише сировину, а й кадри;

- система освіти, що орієнтована переважно на оцінку знань, а не на креативні рішення і нестандартні підходи.

За результатами звіту ООН про інноваційний розвиток країн світу «Глобальний інноваційний індекс» у 2017 році Україна

посіла 50-те місце в рейтингу [15]. У 2018 році – 43-тє місце. У 2019 році – 47-ме місце. До п'ятірки країн інноваційних лідерів увійшли Швейцарія, Швеція, Нідерланди, США та Велика Британія. Вже декілька років поспіль лідери інноваційних технологій в світі не змінюються.

Серед сильних сторін України у «Глобальному інноваційному індексі» є людський капітал. Однак, порівняно з 2016 роком, цей показник зменшився за рахунок скорочення державних витрат на освіту та науку. Фактор, який за результатами «Глобального інноваційного індексу» стримує інноваційний розвиток в Україні – це низький рівень витрат на дослідження і розвиток, що зумовлює пошук інших джерел фінансування та міграцію науковців за межі України. У європейців-лідерів – високі показники за рівнем кооперації університетських та галузевих досліджень, як наслідок – висока кількість поданих патентних заявок. В Україні ж – відсутня розвинена система взаємодії між наукою і потребами бізнесу, слабо представлені technology transfer office – центри комерціалізації технологій.

Для того, щоб сприяти розвитку інтелектуально орієнтованої економіки, насамперед, маємо звернутися до освітньої реформи, тому що саме інтелектуальний капітал може стати точкою зростання української економіки. За рейтингом QS World University Rankings українські виші не займають високих позицій, найкращим вишем з України став Харківський національний університет імені Василя Каразіна. Він увійшов до числа вишів, які ділять місця з 401-го по 410-і. На місце 411 – 420-те потрапив Київський національний університет імені Тараса Шевченка, на 501 – 550-те – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», на 701 – 750-те – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Два українські ВИШі – Донецький національний університет імені Василя Стуса і Сумський державний університет, розмістилися на місцях 801 – 1000-му [16].

5 вересня 2017 року був прийнятий новий Закон «Про освіту», який замінив колишній закон, прийнятий 1991 року. За законом відтепер щороку на освіту мають виділяти не менше 7% ВВП.

Документ увів посаду освітнього омбудсмена, який має розглядати скарги на порушення права на освіту. Один з найголовніших пунктів нового закону – це опис десяти компетентностей для школярів, якими в процесі навчання вони мають оволодіти – це спілкування державною та іноземними мовами, математична компетентність, загальнокультурна, екологічна, підприємливість, інноваційність, вміння навчатися упродовж життя. А також – наскрізні вміння: критичне та системне мислення, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв’язувати проблеми.

Отже, маємо акцентувати увагу на високому рівні монополізації сучасної української економіки, її сировинному характері, високому рівню олігархізації та корупції. Інноваційний вектор сьогодні лише стає пріоритетом на шляху економічного розвитку. Державна політика, стимулююча інноваційну діяльність, активізується у 2017 році і орієнтована, перш за все, на формування дієвої системи підтримки нових технологій. З метою переходу до експорту наукомісткої інноваційної продукції та успіху України на світових ринках в 2017 році затверджено експортну стратегію. В 2018 році вже сформована архітектура національної моделі розвитку інновацій, у 2019 році в Україні почав функціонувати Фонд підтримки інновацій та стартапів. Обрані стратегічні напрями змін, якщо вони будуть реалізовані, а не залишаться формальними ініціативами, здатні стимулювати розвиток національної економіки, але, на наш погляд, головним фактором в інноваційному процесі все ж таки залишається людський капітал, отже, інвестиції і зміни мають бути спрямовані, насамперед, на розвиток і підтримку освіти, яка має стимулювати громадян до пошуку творчих рішень і відкритості новому досвіду, а також для створення правових та соціально-економічних умов щодо реалізації потенціалу високваліфікованих працівників.

Маємо зазначити, що на сьогодні в Україні активно задіяні два механізми представництва інтересів – як плюралістичний, так і корпоративістський, при цьому домінує другий, корпоративістський, за якого влада приймає рішення в інтересах обмеженої кількості невиборних об’єднань. Сплеск плюралістичного типу

представництва спостерігається після Революції Гідності, коли в Україні активізується громадський рух і процес формування політичної нації. Типовими групами інтересу в плюралістичній моделі є громадські організації – вони численні, самостійно визначають своїх лідерів та інтереси, не організовані в ієрархічну систему, жодна з цих організацій не має монополії на представництво інтересів. За результатами спільного дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Центру Разумкова до Майдану близько 70% українців вважали громадські організації не впливовими чи майже не впливовими. Одразу після Майдану сталося стрімке зростання оцінки впливовості, а потім вона поступово знижувалася. У 2018 році майже половина опитаних соціологами громадських організацій заявляють про наступ влади на їхню діяльність, чверть опитаних організацій стверджує, що протягом 2017 року стикалися із перешкоджанням їхній діяльності і 44% вважають, що це повториться в майбутньому. Водночас ще чверть не бачать навіть потенційних перешкод своїй діяльності [17].

Корпоративізм, корпоративні інтереси означають перевагу приватних кланових інтересів над інтересами громадян. Одними із найвпливовіших груп інтересів в Україні за часів незалежності стали фінансово-промислові групи. Період формування і становлення вітчизняного бізнес-класу збігся із становленням в Україні незалежних державних інститутів, що реалізують владу – після розпаду Радянського Союзу в Україні починається формування власних політичної й економічної систем. Великий приватний капітал зароджувався в умовах економічної кризи і відсутності законів та норм, що регулюють взаємовідносини бізнесу і влади. Внаслідок відсутності чітких правових правил політичної гри капітал, пройшовши шлях від регіональних бізнес-груп до ФПГ загальнонаціонального масштабу, стає одним з найважливіших елементів політичної системи, що впливають на формування державних структур і визначають державну політику. За період незалежної історії України бізнес-еліта, як одна з наймогутніших груп інтересів, істотно впливає на всі три

структурні складові політичної системи України: інституційну, інформаційно-комунікативну і нормативно-регулятивну.

Про засоби впливу великих корпорацій на політичні процеси розмірковує Роберт Райх: на думку дослідника, компанії в умовах посилення конкурентної боротьби за споживача та інвестора готові витратити все більше засобів на лобіювання, рекламу і PR, а в окремих випадках навіть на хабарі і «відкати», щоб домогтися ухвалення законів, які забезпечуватимуть їм ті або інші переваги перед конкурентами.

Якщо говорити про вплив бізнес-еліти на політичні процеси та ухвалення державних рішень, то необхідно виділяти три рівні взаємодії – прямий, опосередкований і тіньовий. У першому випадку йдеться про особисте представництво вітчизняних бізнесменів в органах виконавчої та законодавчої влади, де самі бізнесмени виступають у ролі правлячої еліти, в другому – про ставлеників великих капіталістів у державних органах влади (Вадим Новинський, Сергій Рибалка, Віталій Хомутиннік, Олександр Фельдман, Олександр Герєга та інші). Методи тіньового лобіювання власних інтересів найактивніше використовувалися бізнес-елітою в ході бюджетного і приватизаційного (реприватизаційного) процесів — як показує спостереження, бізнес-групи надають фінансову і політичну підтримку тим політичним силам і акторам, які забезпечують їм державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності або преференції у процесі ведення бізнесу. Вплив великого капіталу на інституційну підсистему стає можливим завдяки інтеграції представників бізнесу до органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій, всіляких фондів і регуляторів. При цьому українські капіталісти, володіючи фінансовим ресурсом, не тільки впливають на напрям ухвалених державних рішень, але і стають ініціаторами, відповідними точками під час створення нових політичних інститутів — партій і фондів. Надбання великого вітчизняного капіталу на медійному ринку зосереджують у руках приватного бізнесу і важелі впливу на інформаційно-комунікативну підсистему політичної системи суспільства. Переконавшись у тому, що засоби масової інформації приносять не тільки економічний

прибуток, але і політичні дивіденди, стаючи товаром у взаємостосунках з владою, великий капітал створює власні медіа-імперії в інформаційному просторі України. Однією з функцій ЗМІ стала презентація інтересів ФПП на загальнонаціональному рівні – великий капітал зосередив у своїх руках інструмент управління власною репутацією, а також іміджем економічних і політичних соратників/опонентів.

Фінансово промислові групи не репрезентують суспільних інтересів та не орієнтовані на вирішення значимих для суспільства проблем, їх діяльність, в першу чергу, спрямована на забезпечення власних корпоративних цілей. Як зазначає Марія Ткачук, олігархічний корпоративізм – це нав'язування суспільству кланових інтересів фінансово-промислових груп із застосуванням нелегітимних способів економічної та політичної конкуренції, таких як тіньове лобювання, корупційні схеми (включно з прямим підкупом чиновників і політиків). За таких умов державна влада стає тісно пов'язаною з політично-економічними кланами: олігархи зосереджують у своїх руках більшість ресурсів власності, а політики (і чиновники) активно використовують адміністративні ресурси і повноваження для свого збагачення. В умовах олігархічного корпоративізму корупція пронизує усі соціальні відносини і стає найважливішим ресурсом впливу [18, с. 82 – 89]. Василь Кремень підкреслює, що відносини олігархічного корпоративізму формуються тоді, коли правлячий клас прагне насамперед примножувати власні матеріальні блага через канали політичної ренти, а держава перетворюється на полонянку олігархічних сил, економіко-політичних кланів. За цих умов переважна маса ресурсів власності концентрується в руках економічної олігархії, а владні повноваження здійснює контрольована олігархією адміністративно-політична еліта. Між ними встановлюються «сердечні стосунки» за допомогою механізму корупції [19, с. 3 – 21].

Феномен корпоративізму присутній в українській економіці ще з моменту первинного накопичення капіталу, який відбувся під пильним патронатом влади та з моменту приватизаційних конкурсів, умови для багатьох з яких були виписані під

конкретних покупців. Один з найзатребуваніших механізмів впливу бізнесу на політичні рішення до Революції Гідності – безпосередня участь бізнесменів у виборчому процесі. М. Сирота зазначає, що особливого поширення явище участі бізнесу в політиці набуло в рамках III і IV скликань Верховної Ради (1998 – 2006) – «Однією з основних ознак цього періоду став прихід до складу народних депутатів значної частини представників великого капіталу. Якщо в складі депутатського корпусу I скликання не було жодного бізнесмена з мільйонними статками, в II скликанні їх було менше двох десятків, то вже в III скликанні представників великого бізнесу в українському парламенті було вже більше сотні – майже 25 % всього депутатського корпусу. В IV скликанні парламенту, за різними оцінками, було обрано від 200 до 250 бізнесменів, тобто більше половини всього депутатського корпусу» [20].

Зростання серед представників бізнесу кількості бажаючих балотуватися до парламенту до 29% в 2006 році можна пояснити як загальним піднесенням пов'язаним з подіями Помаранчевої революції і вірою в можливість бути обраним до парламенту, так і прагненням забезпечити власну недоторканність в умовах зміни влади і перерозподілу власності, а також впровадженням пропорційної системи та зростанням кількості партійних проектів, які активно прагнули залучати до своїх лав саме бізнесменів, вбачаючи в них не тільки осіб, що відповідають уявленням виборців про «оптимального кандидата», але джерело фінансування виборчої кампанії. Як зазначено в аналітичній доповіді «Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством» Центру економічних досліджень, на парламентських виборах у березні 2006 р. великий капітал став активним суб'єктом політичної боротьби за владу. Напередодні парламентських виборів великі ФПГ розподілили свою підтримку між головними політичними партіями країни (як провладними, так і опозиційними) таким чином:

- партії, що здобули владу після Помаранчевої революції, та ФПГ, що підтримали їх:

✓ Народний союз «Наша Україна» (Віктор Ющенко) – Корпорація «Індустріальний союз Донбасу», Корпорація «Укрпромінвест»;

✓ Блок Юлії Тимошенко – група «Приват», корпорація «Укравто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»;

✓ Соціалістична партія України – група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча».

- опозиційна партія та ФПГ, що підтримали її:

✓ Партія регіонів – ЗАТ «System Capital Management» та пов'язані з Віктором Януковичем компанії Донецького регіону.

Перемогу на парламентських виборах здобула опозиційна партія – Партія регіонів. У парламенті їй вдалося створити керовану більшість – Антикризову коаліцію (52,9% голосів). Партія досягла практично абсолютної монополії в центральних виконавчих органах управління. Уряд очолив її лідер Віктор Янукович. У складі уряду представники партії обіймали посади всіх 6 віце-прем'єр-міністрів і 14 із 19 міністрів.

Ситуація корінним чином змінюється після 2010 року, коли Президентом було обрано Віктора Януковича. Влада суттєво віддаляється від великого капіталу, що був уже сформований, ландшафт ФПГ змінюється, на арену виходять нові бізнес-групи, які пов'язані з оточенням Віктора Януковича – «МАКО», що належала Олександрю Януковичу, та Східно-європейська паливно-енергетична компанія (аббревіатура з російської мови ВЕТЕК), власником якої був Сергій Курченко. Якщо до 2010 року великі корпорації використовували владу у власних інтересах, то після 2010 – влада використовує адміністративний ресурс для створення власної бізнес-імперії. Як зазначає дослідник Володимир Головка, «МАКО» стала відомою особливими відносинами з владою в ході тендерів на поставку продукції державним підприємствам, виокремлення землі під будівництво, отримання податкових преференцій. Уже у 2012 році Олександр Янукович уперше з'являється у рейтингу найбагатших українців у вітчизняній версії «Форбса» зі статком у 99 мільйонів доларів. А у 2013 році за розрахунками «Форбс-Україна» його статки становили вже 187 мільйонів доларів. У 2014 році, після подій Майдану, розмір

капіталу Олександра Януковича становив 78 мільйонів доларів. Сьогодні Олександр Янукович перебуває в розшуку в Україні в зв'язку з підозрами в економічних злочинах у компаніях «МАКО» та «Артемівський завод шампанських вин», його рахунки в західних банках заблоковані [21].

Напередодні Революції Гідності система стримувань і противаг у бізнес-середовищі була суттєво порушена, адміністративна машина владних і правоохоронних структур забезпечувала агресивне розширення корпорацій Олександра Януковича та Сергія Курченка, тому суттєво зросла політична активність ФПГ, що становили актив опозиційних політичних партій («Укр-промінвест») або намагалися використовувати свої ресурси, щоб протидіяти ситуації, що склалася («Приват»).

Так, наприклад, Петро Порошенко став одним із публічних лідерів революції, а телеканал «1+1», контрольований українським олігархом Ігорем Коломойським, у період активної фази протистояння Євромайдану та влади транслював в ефірі фільми про боротьбу народу проти тиранії: «Хоробре серце» про боротьбу шотландців за свою незалежність і «Аватар» – фантастичний фільм, в основі сюжету якого – тема боротьби мешканців вигаданої планети Пандори проти загарбників з Землі. Фільми попереджувалися анонсами, які містили заклики до боротьби за волю. Так, наприклад, в анонсі «Хороброго серця» звучало: «Що ви будете робити без волі?... вони можуть забрати ваші життя, але не зможуть забрати вашої свободи... Хорообрі серця неможливо зупинити». Ігор Коломойський, який ніяк не коментував політичні події до 22 лютого 2014 року, задіяв власні медіа-ресурси («1+1», УНІАН), що активно висвітлювали події в Києві і реакцію на ці події міжнародної спільноти).

Політичні події кінця 2013-го – початку 2014-го суттєво змінили плани всього українського великого бізнесу. Внаслідок анексії Росією Криму на території півострова залишилася власність багатьох українських компаній: філіали та активи банків, «рїтейлерів» і мереж заправних станцій, підприємства українського великого капіталу. Через війну на Донбасі було розірвано значну частину логістичних зв'язків, у зоні військових дій

опинилися заводи «Метінвесту» Рината Ахметова і Вадима Новинського «Харцизький трубний», «Авдіївський коксохім», «Снаківський металургійний», а також «Алчевський металургійний комбінат», що належить ІСД. У період після трагічних подій 20 лютого, коли на Південному Сході країни почали звучати заклики про від'єднання від України окремих регіонів, Тарута, Пінчук, Ахметов і Коломойський заявили, що країна має залишитися цілісною та суверенною. Аби стабілізувати ситуацію в регіонах після того, як Віктор Янукович покинув країну, Ігор Коломойський та Сергій Тарута на початку березня погодились стати губернаторами Дніпропетровської та Донецької областей. Сергій Тарута протримався на посту губернатора лише до 10 жовтня, а Донецьку область значною мірою було окуповано, Ігор Коломойський та його команда втримали ситуацію в Дніпропетровському регіоні, придушивши сепаратистські настрої (як стверджують заступники Ігоря Коломойського на губернаторській посаді Геннадій Корбан і Борис Філатов, з перших днів команда губернатора вела переговори з усіма групами інтересів в області, намагалася всіх почути, створювала погоджувальні комісії, які шукали прийнятні рішення для всіх сторін [22], в області був організований логістичний центр для АТО, налагоджене постачання армії, координація волонтерів, допомога переселенцям, лікування поранених та упізнання загиблих військових. Результати діяльності команди Коломойського на державних постах в регіоні приносять електоральні дивіденди: Борис Філатов на парламентських виборах у жовтні 2014 здобуває перемогу в одномандатному виборчому окрузі №27 (Дніпро), набравши 56,66% голосів [23], а 15 листопада 2015 – Філатов обраний мером Дніпра. Свої мотиви появи у владі дніпропетровська команда розділяє на дві складові – патріотичну і бізнесову: «Наша мотивація, з одного боку, ідеалістична – ми просто патріоти нашої країни. Друга мотивація більш прагматична – як бізнесмени, ми розуміємо, що якщо країна зруйнується, або в країні буде Придністров'я чи Осетія, або заморожений конфлікт, то всі наші активи або нічого не коштуватимуть, або дуже багато втратять у ціні» [24].

Після Революції Гідності представники великого бізнесу обійняли державні посади не тільки в регіональних органах влади: Президентом країни обрано Петра Порошенка (восьме місце в рейтингу найбагатших українців за версією «Форбс» у 2015 році), а Адміністрацію Президента очолив один з найвпливовіших медіа-магнатів СНД Борис Ложкін, одним із заступників якого до початку грудня 2014 був ще один представник бізнесу – власник «Миронівського хлібопродукту», мільярдер, який посідає в 2015 році п'яте місце в рейтингу Форбса серед найбагатших українців. У серпні 2016-го Порошенко призначає головою АП Ігоря Райніна, колишнього голову харківської адміністрації.

26 травня 2014 року, коли перемога Порошенка в першому турі президентських перегонів не викликала сумніву, він зголосився позбутися своїх активів. «Що стосується мого бізнесу, то відразу ж після цього буде укладено контракт з інвестиційною компанією щодо пошуку покупців», – заявив Порошенко [25]. У вересні 2014 Президент України Петро Порошенко повідомив, що продажем його бізнес-активів займеться інвестиційна компанія Rothschild. Разом з тим, влітку 2015 активи Порошенка все ще залишаються не проданими, в тому числі Липецька фабрика, розташована на території РФ, а на прес-конференції 5 червня 2015 року, коментуючи ситуацію зі своїм бізнесом, Петро Порошенко наголосив, що питання відстороненості від бізнесу планує вирішити шляхом передачі акцій компанії «Рошен» в управління Ротшильдам: «Щодо Липецька. Я б дуже хотів його продати. Але Липецьк арештований російською владою. І він буде проданий, хоча цього і не вимагає закон. Це моя політична позиція. Я не зобов'язаний це робити. Це моя перша ініціатива в Україні, і я буду робити все для того, щоб це здійснити. Але я не буду замість того, щоб займатися своїми президентськими зобов'язаннями, бігати по світу і шукати покупців. Я уклав договір із всесвітньо відомою, кращою або однією з кращих компанією у світі Ротшильд, яка зараз активно проводить роботу з пошуку покупців. Зараз три компанії роблять перевірку «Рошен». А для того, щоб уникнути інсинуацій, уже майже підготовлений договір про передачу в траст Ротшильду, компанії з бездоганною

репутацією, мого пакета акцій у Рошен. Саме для того, щоб прізвище Порошенко серед власників «Рошен» не значилося» [26]. Заяви Порошенка про те, що покупців знайти складно, іронічно коментують українські бізнесмени: так, наприклад, Сергій Тарута пропонує Президенту власні консультації і обіцяє знайти покупців [27]. Дрю Салліван, співзасновник Центру дослідження корупції й організованої злочинності в інтерв'ю «Українській правді» зазначає, що «Порошенко запевняв, що віддасть бізнес у довірчу власність. Але ми не отримали жодного підтвердження цьому, а сам Президент відмовляється опублікувати ключові документи, які б довели, що він каже правду» [28].

Залишаючись власником «5-го каналу», корпорації «Рошен» та інших активів, Порошенко анонсує політику деолігархізації – політику ліквідації олігархічного впливу на владу і економіку, наслідком якої стала відставка Ігоря Коломойського 25 березня 2015 року, спроби демонополізації енергетичного ринку (домінуюча частка якого належить структурам Рината Ахметова), прийняття Радою та підписання Президентом Закону «Про ринок газу», одна із норм якого – заборона використання державних газопроводів приватними операторами безкоштовно. Це положення безпосередньо зачіпає інтереси групи Дмитра Фірташа і Сергія Львовичкіна, які контролюють більшість облгазів в країні. У найближчий час можуть відбутися зміни в управлінні Укрнафти (підприємством керує лояльний Ігорю Коломойському менеджмент) – 21 травня 2018 року наглядова рада НАК «Нафтогаз України» схвалила рішення про проведення аудиту ПАТ «Укрнафта», що може призвести до звільнення голови правління Марка Роллінса. У рамках аудиту планується перевірити ефективність укладених договорів та потенційні збитки. За результатами аудиту буде прийнято рішення про доцільність зміни керівництва.

Демонструючи свою політичну суб'єктність, великий капітал у відповідь на політику деолігархізації починає застосовувати давно відомий і апробований механізм впливу – політичний шантаж. Так, з появою інформації про можливу відставку Ігоря Коломойського з поста губернатора, ЗМІ із медіа-холдингу

олігарха починають повідомляти про можливість безладів у Дніпропетровській області у разі його відставки, акцентуючи на погрозі дестабілізації регіону.

Ще один приклад політичного шантажу – шахтарські мітинги в Києві навесні 2015 року. Депутат від БПП Мустафа Найем на своїй сторінці у ФБ опублікував документ, що, нібито, є планом компанії Рината Ахметова ДТЕК з дискредитації міністра енергетики та дестабілізації на енергетичному ринку. В плані йдеться про те, що одним із механізмів тиску на владу мають стати саме шахтарські протести. Одна із вимог шахтарів, що вийшли на вулиці Києва, – звільнення голови Міненергетики Володимира Демчишина, саме він очолив процес демонополізації енергетичного ринку (монополіст на ринку – компанія ДТЕК, належить Ринату Ахметову). На думку експертів, тиск на владу шляхом шахтарських мітингів мав на меті збереження монопольного становища компанії Рината Ахметова на енергетичному ринку.

Взаємовідносини держави і представників великого капіталу після Революції Гідності аналізують дослідники Центру економічної стратегії, які доходять висновку, що вплив великого капіталу на державні органи з метою встановлення економічних правил гри на користь бізнесу збережено. Йдеться про обмеження конкуренції через встановлення мита та квот, про преференції та можливість отримати надприбутки, про контроль бюджетних коштів та операційний контроль над державними підприємствами, про спеціальні формули при встановленні тарифів на електроенергію та збереження низьких тарифів на транспортування вантажів УЗ, тощо [29].

Серед стратегій впливу великого капіталу на державні органи виділяють декілька напрямів, серед них:

✓ стратегія захоплення регуляторів (НКРЕКП та формула Роттердам+, «Державіаслужба» та знижки до аеропортових зборів, які протягом 2013 – 2016 державний аеропорт Бориспіль надавав лише МАУ, іншим перевізникам така преференція надана не була);

✓ стратегія контролю над грошовими потоками державних підприємств (як приклад – «Укрнафта», 50%+1% якої належать державі, а 42% належать структурам Ігоря Коломойського);

✓ стратегія отримання переваг під час участі у тендерах на поставку продукції (послуг) за державний кошт (йдеться про закупівлю «Укргазвидобуванням» труб у «Інтерпайпу», «Укрзалізничпостачем» коліс у «Інтерпайпу», а також придбані без тендеру трансформатори для «Укренерго» – їх компанія придбала у заводу «Запоріжтрансформатор, що належить Костянтину Григоришину).

Одним із впливових важелів у боротьбі з корпоративізмом в економіці після Революції Гідності стають неурядові громадські організації. Вони аналізують законопроектні ініціативи, проводять розслідування, моніторять декларації чиновників, аналізують тендери у державних підприємствах, контролюють рішення державних чиновників стосовно бізнесу та роз'яснюють суспільству ризики та наслідки обмеження конкуренції, монополізації економіки та її корупційності.

Серед таких громадських організацій маємо назвати: РПП (реанімаційний пакет реформ), рух «Чесно», Transparency International Україна, антикорупційні журналістські розслідування «Наші гроші» та Бігус.info, think thank «Центр економічної стратегії», Асоціацію споживачів енергетики та комунальних послуг. Натомість за результатами дослідження Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», що були оприлюднені в березні 2018, майже половина громадських організацій заявляють про наступ влади на їхню діяльність та 63% представників громадських організацій вважають, що громадським активістам треба йти в політику, аби якісно її оновити [17].

Серед дієвих кроків влади у боротьбі з корпоративізмом маємо назвати створення Антикорупційного суду, е-декларування для державних посадовців та політиків, націоналізацію «Приватбанку», створення системи ProZorro та припинення корупції в контрактах «Нафтогазу України».

Утім, на сьогодні ще й досі не окреслені процедури, критерії, механізми деолігархізації, в законодавстві відсутні норми про люстарцію чиновників чи політиків, що були помічені за просуванням інтересів певних бізнес-кіл всупереч інтересам держави та громадян (Закон про очищення влади, прийнятий у

2014 році, передбачає лише люстрацію чиновників, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи, спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини). Відсутня норма про обов'язок бізнесменів передавати свої статки в управління трастовим компаніям у разі обрання на державні посади, діяльність структур, що регулюють ринок (Антимонопольний комітет, Національна комісія, що здійснює державне регулювання в сфері енергетики та комунальних тарифів, Комісія цінних паперів), не відповідає характеристикам прозорості і незалежності. Без реалізації перерахованих напрямів боротьба з корпоративізмом в економіці ризикує перетворитися на банальний перерозподіл власності, який Україна неодноразово спостерігала після чергової зміни владної еліти.

Політика влади стосовно малого і середнього бізнесу та великого капіталу. Історія України свідчить, що кожного разу зі зміною лідера України пропонувалася нова конструкція системи взаємовідносин влади і бізнесу, вносилися зміни в механізми і канали комунікації названих суб'єктів. Чітка регламентована правом схема взаємодії була відсутня, що до сьогодні провокувало високу ступінь залежності бізнесу від суб'єктивного чинника влади. Після Революції Гідності перед владою та бізнесом постало багато можливостей та, одночасно, безліч завдань та викликів.

Підприємці традиційно є однією з найбільш активних груп інтересів. Цьому сприяють як умови діяльності групи, зокрема, залежність чи навіть вразливість щодо державної політики, так і її внутрішні характеристики, зокрема, активність, чітке усвідомлення бізнесменами своїх інтересів тощо. Звісно, говорити про «підприємців» як про консолідовану дієву групу інтересів не варто – відмінності між ними є занадто суттєвими, тому й відбувається їх фрагментація щодо участі в політичному процесі відповідно до декількох напрямів розмежувань щодо галузевої належності, розміру підприємства, ринку збуту (імпорт/експорт) тощо.

Отже, по-перше, маємо окреслити відмінності між типами бізнес-суб'єктів. Один із основних критеріїв, що розмежовує бізнес на малий, середній і великий – це прибуток.

Суб'єктами малого підприємництва згідно з Господарським Кодексом України є фізичні особи – підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України; юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро за середньорічним курсом НБУ.

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи – суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України. Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва [30].

Відмінності між типами бізнес-суб'єктів (малий і середній бізнес, великий капітал) стосуються не тільки обсягів ресурсної бази, але й масштабів та способів взаємодії з владою, тривалістю взаємодії. Великий капітал через масштаби своєї діяльності дуже чутливий до змін державної політики, включаючи й зовнішньополітичну сферу, оскільки це безпосередньо торкається корпоративних інтересів. Малий і середній рівні бізнесу мають стосунки з чиновниками епізодично, проте великий капітал змушений постійно відслідковувати дії влади й організувати тиск на державні органи, лобіюючи прийняття необхідних політичних рішень.

Важливість дослідження малого і середнього бізнесу полягає в тому, що для великої його частини наявні на сьогодні корупційні стосунки з державою мають принципово інший характер, порівняно з великим бізнесом. Для середнього та малого бізнесу корупція переважно є непродуктивними витратами, що зменшують прибутки, не є засобом, що дає доступ до розподілу державного бюджету чи суспільної власності.

Тому невдоволення цієї соціальної групи функціонує системою державного управління є більш радикальним, і саме малий та середній бізнес має потенціал стати драйвером суспільних змін. Цей висновок підтверджується активною участю малого та середнього бізнесу в обох українських Майданах – 2004 та 2013 – 2014 років, а також участю представників МСБ у волонтерському русі, що виник як реакція на новітні виклики для країни (війна, масове переселення) та став осередком допомоги армії та переселенцям з Донбасу та Криму.

Вікном можливостей для українського бізнесу (як малого та середнього, так і великого капіталу) став європейський курс влади. 21 березня 2014 р. під час позачергового Саміту Україна – ЄС було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту. Зокрема, підписані Преамбула, Стаття 1, Розділи I «Загальні принципи», II «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» і VII «Інституційні, загальні та прикінцеві положення» Угоди.

27 червня 2014 р. в ході засідання Ради ЄС Президентом України Петром Порошенком та керівництвом Європейського Союзу і главами держав та урядів 28 держав – членів ЄС була підписана економічна частина Угоди – Розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством», які разом з рештою тексту Угоди становлять єдиний документ.

А 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. І вже з 1 січня 2016 року почалася реалізація в режимі тимчасового використання Розділу IV Угоди, який стосується утворення Зони вільної торгівлі.

12 травня 2014 року уряд України та ЄБРР підписали Меморандум про взаєморозуміння української антикорупційної ініціативи, що передбачає створення інституту бізнес-омбудсмена, функція якого – захист інтересів бізнесу перед органами публічної

влади як всередині країни, так і за її межами. «Омбудсмен» (від шведського «ombudsman» – представник) – це посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади. Суб'єктом захисту бізнес-омбудсмена є інтереси бізнесу та підприємництва. Бізнес-омбудсмен має виступати інструментом вирішення конфліктів і суперечок між владою і бізнесом, медіатором між державою та бізнес-середовищем, діє з метою сприяння прозорості діяльності органів державної влади, запобігання корупційним діям та/або іншим порушенням законних інтересів підприємців. Восени 2014 МЕРТ ініціює створення Ради омбудсмена і вже 26 листопада Кабмін своєю постановою схвалює положення про Раду. З 10 грудня 2014 року посаду бізнес-омбудсмена обійняв Альгірдас Шемета – колишній міністр фінансів Литви, європейський комісар з бюджету та фінансового планування (2009–2010), європейський комісар з оподаткування, митного союзу, аудиту та боротьби з шахрайством (2010–2014).

Серед основних завдань Ради бізнес-омбудсмена:

- ✓ забезпечення ефективної системної комунікації бізнесу з владою, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також підприємствами, які перебувають у державній власності або підпорядковані державним органам, адвокат бізнесу перед державними органами;
- ✓ розгляд скарг від підприємців на дії або бездіяльність органів державної влади та місцевого самоврядування;
- ✓ надання органам державної влади та органам місцевого самоврядування рекомендацій щодо державної політики у сфері підприємницької діяльності.

Уже у 2015 році Рада бізнес-омбудсмена отримала 585 скарг, за якими ініціювала 342 розслідування [31]; у 2016 Рада вже отримала 868 скарг, ініціювала 603 розслідування [32]; а у 2017 році ініціювала вже 1288 розслідувань, що вдвічі більше, ніж у 2016 році та майже в чотири рази більше, ніж у 2015 році. Найчастіше бізнес скаржився на дії податкових (61%) і правоохоронних (12%) органів, державних регуляторів (9%) та органів місцевого самоврядування

(5%), а також митниці (3%). Майже три чверті скарг надійшло від малого та середнього бізнесу. Частка українського бізнесу в загальній структурі звернень становила 82% [33].

Після Євромайдану Україна розпочала перехід до системи державних закупівель ProZorro (всі бачать). Створена система прозорих електронних державних закупівель ProZorro, яка є результатом роботи громадянських організацій і держави, стала одним із реальних кроків назустріч бізнесу, перш за все малому і середньому. Мета системи – забезпечення прозорості процесу державних закупівель, мінімізація корупції, спрощення доступу малого і середнього бізнесу до державних торгів, забезпечення громадського контролю за процесом торгів, повна звітність і аналіз усіх державних закупівель. Будь-яка зацікавлена особа завдяки системі може спостерігати за ходом аукціону, а після обрання переможця – побачити його пропозицію, пропозиції інших учасників і порівняти їх. У рамках реформування системи держзакупівель ВР ухвалила Закони, що були розроблені командою Міністерства економіки та розвитку:

✓ Закон «Про внесення змін до деяких законів України у сфері державних закупівель щодо приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів і вживання заходів щодо подолання корупції». Закон містить норми, що сприяють боротьбі з корупцією та дерегуляції: вимагає розкриття кінцевих бенефіціарів компаній-учасниць, підвищення прозорості процедур, декларує заборону на вимогу довідок з публічних реєстрів;

✓ Закон «Про державні закупівлі» – базовий документ, який має забезпечити розгортання електронної системи ProZorro до національного рівня.

Унаслідок впровадження системи ProZorro будь-яка інформація стосовно державних закупівель – від планування, технічних характеристик обладнання, що закуповується, учасників торгів, запропонованої ціни і до підписання контрактів – відкрита для суспільства. Паралельно користувачі можуть аналізувати інформацію, що зібрана в системі: побачити кількість державних контрактів, підписаних певним постачальником, їх вартість та органи державної влади, з якими найбільше співпрацює

підприємець. Таким чином, можна проаналізувати інформацію щодо потенційного конфлікту інтересів, угод, які обмежують конкуренцію або надають перевагу певним суб'єктам господарської діяльності.

Для спрощення ведення бізнесу в 2014 році статтею 31 Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» (зі змінами, внесеними Законом України від 31.07.2014 № 1622-VII) заборонено проведення перевірок контролюючими органами підприємств, установ та організацій, фізичних осіб-підприємців. Виняток становлять перевірки, що проводяться Державною фіскальною службою, за наявності дозволу Кабінету Міністрів України або за ініціативи суб'єкта господарювання щодо його перевірки.

Аналогічний мораторій на перевірки було запроваджено й у 2015 році. Але, на відміну від попереднього мораторію, у 2015 році, крім Державної фіскальної служби України, право на здійснення перевірок без отримання дозволу Кабінету Міністрів України або заявки суб'єкта господарювання щодо його перевірки надано Державній фінансовій інспекції України. У 2016 році Верховна Рада ухвалила Закон «Про особливості здійснення заходів державного нагляду у сфері господарської діяльності», яким ввела мораторій на планові перевірки малого та середнього бізнесу до 31 грудня 2017 року. А разом з Держбюджетом 2018 було прийнято мораторій на перевірки бізнесу до 2019.

Наприкінці 2017 року Державна регуляторна служба України спільно з Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та за підтримки Офісу ефективного регулювання (BRDO) запустила пілотний модуль планування заходів державного нагляду (контролю), де у відкритому доступі зібрана інформація за підприємствами і контролерами з планами перевірок, вимогами до бізнесу, результатами перевірок та їх оскарження. Кожен з суб'єктів підприємницької діяльності може перевірити, які заходи з боку контролюючих органів плануються стосовно нього. До того ж підприємці мають право фіксувати перевірку на відео чи аудіо, запрошувати представників громадських об'єднань або третіх осіб

для захисту своїх прав під час проведення перевірки, мають право відмовити інспекторам у проведенні перевірки, якщо:

- ✓ не отримали повідомлення про проведення планової перевірки;
- ✓ не отримали копію погодження регулятора на проведення позапланової перевірки;
- ✓ інспектори не пред'явили посвідчення на реалізацію перевірки;
- ✓ перевірка порушує вимоги щодо періодичності проведення перевірок;
- ✓ тривалість перевірки перевищує встановлені законом ліміти;
- ✓ орган контролю не затвердив і не опублікував уніфіковану форму акта;
- ✓ орган контролю не опублікував контрольовані законодавчі акти;
- ✓ орган контролю має намір реалізувати позапланову перевірку за тими самими фактами, які були основою для проведення попередньої позапланової перевірки.

У травні 2017 Кабмін затверджує стратегію розвитку малого та середнього бізнесу до 2020 року, якою передбачені такі заходи: створення порталу МСП (малого і середнього підприємництва) на сайті Мінекономрозвитку України, створення Офісу розвитку МСП при Мінекономрозвитку, реалізацію проекту щодо часткового забезпечення кредитів для МСП, створення регіональної мережі центрів підтримки підприємництва, впровадження програм розвитку МСП у відповідності до пріоритетів інших стратегічних і програмних документів, удосконалення регуляторних процедур, які регулюють діяльність МСП.

А через рік, у травні 2018, Кабмін видає розпорядження про схвалення концепції реформування інституту саморегулювання в Україні. Як зазначається, концепція реалізуватиметься протягом 2018 – 2019 років, а її метою було впровадження моделі саморегулювання, яка мала надати можливість суб'єктам господарської та професійної діяльності здійснювати саморегулювання такої діяльності і створити законодавчі підстави для делегування

саморегульним організаціям окремих функцій, які на сьогодні здійснюються органами державної влади з регулювання господарської та професійної діяльності.

Разом з тим, негативні фактори, що визначали внутрішню ситуацію в країні до Революції Гідності, так і не зникли, продовжують існувати та гальмують зміни. Йдеться про корупцію та клієнтизм. Так, наприклад, міністр економічного розвитку Айварас Абромавичус, який разом із командою подав у відставку, звинуватив нардепа від БПП Ігоря Кононенка у тиску на міністерство та заявив, що причиною рішення про відставку с поста міністра стали спроби нав'язування сумнівних осіб як в його команду, так і на ключові пости в державних підприємствах. Такі дії голова МЕРТ розцінив як намір встановити контроль за грошовими потоками підприємств, особливо підприємств оборонної промисловості та НАК «Нафтогазу» [34].

Основними викликами для МСБ залишаються обмеженість доступу до фінансування, адміністративні бар'єри, високі ставки податків, регуляторний тиск та корупція.

Один із бар'єрів, що стримують розвиток, як заявляють самі підприємці – тиск на бізнес правоохоронних структур. Після-революційний період ознаменувався гучними скандалами: підприємці неодноразово наголошували щодо тиску на них з боку правоохоронних органів. За словами Альгідраса Шемети – бізнес-омбудсмена України – у 2017 році в загальній кількості скарг на неправомірні дії з боку правоохоронних та контролюючих органів скарги на СБУ становили 14%, що складає найменший відсоток, порівняно зі скаргами на фіскальну службу – 28%, прокуратуру – 28% та Національну поліцію – 22% [33]. За результатами дослідження настроїв малого та середнього бізнесу, що було проведено Спілкою українських підприємців у листопаді 2017 року, 26% респондентів вказали, що зростання їх бізнесу стримує тиск з боку правоохоронних органів [35]. Скандал, що набув найбільшого резонансу – ситуація з Новою поштою, коли власники компанії публічно заявили про те, що правоохоронні органи чинять на них тиск: ГПУ проводить обшуки у відділеннях компанії, а ДФС у цілому блокує діяльність компанії. На захист

«Нової пошти» виступили Спілка українських підприємців та Українська спілка промисловців та підприємців, експерти та політики. Олександр Данилюк, на той час міністр фінансів, на своїй сторінці у ФБ звернув увагу, що дії прокуратури шкодять інвестиційному клімату України. Після чого Володимир Гройсман доручив Мін'юсту, офісу бізнес-омбудсмена та офісу підтримки інвестицій проаналізувати випадки проведення обшуків у Новій пошті, після чого ГПУ і Нова пошта розробили спільний план дій, та Генпрокуратура підтвердила, що не виявила порушень під час обшуків на підприємстві.

Для освіти бізнесу у питаннях захисту від правоохоронних органів Мін'юст запустив онлайн-проект «Я маю право», в рамках якого детально розписан алгоритм дій, права та обов'язки як представників бізнесу, так і правоохоронних органів. Паралельно з цим Мін'юст розробив пакет законів «маски-шоу стоп», який акцентує увагу на персональній відповідальності правоохоронця за незаконні обшуки підприємств.

Висновки. Як демонструє досвід інших країн, інновації сьогодні є найефективнішим каталізатором економіки, рушійною силою економічного прогресу і джерелом економічного зростання в світі. Фактично сьогодні Україна заявляє про перші кроки на шляху переформатування економічної моделі: створює цільову модель інноваційного розвитку, яка включає організації та установи, основна функція яких – стимулювати інноваційну діяльність; анонсує політику деолігархізації та боротьби з корупцією, яка має викоринити корпоративізм в економіці; стимулює розвиток малого і середнього бізнесу, який часто є ініціатором і автором інноваційних технологій.

Серед ризиків і проблемних моментів на шляху переформатування економічної моделі слід зазначити такі фактори:

- домінування сировинного виробництва і, одночасно, несформований попит на інновації з боку промислових підприємств: світоглядна позиція власників бізнесу, орієнтована на максимальний прибуток у мінімальні строки, як наслідок – мінімальні інвестиції в модернізацію виробництва;

- низький ступінь зв'язку науки і промисловості, недостатній рівень підприємницької мотивації в науковій сфері;
- відтік кадрового потенціалу – країна експортує не лише сировину, а й кадри;
- система освіти, що орієнтована переважно на оцінку знань, а не на креативні рішення і нестандартні підходи.

В українській економіці має бути створена така модель, де поєднувалося б і взаємодіяло одночасно декілька елементів: освіта, спрямована на розвиток креативності, наука, інноваційно-орієнтований бізнес та високотехнологічні підприємства. Під час переходу України у інноваційну площину маємо акцентувати увагу не лише на необхідності інституційних і нормативних змін, а й на ціннісних і соціальних нюансах.

1. Міщенко М., Буров І. Соціальні аспекти приватизаційних процесів в Україні. Київ, 1998.

2. Крупка М. І. Реформування власності й залучення в Україну іноземного капіталу // Фінанси України. 2002. №5.

3. Подписан договор о продаже акций Николаевского глиноземного завода. URL: <https://lenta.ru/economy/2000/03/30/aluminium/>

4. Брянський машзавод придбав 76% акцій Луганськтепловозу // УНІАН. 2010. 15 червня. URL: <http://economics.unian.ua/stockmarket/368-660-bryanskiy-mashzavod-pridbav-76-aktsiy-luganskteplovozu.html>

5. Приватизация // Форбс-Украина. №10. 2011. URL: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1332853-privatizaciya>

6. Три кита рыночного доминирования. Сколько в Украине монополий // Бизнес цензор. 2017. 11 грудня. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3038352/tri_kita_rynocnogo_dominirovaniya_skolko_v_ukraine_monopoliiyi

7. Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (2011) // Офіційний сайт Международной финансовой корпорации. URL: http://www1.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2

8. «100 днів уряду»: результати експертного опитування // Фонд демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2016. 21 липня. URL: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/100-dniv-urjadu---rezultati-ekspertnogo-opituvannja.htm>

9. Проблеми малого та середнього бізнесу: дослідження USAID // Finbalance.com.ua. 2016. 12 липня. URL: <http://finbalance.com.ua/news/-Problemi-maloho-i-serednoho-biznesu-doslidzhennya-USAID>

10. Всесвітнє дослідження економічних злочинів та шахрайства 2018: результати опитування українських організацій // Офіційний сайт PWC. URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/pwc-gecs-2018-ukr.pdf>

11. Корупція у повсякденному житті українців: за що даємо хабарі? кому і чому? // Офіційний сайт Фонду Демократичних ініціатив ім. І. Кучеріва. 2017. 31 жовтня. URL: <https://dif.org.ua/article/koruptsiya-u-povsyak-dennomu-zhitti-ukraintsiv-za-shcho-daemo-khabari-komu-i-chomu345654>

12. Одотюк І. Високі технології за відсутності науки – новий рецепт українського економічного дива? // Вісник НАН України. 2016. №9

13. На науку и исследования в Украине в 2016 году потратили 0,3% ВВП // Интерфакс. 2017. 13 січня. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/396400.html>

14. Почему государственная поддержка стартапов в Украине может оказаться невыгодной как для страны, так и для стартапов // ain.ua. 2018. 1 березня. URL: <https://ain.ua/2018/03/01/pochemu-gosudarstvennaya-podderzhka-startapov-v-ukraine-mozhet-okazatsya-nevygodnoj-kak-dlya-strany-tak-i-dlya-startapov>

15. Global innovation index 2017 // Офіційний сайт Global innovation index. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>

16. Світовий рейтинг університетів, 2018 // Офіційний сайт QS World University Rankings. URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2018>

17. Громадянське суспільство в 2018: нові виклики, нові завдання // Офіційний сайт Фонду Демократичні ініціативи. 2018. 6 березня. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>

18. Ткачук М. Корпоративізм як принцип розподілу політичної влади // Політичний менеджмент. 2009. №4.

19. Кремень В. Приреченість чи корпоративізм // Політичний менеджмент. 2007. №9.

20. Сирота М. Здобутки і реалії українського парламентаризму // Часопис ПАРЛАМЕНТ. – 2004. – №5: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=682&iar_id=620&as=

21. Головка В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991 – 2014) // НАН України. Інститут історії України. Київ, 2014.

22. Інтервью с Геннадием Корбаном: о Порошенко, Путине, Коломойском, войне и бизнесе // Vgorode.ua. 2014. 18 июня. URL:

<http://dp.vgorode.ua/news/sobytyia/226740-yntervui-s-hennadyem-korbanom-o-poroshenko-putyne-kolomoiskom-voine-y-byznes>

23. Официально: Борис Филатов выиграл по округу 27 // Днепропетровская панорама. 2014. 28 октября. URL: <http://dnpr.com.ua/content/oficialno-boris-filatov-vyigral-po-okrugu-no27>

24. Филатов рассказал о Путине, Цареве и бандах Донецка и Луганска // Vgorode.ua. 2014. 21 мая. URL: <http://dp.vgorode.ua/news/sobytyia/223532-fylatov-rasskazal-o-putyne-kolomoiskom-tsareve-y-bandakh-donetska-y-luhanska>

25. Бізнес нового президента // Insider. 2014. 30 травня. URL: <http://www.theinsider.ua/business/538796bfc96ca/>

26. Стенограмма пресс-конференции Порошенко // Вести. 2015. 7 июня. URL: <http://vesti-ukr.com/strana/102532-stenogramma-press-konferencii-poroshenko>

27. Я готов найти покупателя для фабрики «Рошен» // Публичные люди. Канал на youtube. 2015. 5 июля. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pX3k0M6OAI&feature=youtu.be>

28. Соучредитель ОССРП Дрю Салливан: Порошенко коррумпированный бизнесмен, вокруг которого много опасных людей // Украинская правда. 2018. 17 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles-2018/04/17/7177598/>

29. Звільнити захоплену державу Україна // Офіційний сайт Центру економічної стратегії. 2017. 15 березня. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhopleni-derzhavu-Ukraina.pdf>

30. Господарський кодекс України (стаття 55). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15/page>

31. Business ombudsman council. Річний звіт 2015 // Офіційний сайт Business ombudsman council. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual_report_boc_2015_ukr.pdf

32. Business ombudsman council. Річний звіт 2016 // Офіційний сайт Business ombudsman council. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual_report_2017/annual_report_2017ua.pdf

33. Business ombudsman council. Річний звіт 2017 // Офіційний сайт Business ombudsman council. URL: https://boi.org.ua/media/uploads/annual2017/annual_report_2017_ua.pdf

34. Айварас Абромавичюс подал в отставку // Финансовый клуб. 2016. 3 февраля. URL: <http://finclub.net/news/ajvaras-abromavichus-podal-v-otstavku.html>

35. Дослідження настроїв малого та середнього бізнесу. Результати опитування Спільки українських підприємців // Офіційний сайт СУП. URL: <http://sup.org.ua/uploads/2017/11/599d8ac517bfde0088c3972bb486e058.pdf>

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА В УКРАЇНІ: СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У сучасній політології існують різноманітні концепції досягнення стабільності у суспільстві. За всього різноманіття уявлень про джерела дестабілізації основні шляхи досягнення стабільності в більшості концепцій пов'язуються з двома факторами: 1) наявністю підтримки існуючого режиму населенням, сукупністю оцінок внутрішніх суспільних інститутів і методів прийняття рішень та 2) ефективністю діяльності державних і політичних інститутів [1, с. 148].

Необхідність формування нових трудових відносин у державі зумовлене появою нових соціальних ризиків, які потребують інших концептуальних підходів у соціальному захисті робітників.

На сьогодні зарано говорити про збалансовані відносини між працею і капіталом в Україні. Прямим підтвердженням цього є кількість протестних акцій. Так, за перше півріччя 2017 р. відбулось 33 акції соціального протесту та 12 страйків, у яких взяли участь понад 15,6 тис. найманих працівників [2]. Але фактичний рівень невдоволення своїм соціально-економічним становищем і, відповідно, ситуацією в трудових відносинах серед найманих працівників є незрівнянно вищим. Так, за словами голови Федерації профспілок України Г.Осового, кожний третій працівник обурюється тим, що порушуються його права, але боїться за них боротися, кожний другий (47%) змушений терпіти, тому що не бачить можливості захистити свої права, і лише кожний десятий (12%) обстоює свої права всіма доступними засобами [3].

Причини конфронтації – невдоволення низькими зарплатами, пенсіями, затримки з їх виплатами, (ціни, тарифи – але вони пов'язані з рівнем зарплат), низька захищеність перед загрозою звільнення (низький рівень захищеності, насамперед, у сфері приватного бізнесу).

Упродовж 2016 р. заборгованість з виплат заробітної плати коливалася навколо 1,9 – 2,0 млрд грн, а частка заборгованості економічно-активних підприємств у її загальному обсязі становила близько 65% (діаграма «Заборгованість з виплати заробітної плати»). Наприкінці 2016 р. – на початку 2017 р. завдяки додатковим виплатам вдалося знизити як обсяг заборгованості, так і частку економічно активних підприємств у формуванні загальної заборгованості.

Однак у 2017 р. спостеріглося погіршення ситуації: збільшилися як загальні обсяги заборгованості (наприкінці I півріччя – 2,4 млрд грн), так і частка в ній економічно-активних підприємств (понад 55% порівняно з 45-47% на початку року). Поки не можна однозначно стверджувати, що зростання заборгованості з виплат зарплати є безпосереднім наслідком підвищення мінімальної зарплати, а з тим і погіршення можливостей роботодавців забезпечити належний рівень нового рівня оплати праці. Втім, і проявлені зміни в динаміці не є випадковими [4, с. 26].

Саме заборгованість з виплати заробітної плати стала причиною проведення найманими працівниками упродовж 2017 р. 13 страйків та 60 акцій соціального протесту (60% усієї кількості зафіксованих НСПП проявів різних форм соціальної активності).

Серед інших вимог – підвищення рівня оплати праці, запровадження встановленого законом мінімального розміру оплати праці, виконання заходів з охорони та безпеки праці, укладання і виконання колективних договорів та угод.

Мають місце вимоги щодо забезпечення прав і гарантій діяльності профспілок, продуктивної зайнятості працюючих. Часто висуваються вимоги, що стосуються організації виробничого процесу, порушення соціальних і трудових прав найманих працівників у зв'язку з установами нових або зміною існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, застосуванням вимушеної неповної зайнятості, роботи в умовах неповного робочого дня (тижня).

Також висуваються вимоги щодо порушення соціальних прав і гарантій найманих працівників на підприємствах, до яких застосовано процедури ліквідації, відновлення платоспроможності

боржника чи визнання його банкрутом; низького рівня заробітної плати на підприємствах певних галузей економіки, зокрема, бюджетної сфери.

Аналізуючи вимоги, висунуті найманими працівниками у колективному трудовому спорі (конфлікті), вирішенню яких сприяла НСПП у 2017 р. (502 вимоги), можна установити їх таким чином:

- щодо погашення заборгованості із виплати заробітної плати та своєчасної виплати поточної заробітної плати (40%) – найбільша питома вага у загальній кількості вимог;
- щодо забезпечення відповідних соціально-економічних умов праці (22%);
- щодо умов та підвищення рівня оплати праці (12%);
- щодо дотримання порядку звільнення та працевлаштування, охорони праці (9%);
- щодо укладення та виконання колективного договору, угоди (8%);
- інші вимоги (9%).

Слід враховувати, що в багатьох випадках ігнорування інтересів найманих працівників з боку роботодавця призводить до виникнення конфліктної ситуації.

Найбільші прояви протестної активності мали місце у Черкаській (12 страйків та шість акцій протесту), Дніпропетровській (три страйки та 13 акцій протесту), Волинській (один страйк та 10 акцій протесту), Львівській та Миколаївській (по 11 акцій протесту), Запорізькій (один страйк та п'ять акцій протесту) та Тернопільській (п'ять акцій протесту) областях і м. Києві (23 акції протесту).

Задля збереження соціального миру ради підприємств, згідно з законом про підприємство, не мають права оголошувати та проводити страйки. Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення КТС(К) або роботодавець ухиляється від примирних процедур чи не виконує угоди, досягнутої під час вирішення КТС(К). Страйк – це виключна прерогатива відповідних профспілок. У разі виникнення конфліктів на підприємстві утворюється паритетно-узгоджувальна комісія під головуванням професійного судді.

За видами економічної діяльності такі акції відбулися на підприємствах, в установах, організаціях бюджетної сфери (29), з постачання електроенергії (24), машинобудування (18), добувної промисловості та розроблення кар'єрів (17), металургійного виробництва (9), транспорту (8).

У цьому контексті дієвим механізмом для розв'язання конфліктів та суперечностей є система соціального партнерства, яка поєднує в собі питання економічного устрою та соціальної структури, зокрема, в галузі соціально-трудових відносин. Головною ж умовою для існування соціального партнерства є створення державою певного кола координуючих механізмів, без яких жодна модель існувати не може.

За своєю сутністю становлення соціального партнерства як основного типу соціально-трудових відносин повинно гармонізувати стосунки між працедавцями, найманими робітниками та державою, а також сприяти вирішенню соціально-трудових спорів та конфліктів. Завданням соціального партнерства повинно виступати поліпшення умов праці, створення сучасних механізмів захисту робітників та мінімізація можливості соціального вибуху. Автори книги «Насильство та суспільні порядки» Д. Норт, Дж. Волліс та Б. Вайнгест попереджають про небезпеку, за якою політична система маніпулює економічною системою для досягнення політичних цілей, а також про таку корупцію, «за якої політичні гравці створюють економічні привілеї, щоб зберігати владу в руках політичної коаліції. Така корупція перешкоджає громадянам жити під владою того уряду, який вони обирали, а отже, руйнує республіку» [5, с. 9 – 10].

В Україні функціонує система державних органів, що регулюють трудові відносини – це Міністерство соціальної політики України, яке забезпечує впровадження в життя державної політики у сфері трудових відносин, галузеві міністерства, Національна служба посередництва і примирення, Національна тристороння соціально-економічна рада, регіональні організації тощо.

Арбітражна функція держави під час вирішення суперечок між працею та капіталом здійснюється, насамперед, через Національну службу посередництва і примирення як постійно

діючий державний орган для сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів). Вона є постійно діючим державним органом, що створений відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Указу Президента України від 17.11.1998 № 1258/98 «Про утворення Національної служби посередництва і примирення», які визначають її основні завдання і функції, з урахуванням рекомендацій Міжнародної організації праці № 92 «Про добровільне примирення та трудовий арбітраж» (1951 р.). За пропозиціями сторін соціального діалогу відповідно до Закону України від 11.01.2011 № 2862-VI «Про соціальний діалог в Україні» на НСПП та її відділення покладено функції щодо оцінки відповідності критеріям репрезентативності і підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок й організацій роботодавців.

До основних завдань НСПП належать: сприяння взаємодії сторін соціально-трудова відносин у процесі врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів), що виникли між ними; прогнозування виникнення колективних трудових спорів (конфліктів) та сприяння своєчасному їх розв'язанню; здійснення посередництва і примирення під час вирішення колективних трудових спорів (конфліктів); забезпечення здійснення соціального діалогу, вироблення узгоджених пропозицій щодо розвитку соціально-економічних та трудових відносин в Україні; здійснення заходів із запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) [6].

Упродовж січня–травня 2017 р. *Національна служба посередництва і примирення* сприяла вирішенню 148 трудових спорів, участь в яких брали понад 1,5 млн працівників, 6741 суб'єкт господарювання. *За цей період НСПП унаслідок заходів, здійснених під час сприяння розв'язанню колективних трудових спорів (конфліктів) та запобігання їх виникненню, погашено заборгованість із виплати заробітної плати в сумі 328 млн 488,5 тис. грн або 37,5% від загальної суми боргу (875 млн 50,6 тис. грн) [7].*

Усього впродовж 2017 р. з метою запобігання виникненню КТС(К) НСПП вживала заходів щодо усунення 738 чинників

ускладнення стану соціально-трудових відносин у 610 конфліктних ситуаціях (п'ять – на територіальному, 605 – на виробничому рівнях) на 785 підприємствах. НСПП сприяла розв'язанню 216 колективних трудових спорів (три – на національному, три – на галузевому, чотири – на територіальному, 206 – на виробничому рівнях), безпосередніми учасниками яких стали 1,5 млн працівників, 6767 суб'єктів господарювання.

У спорах найманими працівниками було висунуто 502 вимоги, з яких: 242 (48,2%) – щодо невиконання вимог законодавства про працю; 141 (28,1%) – щодо виконання колективного договору, угоди або окремих їхніх положень; 107 (21,3%) – щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; 12 (2,4%) – щодо укладення або зміни колективного договору, угоди.

Загалом було врегульовано 411 конфліктних ситуацій (чотири – на територіальному, 407 – на виробничому рівнях) та 469 чинників на 556 підприємствах.

На жаль, не завжди комплекс заходів щодо запобігання виникненню КТС(К) дає певні позитивні результати, і якщо сторони соціального діалогу так і не дійдуть згоди на доконфліктній стадії, НСПП реєструються колективні трудові спори (конфлікти).

Найтипівішими вимогами, що висувалися найманими працівниками у КТС(К), розв'язанню яких сприяла НСПП упродовж минулого року, були ті, які стосувалися погашення заборгованості з виплати заробітної плати та своєчасної виплати поточної заробітної плати, питома вага яких становила більш як 40% їхньої загальної кількості, та вимоги щодо забезпечення соціально-економічних умов праці та виробничого побуту – 22% загальної кількості. Одночасно з тим, за словами голови Національної служби посередництва і примирення О. Окіса, у 2017 р. колективних трудових спорів (конфліктів) на галузевому рівні зареєстровано не було [8].

Утім, упродовж року НСПП не припиняла сприяти розв'язанню трьох КТС(К) на галузевому рівні: у вугільній галузі – між Профспілкою працівників вугільної промисловості України та

Міністерством енергетики та вугільної промисловості України; у галузі транспорту – між спільним представницьким органом Професійної спілки працівників автомобільного транспорту та шляхового господарства України і Всеукраїнської незалежної профспілки працівників транспорту та Міністерством інфраструктури України; у галузі охорони здоров'я – між Вільною профспілкою медичних працівників України та Міністерством охорони здоров'я України.

У минулому році підприємства, на яких НСПП сприяла розв'язанню КТС(К), за формою власності розподілялися так: комунальні підприємства (37%); державні (33%); приватні (27%).

Зокрема, найбільша кількість спорів зареєстрована НСПП на комунальних підприємствах Львівської (36), Закарпатської (10) та Дніпропетровської (6) областей; на державних підприємствах Черкаської (19), Чернігівської (13) та Львівської (8) областей; на приватних підприємствах Херсонської (18), Львівської (8) та Волинської (7) областей.

Серед видів економічної діяльності – на комунальних підприємствах бюджетної сфери (61), транспорту (9), сфери житлово-комунального господарства (7); на державних енергопостачальних підприємствах (20), лісгосподарських підприємствах (12), у мистецьких закладах (10); на приватних підприємствах з виробництва електронного обладнання (12), будівництва (8).

Домінуючими і безпосередніми причинами виникнення КТС(К) на підприємствах, в установах, організаціях залишаються значна заборгованість із виплати заробітної плати та порушення термінів виплати поточної заробітної плати.

Вагомим поштовхом для вирішення питань, пов'язаних з колективними трудовими спорами (конфліктами), вважаємо, мало й прийняття у грудні 2010 р. Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [9]. Ним були вперше визначені правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні для вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, врегулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня й якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві. Деталізація положень

соціального партнерства знаходить своє відображення у Генеральній угоді, галузевих та регіональних угодах, у колективних договорах. При цьому Генеральна угода є основою для розроблення та укладення галузевих і регіональних угод, колективних договорів.

Україна приєдналася до низки важливих міжнародних угод, які становлять правову основу соціального партнерства та врегульовують питання колективних трудових спорів: до Європейської соціальної хартії від 18 жовтня 1961 р., Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів № 98 від 1 липня 1949 р., Конвенції МОП про сприяння колективним переговорам № 154 від 19 червня 1981 р., Конвенції МОП про право на об'єднання й регулювання трудових конфліктів на територіях поза метрополією № 84 від 11 липня 1947 р., Рекомендації МОП щодо добровільного примирення та арбітражу № 92 від 29 червня 1951 р. та ін. У КЗпП закріплені основні положення щодо соціального партнерства, права працівників на об'єднання у професійні спілки, на розв'язанню колективних трудових конфліктів (спорів) у встановленому законом порядку (гл. II, ст. 2, 50, 97 та ін.). Зважаючи на те, що значна частина прав працюючих громадян визначається колективними договорами та угодами, які укладаються між роботодавцями, профспілками, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, цим законом визначено правові засади розробки, укладення та виконання колективних договорів і угод.

Варто зазначити, що примирні процедури – це розгляд КТС(К) з метою його вирішення примирною комісією, в трудовому арбітражі, сторонами КТС(К) за участю НСПП, зусилля яких спрямовані на переведення конфлікту в мирне русло, зменшення до мінімуму його негативних соціальних та економічних наслідків. По суті, примирні процедури є одним із ефективних механізмів реалізації соціального діалогу в умовах, коли розбіжності між сторонами вже призвели до конфронтації та протистояння.

Упродовж 2017 р. НСПП сприяла зменшенню соціального напруження та пошуку взаємоприйнятних рішень між сторонами конфліктів під час проведення найманими працівниками 20 страй-

ків та інших видів протестних дій, пов'язаних з частковим або повним припиненням роботи, а також 101 акції соціального протесту, в яких взяли участь понад 65,5 тис. найманих працівників [8].

Одним з головних завдань НСПП є запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) та своєчасне врегулювання розбіжностей між сторонами соціально-трудова відносин, недопущення їхнього переростання в колективні трудові спори (конфлікти), що визначено нормативними актами.

Крім того, НСПП проводяться запобіжні примирні процедури для поліпшення трудових відносин, до яких залучаються відповідні центральні або місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, а також роз'яснювальна робота з метою запобігання можливому стихійному, некерованому розгортанню подій.

Найчастіше сторони спору порушують норми цього Закону, зокрема через відсутність у найманих працівників чіткої інформації про компетенцію роботодавця щодо задоволення вимог, які можуть бути предметом КТС(К), що зумовлює порушення норм ст. 2 Закону щодо змісту висунутих найманими працівниками вимог.

Через недостатню обізнаність найманих працівників з власними правами та обов'язками, установленими чинним законодавством України, а також відсутність досвіду практичного застосування нормативно-правових актів для вирішення КТС(К) допускаються порушення положень ст. 3 і 4 названого Закону щодо визначення сторін КТС(К), порядку формування вимог найманих працівників, визначення органу, уповноваженого представляти їхні інтереси.

Значна кількість порушень норм ст. 5 названого Закону свідчить про досить поширену практику щодо nereагування роботодавців на висунуті найманими працівниками вимоги.

Певна недовіра представників сторін КТС(К) до примирних процедур, а іноді і пряме небажання вирішувати спір «за столом переговорів» зумовлює порушення норм ст. 8–14 Закону, які регулюють процедуру вирішення спорів примирною комісією та трудовим арбітражем.

Слід зауважити, що відсутність чітко визначеної в законодавчих та нормативно-правових актах відповідальності за порушення законодавства про КТС(К) та дієвого механізму притягнення винних осіб до такої відповідальності створює додаткові умови для подальшого порушення законодавства.

У 2017 р. НСПП було ініційовано внесення змін до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

За роки діяльності НСПП виробила унікальну практику врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів) на виробничому, галузевому, територіальному та національному рівнях та забезпечила реалізацію в Україні правового механізму вирішення КТС(К) шляхом примирних процедур.

Зокрема, із 10 спорів на національному рівні, які були зареєстровані НСПП упродовж своєї діяльності, сім – вирішено.

Наразі НСПП сприяє вирішенню трьох КТС(К) на національному рівні: між Спільним представницьким органом репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні та Кабінетом Міністрів України; між спільним представницьким органом Професійної спілки працівників автомобільного транспорту та шляхового господарства України і Всеукраїнської незалежної профспілки працівників транспорту та Кабінетом Міністрів України; між Професійною спілкою працівників охорони здоров'я України та Кабінетом Міністрів України.

Щодо ключових показників результативності роботи НСПП можна зазначити: упродовж майже 20 років діяльності за сприяння НСПП за взаємодії з усіма зацікавленими органами під час проведення примирних процедур було задоволено 5384 вимоги найманих працівників (95% загальної кількості), вирішено та знято з реєстрації 2199 спорів (94% загальної кількості), участь у яких брали майже 10 млн найманих працівників 22 тис. суб'єктів господарювання.

Лише у 2017 р. унаслідок заходів, ужитих НСПП для сприяння вирішенню КТС(К) та запобігання їхньому виникненню,

було погашено заборгованість із виплати заробітної плати в сумі 553,2 млн грн, або 53,5% загальної суми боргу, що було основною причиною виникнення спорів та конфліктних ситуацій.

Розбудова в Україні соціально-правової держави та подальше формування громадянського суспільства додали до найбільш актуальних питань проблему реформування трудового законодавства, зокрема порядку вирішення трудових спорів. З огляду на це, нині одним із важливих завдань, над яким працює Національна служба посередництва і примирення, є гармонізація національного законодавства щодо вирішення трудових спорів з європейськими стандартами.

Держава, хоча вона і не є справжнім суб'єктом соціального партнерства, є дуже важливою стороною у системі тристороннього представництва. Вона і весь її апарат – зверху донизу – повинні діяти в інтересах суспільства.

Держава посідає особливе місце серед суб'єктів соціального партнерства. Фактично від неї залежить стабільність соціально-трудової сфери. З одного боку, саме держава встановлює правила та норми поведінки в системі соціального партнерства, а з іншого – виступає і як соціальний партнер. У цій якості держава може мати дві функції: роботодавця та партнера у вирішенні трудових суперечок.

Держава як посередник у відносинах різноманітних соціальних груп представляє суспільство в цілому, захищає законні права особи і домагається досягнення згоди всіх учасників соціального партнерства. Особливо це проявляється під час підписання угод та колективних тристоронніх угод з роботодавцями та державою для дотримання зобов'язань щодо умов праці, її оплати та ін. Держава в цьому разі є гарантом дотримання зобов'язань, узятих на себе профспілками та роботодавцями. Головною з цих угод є Генеральна тарифна угода, яка щорічно підписується найбільш впливовими профоб'єднаннями та профспілками, представниками роботодавців України та Кабінетом Міністрів України.

Вирішальним моментом розвитку соціально-трудових відносин є формування представницьких структур – професійних

спілок та об'єднань роботодавців, які хоч традиційно і вважаються виразниками економічної сфери, проте значною мірою виступають у сфері політичній. Більше того, профспілки та об'єднання підприємців належать до категорії інституалізованих груп інтересів, які, за визначенням політичної науки, «володіють необхідними ресурсами для організаційного оформлення ...з достатніми людськими та фінансовими ресурсами, глибоким знанням тих сфер державної політики, які тим чи іншим способом зачіпають їхні інтереси; мають конкретні цілі, досягнення яких відбувається шляхом переговорного процесу з владними інституціями у плані прийняття політичних рішень та формуванні законодавчої бази» [10, с. 210].

Серед різноманітних теорій соціального партнерства окреме місце посідають ті концепції, які акцентують увагу на співпраці не стільки між окремими робітниками та підприємцями, скільки між об'єднаннями підприємців та профспілками. Розуміння соціального партнерства як відносин саме між організаціями праці та капіталу відображається, зокрема, в тому, що сам термін «соціальне партнерство» застосовується для визначення об'єднань підприємців та профспілок: «Організації підприємців та профспілок розглядають та характеризують один одного як партнерів» [11, с. 44].

Система соціального партнерства між профспілками та організаціями підприємців охоплює різноманітні групи відносин. Особливе значення надається відносинам з упорядкування умов праці та врегулювання трудових конфліктів. Як одна з форм полагодження цих проблем виступають різні види участі робітників в управлінні підприємством.

Права робітників на участь в управлінні звичайно мають дві форми. Перша з них полягає у наданні певних повноважень органам фабричного (заводського) представництва, друга – у залученні представників робітничого класу до складу керівного органу фірми. У першому разі орган фабрично-заводського представництва користується правом заперечувати звільнення, що здійснені підприємцем, брати участь у визначенні режиму робочого часу, впровадженні системи оплати праці, складанні графіка відпусток, організації профосвіти, у керівництві куль-

турно-побутовими закладами, контролі за додержанням трудового законодавства. Цей орган іноді наділяється правом отримувати від підприємця інформацію про підсумки та перспективи господарської діяльності та правом висловлювати свої думки і пропозиції з наведених питань.

Мета соціального партнерства – узгодження інтересів найманих робітників та роботодавців у всіх сферах, де ці інтереси пересікаються. Концепції соціального партнерства можуть бути як індивідуалістські, так і колективні, існуючи паралельно одна одній. Індивідуальні відносини між працівником та власником (найм, умови праці, звільнення) регулюються індивідуальним трудовим контрактом. Цитуючи Коулмена, автори книги «Насильство та суспільні порядки» вказують, що «головними гравцями соціальної структури модерного суспільства є корпоративні гравці, тобто організації, які черпають свою владу в індивідів, а застосовують її для досягнення корпоративних цілей» [5, с. 21].

Врегулювання відносин між підприємцями та профспілками на підприємствах регулюються колективним договором. Положення колективного договору (угоди) набувають нормативно-правового значення. Закон «Про колективні договори і угоди» додатково легалізував ще й колективні угоди на національному, галузевому і регіональному рівнях.

Із метою розв'язання існуючих проблем в економіці і соціально-трудої сфері та для ведення переговорів й укладення Генеральної угоди між КМУ, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями, а також забезпечення її виконання та здійснення контролю профспілкова сторона у вересні 2009 р. створила Спільний представницький орган всеукраїнських профспілок та профспілкових об'єднань (СПО). СПО – це представницький орган профспілкової сторони у взаємовідносинах зі стороною органів виконавчої влади та стороною роботодавців. Основною метою створення СПО є представництво та захист прав і законних інтересів членів профспілок в економічній, соціальній, трудовій та інших сферах, у тому числі у їх відносинах з іншими сторонами соціального діалогу.

В Угоді про утворення нового Спільного представницького органу, яку було підписано 24 лютого 2017 р. більшістю репрезентативних всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців, задекларовано посилення соціального діалогу, формування для участі в ньому спільної позиції бізнесу, встановлення між роботодавцями скоординованих і погоджених взаємовідносин, спрямованих на реалізацію їхніх прав у соціально-економічній політиці держави [12]. СПО роботодавців також є підписантом Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України, Всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та Всеукраїнськими профспілками на 2016 – 2017 роки, а також суб'єктом ведення переговорів з укладення Генеральної угоди на новий строк.

Зазначена діяльність, що розпочалась у вказаному форматі ще з 2009 року, є вагомим елементом подальшого посилення взаємодії у трикутнику «праця – капітал – влада». Водночас без поступового трансформування профспілок за стандартами демократичних країн і примусу підприємницьких кіл дотримуватися правових національних та міжнародних норм щодо забезпечення прав профспілок сформувати в українському суспільстві реальне та ефективне соціальне партнерство буде навряд чи можливо.

Гарантії успіху таких трансформацій і досягнення відповідного результату знаходяться в двох основних площинах. Однією з них є продовження цілеспрямованої політики держави на забезпечення рівноправного діалогу між учасниками трудових відносин, сприяння якнайскорішому впровадженню та безумовному дотриманню міжнародних стандартів у соціально-трудої сфері. Принциповою вимогою до такої політики має бути розуміння, що завданням держави є не просто сприяти врегулюванню конкретних конфліктних ситуацій, а, що найголовніше, запобігання конфронтації, створення умов для ефективної співпраці професійних спілок та підприємців за досягнення взаємної вигоди для всіх сторін.

Іншою, не менш важливою, площиною є подальше зміцнення громадянського суспільства, посилення соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудої відносин як за свої дії, так і за дії держави, що можливо лише за подальшого демократичного розвитку суспільства.

23 серпня 2016 р. уперше було укладено тристоронню Генеральну угоду між урядом, профспілками та роботодавцями, що покликана розпочати нову історію взаємодії щодо соціально-економічної політики держави, розвитку національної економіки та створення належних умов для праці громадян.

Під час церемонії підписання Генеральної угоди про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2016 – 2017 роки Прем'єр-міністр України Володимир Гройсман назвав символічним, що підписання Угоди відбувається напередодні ювілейного Дня Незалежності нашої держави. «Сьогодні ми підписуємо тристоронню угоду між профспілками, роботодавцями і Урядом. Угоду, яка покликана розпочати нову історію наших взаємовідносин щодо форм соціально-економічної політики держави, щодо розвитку національної економіки, і найголовніше – ми маємо створити належні умови для праці. Ми маємо виробляти конкурентний продукт, ми маємо забезпечити достойну заробітну плату для українських громадян» [13], – наголосив Володимир Гройсман. Така досить пафосна заява може залишитися лише наміром без реального впровадження економічних та соціальних реформ. Документів, законів, організацій створено достатньо, головне – мати бажання перетворювати їх у життя.

Соціально-економічні зміни мають підтримку і на міжнародному рівні. В ході 105-ї сесії Міжнародної конференції праці Україна стала 53-ю державою-членом МОП, яка ратифікувала Конвенцію №102 про мінімальні норми соціального забезпечення. Це – ключовий міжнародний правовий акт, що стосується формування комплексної і адекватної системи соціального забезпечення. При цьому генеральний директор МОП Гай Райдер підкреслив, що прийняття Україною Конвенції у всіх її дев'яти частинах, які охоплюють основні соціальні ризики, – важливий крок для країни на шляху до забезпечення достойного рівня соціального захисту населення та дотримання принципів соціальної солідарності, доступності та фінансової стабільності. Ратифікація Конвенції, на думку генерального директора, також допоможе Україні реалізувати нещодавно прийняту Програму

достойної праці для України на період 2016 – 2019 рр. У 2017 р. видатки державного бюджету на соціальний захист і соціальне забезпечення знизилися, порівняно з 2016 р., з 32,6% до 25,8%. Таке зниження пояснюється тим, що частину фінансування соціальних функцій органів державної влади було передано на місцевий рівень [14], на якому було витрачено 73 млрд грн, що майже в 2,5 рази більше, ніж у I півріччі 2014 р. Унаслідок бюджетної децентралізації видатки на охорону здоров'я знизилися з 2,7% до 1,8%.

Унаслідок дослідження, проведеного в рамках Проекту технічного співробітництва МОП «Україна: сприяння реалізації основних принципів та прав у світі праці», встановлено, що забезпечення профспілками належного рівня захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів найманих працівників відрізняється від рівня ведення соціального діалогу: національного, територіального, локального. Найбільш високий рівень захисної функції профспілок дослідженням встановлений на підприємстві, а чим вищий рівень – тим нижчий належний рівень. Тобто, чим «далі» профспілки від найманого працівника, тим менше вони турбуються про дотримання прав працівників. Тому найважливішим завданням діяльності профспілок повинна стати реалізація переходу від взаємодії профспілок на локальному та територіальному рівнях до національного рівня, який найбільшою мірою відповідає завданням захисту трудових, соціально-економічних прав і інтересів найманих працівників.

Система соціального партнерства повинна охоплювати не лише працюючих громадян, але й таких, які виїхали працювати за кордон. Ці дві категорії громадян фактично не залучені до процесу врегулювання соціально-трудових відносин, а між тим, вони становлять суттєвий прошарок українського суспільства.

За останні 5 років рівень безробіття в Україні знизився на 0,3%. Такі дані оприлюднила Державна служба статистики. Якщо у вересні 2013 року в Україні безробітні становили 1,5% від загальної кількості працездатного населення, то у 2018 р. вони становили всього 1,2%. Найвищим рівень безробіття за останні роки був у 2014-му: тоді без роботи офіційно залишалися 1,6%

громадян України працездатного віку. Починаючи з 2015-го відсоток непрацевлаштованих почав демонструвати динаміку до зниження. За даними Центру Разумкова, «ринок праці відновлюється, демонструючи позитивні тенденції. Рівень безробіття серед економічно активного населення віком 15–70 років зменшився з 9,3% у 2016 р. до 9,1% у II кварталі 2017 р. і до 8,9% у III кварталі 2017 р.» [15, с. 4].

За даними статистики, у I кварталі 2018 року в Україні рівень безробіття серед економічно активного населення (розрахований за методологією МОП) становив 9,7%, або знизився на 0,4 відсоткових пункти, порівняно з I кварталом минулого року. Серед осіб працездатного віку рівень безробіття дещо вищий і становив 10,0%. Загальна кількість безробітних серед працездатного населення – 1713 тис. осіб. Найвищий рівень безробіття серед осіб працездатного віку, із зрозумілих причин, зафіксований у Луганській (17,8%) та Донецькій (15,0%) областях. Ще у 15 регіонах рівень безробіття перевищував середній показник по Україні. Найменше від безробіття потерпало працездатне населення Харківської та Київської областей, де його рівень не підійнявся вище 7%. При цьому, кількість вільних робочих місць (вакантних посад), заявлених роботодавцями до державної служби зайнятості, у березні 2018 р., порівняно з лютим 2017 р., збільшилася на 352, або на чверть, і на кінець місяця становила 1744. Порівняно з березнем 2017 р. цей показник збільшився на 48,2% [16].

Допомогу у разі безробіття отримували 81,5% осіб, які мали статус безробітного на кінець місяця. Середньооблікова кількість безробітних, які отримували допомогу у разі безробіття у березні 2018 р., становила 4,6 тис. осіб. Середній розмір допомоги через безробіття становив 2207 грн, що становить 59,3% законодавчо визначеного розміру мінімальної заробітної плати (3723 грн) [17].

Поряд з позитивними тенденціями український ринок праці набуває ознак працедефіцитності. Спостерігається тенденція зменшення кількості економічно активного населення – з 20,2 млн осіб у 2014 р. до 17,8 млн осіб у 2017 р., що пов'язано не лише з природним його зменшенням, анексією АРК та окупацією частини

районів Донбасу, але й істотним відтоком робочої сили за кордон. Щороку Україна втрачає близько 130 тис. осіб економічно активного населення. *Одним з найбільших викликів для України стає трудова міграція, особливо молоді та висококваліфікованої робочої сили, яка набуває характеру остаточної еміграції з України.* Варто наголосити, що достовірної статистики стосовно кількості емігрантів з України немає, особливо з початку 2014 р., внаслідок неможливості отримати інформацію щодо переміщення осіб з окупованих територій та через те, що більшість українців працюють за кордоном нелегально. За офіційними даними Євростату Україна належить до 20 країн, громадяни яких нелегально перебувають на території ЄС. Так, у 2014 р. нелегально на території ЄС перебувало 16905 громадян України, у 2015 р. – 23920, у 2016 р. – 20785 [18]. За даними польського Управління у справах іноземців (UdSC) у 2017 році до Польщі було подано 125 000 заяв від працівників з України щодо їх законного перебування та роботи в Польщі. Порівняно з 2016 роком ця тенденція зросла на цілих 30% і постійно зростає [19]. Державна служба зайнятості повідомляє, що, за даними МЗС, наразі за кордоном працюють 5 млн українців [20].

За даними Eurostat 87% посвідок на проживання, які українці отримали в ЄС у 2016 р., були надані Польщею. Також, за даними Міністерства сім'ї, праці і соціальної політики Польщі, 95% усіх дозволів на працевлаштування, виданих країною в першому півріччі 2017 р., отримали українські громадяни.

Крім Польщі, українці найчастіше виїжджають на заробітки до Росії, Італії та Чехії. Водночас міграція до Росії останнім часом зменшилася, в тому числі через ускладнення міждержавних відносин.

Серед внутрішніх чинників, що підсилюють трудову міграцію, Нацбанк України відзначає військову агресію, макроекономічну кризу, погіршення добробуту домогосподарств, високий рівень молодіжного безробіття [21].

Доцільно одним з напрямів подальшого розвитку соціального партнерства вважати створення спеціальної інфраструктури, яка була б спрямована на надання робітникам та тимчасово

непрацевлаштованим допомоги у сфері юридичних, психологічних, соціальних та інформаційних послуг.

«Важливим завданням соціального партнерства є сприяння розвитку творчого потенціалу всіх суб'єктів соціально-трудова відносин для максимальної реалізації цього потенціалу та становлення в майбутньому постіндустріальної моделі соціально-трудова відносин, де роль держави зводиться до служіння суспільству та створення умов для інноваційного саморозвитку різномірних суб'єктів, кожний з яких є самоцінним та самодостатнім» [22, с. 157].

Соціальне партнерство розвивалося на Заході нерівномірно (окремими галузями, регіонами, країнами), підґрунтям йому слугував економічний розвиток, історичний момент та культурне поле країни. Ці фактори й зумовили створення різних моделей соціального партнерства.

Отже, використовуючи досвід західних країн, необхідно визначити його придатність до українських умов. На нашу думку, відсутність стійких традицій соціального партнерства, наявність утриманських настроїв у суспільстві не відповідають консервативній моделі з її наголосом на свідомість у людських стосунках. До того ж, країни з консервативною моделлю соціального партнерства (США, Японія) мають потужну економіку і є країнами корпоративного капіталізму.

Також навряд чи відповідає перехідному періоду соціал-демократична або скандинавська (шведська) модель соціального партнерства з її надвисокими податками та з не меншим рівнем соціального забезпечення. На розвиток цієї моделі значно вплинули історичні передумови та культура. Невід'ємною частиною шведських традицій є підприємництво. Ще у XVI та XVII ст. шведські королі заохочували іноземні капіталовкладення та імпорт нових технологій. А з 35 найзначніших компаній в обробній промисловості Швеції, що діють сьогодні, 2/3 існували ще в позаминулому сторіччі.

Успішне функціонування шведської моделі також завдячує тривалій історії консервативних традицій та демократії, яка виникла з приватної власності на землю селян та була гарантована

писаними та неписаними законами ще з середніх віків. У Швеції ніколи не було феодальних політичних порядків континентальної Європи, не кажучи вже про кріпосне право.

До факторів, що сприяють економічному розвитку країни, вчені відносять і національні риси характеру шведів: раціоналізм, замкненість, здатність до пошуку консенсусу та уникнення конфліктів. На думку американського економіста Й. Шумпетера, «...безглуздо для всіх інших народів намагатися скопіювати шведський приклад; єдиний ефективний спосіб наслідування полягав би в імпорті шведів і призначенні їх на урядові посади» [23, с. 401].

Найбільш придатною для українського ґрунту може бути демократична модель, для якої характерна наявність органів соціального партнерства на всіх рівнях, вони насамперед займаються попереджувальною роботою, що дозволяє не доводити справу до серйозних конфліктів. На рівні підприємств система тарифної автономії партнерів (профспілок та організацій підприємців), з одного боку, закликає до великої відповідальності, а з іншого, звільняє кожну зі сторін від зобов'язань, які їй не під силу.

Для України, на нашу думку, був би корисний досвід організації профспілок Австрії та Німеччини, які серед професійних організацій найманих робітників інших країн вирізняються сильною централізацією. Кожній галузі відповідає певна профспілка, яка домовляється з певним союзом підприємців щодо заробітної плати та умов праці. Досягненням цієї системи є висока стабільність переговорного процесу, відсутність надлишкового дроблення.

Також видається реальним запозичення досвіду та створення в Україні рад підприємств, що також притаманне демократичній моделі соціального партнерства. Утворення таких органів дозволить звільнити профспілки від невластивих їм функцій, які ще залишаються відтоді, коли профспілки були «школою комунізму». А саме – на ради підприємств покладатимуться соціальні, персональні та економічні питання. Їхні права повинні поширюватися від права отримання звіту від представників адміністрації підприємства до участі в управлінні. Проте будь-яка модель соціального партнерства не є застиглою формою. Одна може доповнюватися рисами іншої. Підприємства мають впроваджувати ті форми співробітництва, які виявляються для них найбільш доречними.

Важливою складовою соціального партнерства є такі форми та методи розв'язання трудових спорів та конфліктів, які дозволяють запобігти їм або пом'якшити. Задля цього в західних країнах розроблені ефективні процедури примирення суб'єктів спору, методи посередництва та третейського розгляду; чітко розрізняються законні та «дикі» страйки, юридична та матеріальна відповідальність сторін за участь у так званих «індустріальних акціях» (страйках та локаутах).

Соціальне партнерство не знімає потенційну гостроту суперечностей та проблему конфліктів, а сам процес співробітництва соціальних партнерів має нестабільний характер. Періоди так званого класового миру можуть змінюватися жорстокою боротьбою між робітниками та підприємцями у вигляді страйків та локаутів, оскільки суперечність між працею та капіталом закладена у природі їх відносин. Мета соціального партнерства – врегулювати конфлікт до того моменту, коли він вирветься назовні, досягти згоди мирним шляхом.

Світовий досвід переконує, що в демократичному суспільстві з різномірними груповими інтересами межа між суспільною злагодою та протиборством у конкретних сферах життя є досить нестійкою і перше здатне переходити у друге. Але «стійкі моделі доводять, що сучасний соціальний розвиток пов'язаний з одночасним удосконаленням людського капіталу, фізичного капіталу, технології та інститутів» [5, с. 55]. Головною ж умовою для існування соціального партнерства є створення державою певного кола координуючих механізмів, без яких жодна модель функціонувати не може.

Конкретними кроками держави у сфері трудових відносин повинно стати виконання власних функцій арбітра та гаранта у виконанні двосторонніх угод між союзами підприємців та профспілковими об'єднаннями працівників; проведення міністерствами та облдержадміністраціями активної політики на ринку праці як одного з пріоритетних напрямів соціально-економічної політики; відновлення форм участі робітників в управлінні підприємствами – радах трудових колективів, виробничих рад, груп якості тощо; формування світогляду рівності обох партнерів – підприємця і робітника.

1. Ляшенко Т. М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 1998. 216 с.
2. Виробнича політика та колективно-договірне регулювання. URL: <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/virobnichya-politika-ta-kolektivno-dogovirne-regulyuvannya/12476-informatsiya-pro-stan-sotsialno-trudovikh-vidnosin-kolektivni-trudovi-spori-konflikti>
3. Трудові права: в який спосіб відстоювати. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2194841-trudovi-prava-u-akij-sposib-vidstouvaty.htm>
4. Індекс поточної економічної спроможності: комплексна оцінка соціально-економічної ситуації в Україні / Людмила Шангіна, Василь Юрчишин. Київ: Заповіт, 2017.
5. Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ: Наш формат / Незалежний культурологічний журнал «І», 2017. 352 с.
6. Національна служба посередництва і примирення. URL: http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2
7. Стан соціально-трудових відносин. URL: <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/virobnichya-politika-ta-kolektivno-dogovirne-regulyuvannya/12476-informatsiya-pro-stan-sotsialno-trudovikh-vidnosin-kolektivni-trudovi-spori-konflikti>
8. Інтерв'ю Голови НСПП Окіса О. Я. «Шляхи для врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів)». URL: <http://www.nspp.gov.ua/home/struktura-nspp-5/8199-interv-iu-holovy-nspp-okisa-o-ya-shliakhy-dlia-vrehuliuvannia-kolektyvnykh-trudovykh-sporiv-konfliktiv>
9. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 р., 3 2862-VI // Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 28. Ст. 255. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>
10. Напр.: Драгомирецька Н. М., Піроженко Н. В. Державно-громадянське партнерство у сфері соціального розвитку: навч. посіб. / Одеса : [б. в.], 2017. 290 с.; Тадеєва Н. В. Сумлінна ділова практика корпорацій в системі соціального партнерства: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. Рівне, 2017. 20 с.; Соціальне партнерство як інструмент оновлення змісту професійно-технічної освіти: матеріали Другої всеукр. наук.-практ.

конф., м. Кривий Ріг, 11–12 квіт. 2013 р. / [за заг. ред. Л. Л. Сушенцевої] ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України, Криворіз. міськ. метод. центр профтехосвіти. Кривий Ріг : Роман Козлов [Вид.], 2013. 193 с. тощо.

11. *Lexicon of Terms and Concepts in Public Administration, Public Policy and Political Science* / Supervised by K.E.McVicar. Kyiv, 1994. P.210.

12. СПО роботодавців. URL: <http://fru.ua/ua/social/spo>

13. Уряд вперше за історію української незалежності уклав тристоронню Генеральну угоду із профспілками та роботодавцями. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249256515>

14. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» від 28 грудня 2014 р., редакція від 1 січня 2017 р. URL: zakon.rada.gov.ua/go/

15. УКРАЇНА 2017 – 2018: НОВІ РЕАЛІЇ, СТАРІ ПРОБЛЕМИ (аналітичні оцінки). С. 4.

16. БЕЗРОБИТТЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ. I КВАРТАЛ 2018 РОКУ. URL: <http://edclub.com.ua/analytika/bezrobittya-v-ukrayini-ta-sviti-i-kvartal-2018-roku>

17. Стан ринку праці у розрізі міст та районів на кінець березня 2018 року. URL: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/press/2018/expr_v077.pdf

18. Statistics on enforcement of immigration legislation. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics>

19. Pracownicy z Ukrainy ilu ich jest w Polsce ? 13 sierpnia 2018. URL: [HTTPS://BISAR.PL/ PRACOWNICY-Z-UKRAINY-ILU-ICH-JEST-W-POLSCE/?GCLID=EAIAIQOBCHMIJQKSO-S35AIVZUF3CH1RTWKUEAA YAIAAEGJVUVD_BWE](https://BISAR.PL/PRACOWNICY-Z-UKRAINY-ILU-ICH-JEST-W-POLSCE/?GCLID=EAIAIQOBCHMIJQKSO-S35AIVZUF3CH1RTWKUEAA YAIAAEGJVUVD_BWE)

20. В Україні існує проблема з недобросовісними посередниками при працевлаштуванні українців за кордоном і вона має бути вирішена – Валерій Ярошенко. – Державна служба зайнятості. URL: http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=427101&cat_id=364661.

21. Безробітних українців побільшало. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/01/15/novyna/suspilstvo/bezrobitnyx-ukrayincziv>

22. Задорожний Г. В., Коврига А. В., Смолович В. В. Культурно-исторический смысл и практическое значение социального партнерства для Украины // Соціальне партнерство та його роль у становленні ринкової економіки в Україні: зб. наук. праць. Харків: ХІБМ, 2000. 222 с.

23. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ, 1995. С.401.

Ляшенко Т. М.

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ТА МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ З ДЕРЖАВОЮ

Сучасний профспілковий рух в Україні було започатковано у жовтні 1990 р., коли на I з'їзді профспілок було утворено Федерацію профспілок України, яка стала правонаступницею Української республіканської ради профспілок. Декларацію про заснування Федерації підписали 25 республіканських галузевих профспілок та 24 регіональні профоб'єднання.

Конфедерація вільних профспілок України (КВПУ) створена 23 грудня 1998 р. З листопада 2003 р. – член Міжнародної конфедерації профспілок. 26 квітня 2012 р. Національна служба посередництва і примирення своїм рішенням №015/12-00-П визнала Конфедерацію вільних профспілок України репрезентативною.

До Конфедерації вільних профспілок України входять:

- Незалежна профспілка гірників України (НПГУ),
- Всеукраїнська профспілка «Захист справедливості»,
- Вільна профспілка залізничників України (ВПЗУ),
- Вільна профспілка освіти і науки України (ВПОНУ),
- Вільна профспілка медичних працівників України (ВПМПУ),
- Всеукраїнська профспілка «Рідна земля»,
- Вільна профспілка підприємців України (ВППУ),
- Профспілка-асоціація льотного складу цивільної авіації

України (ПАЛІС),

- Асоціація автотранспортників України,
 - Вільна профспілка працездатних інвалідів,
- а також конфедерації вільних профспілок п'ятнадцяти

областей України.

Усі профспілки рівні перед законом і мають однакові права щодо здійснення представництва і захисту прав та інтересів членів профспілки. Для представництва працівників у сфері договірного

регулювання соціально-трудова відносин та інших випадках законодавчо встановлено, що профспілки можуть мати статус: первинних; місцевих; обласних; регіональних; республіканських; всеукраїнських. Право створювати професійні спілки гарантується Конституцією України і Законом від 1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. [1]. Згідно з цим Законом профспілки та їхні об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок, ведуть колективні переговори, виступають сторонами колективних договорів (угод) та контролюють їх виконання.

Незважаючи на демократичний прогрес у ряді питань, профспілки все ще стикаються з обмеженнями на свободу зібрань, утворення нових організацій і доступ до справедливого розгляду справ у судах. Причому тиск на професійні об'єднання чиниться як з боку держави, так і працедавців. Так, профспілки в Україні повинні пройти державну реєстрацію – вимога, яка порушує не лише міжнародні норми, а й вітчизняне законодавство, адже у ст. 36 Конституції України вперше введено норму: «...Всі професійні спілки мають рівні права». До того ж, на думку профспілок, процес реєстрації є надмірно складним. Слід зазначити, що деякі статті вітчизняного законодавства суперечать принципам соціального партнерства, зокрема, Закон України «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності» не відповідає світовій практиці. Так, норма про реєстрацію профспілкових організацій в управлінні юстиції не відповідає Конвенціям МОП №87, №98, що Верховна Рада ратифікувала понад п'ятдесят років тому.

«Про яке партнерство може йтися, якщо одна зі сторін повинна просити дозволу на існування в іншій, а без реєстрації профспілкова організація не може навіть відкрити рахунок у банку. Цю норму потрібно скасувати.

Необхідно також спростити механізм отримання профспілкою статусу всеукраїнської. На наш погляд, для цього достатньо, щоб профспілка мала дві і більше обласних організації, оскільки існують специфічні галузі виробництва і зрозуміло, що вони не можуть бути у кожній області» [2].

Репрезентативність суб'єктів соціального діалогу визначається за двома основними механізмами – абсолютним і відносним. На національному рівні такого діалогу діє абсолютний механізм: всеукраїнське об'єднання профспілок має налічувати не менше 150 тис. членів (отже, в наявності конкретна негнучка межа мінімальної кількості членів профспілок). Дещо по-іншому визначається репрезентативність на інших рівнях, оскільки тут діє відносний механізм. Так, на галузевому рівні представляти інтереси працівників повною мірою здатна профспілка, яка об'єднує не менш як 3% працівників, зайнятих у відповідній галузі економіки; на територіальному – інтереси працівників можуть представляти обласні або місцеві профспілки, їх організації й об'єднання, створені за територіальною ознакою, членами яких є не менш 2 % зайнятого населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці [3].

Згідно з положеннями Кодексу законів про працю стороною колективного договору (значить, і соціального діалогу на його локальному рівні) виступає або власник, або уповноважений ним орган/особа, або первинна профспілкова організація, які діють відповідно до своїх статутів, а за відсутності первинних профорганізацій – представники, вільно обрані на загальних зборах найманих працівників чи уповноважених органів (ст. 12). В. Ротань наголошує, що стороною колективного договору на найнижчому рівні соціального діалогу є саме первинна профспілкова організація (за винятком випадків доручення повноважень щодо його укладення іншим суб'єктам або створення на підприємстві повноцінної профспілки), а не виборний орган цієї профорганізації. А ось певну невизначеність породжують положення ст. 247 КЗпП України, де закріплюються повноваження останнього укладати й контролювати виконання колективного договору [4].

Законодавством забороняється участь у переговорах (як і укладення колективних договорів) від імені працівників суб'єктами, які утворені та/або функціонують за рахунок коштів власників/уповноважених органів роботодавців, політичних партій тощо [5].

В. Щербань пропонує закріпити в законодавстві дефініцію поняття «спільний представницький орган професійних спілок» як добровільне, організаційно самостійне об'єднання профспілок (та/або декілька об'єднань), яке створюється на засадах пропорційного представництва (відповідно до кількості членів), із метою здійснення представництва та захисту прав і інтересів найманих працівників на відповідному рівні договірного регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин [6, с. 29].

О. Трюхан пропонує запровадити в законодавстві поняття «найбільш представницька професійна спілка» і «найбільш представницька первинна профспілкова організація» [7].

І. Шамшина «з метою уникнення профспілкового монополізму» пропонує закріпити в законодавстві норму такого змісту: «Профспілка представляє інтереси працівників у соціально-партнерських відносинах, якщо рішенням загальних зборів трудового колективу їй доручено це право. Межі повноважень профспілки в конкретних соціально-партнерських відносинах повинні бути зафіксовані документально в акті, засвідченому рішенням загальних зборів трудового колективу» [8 с. 29].

Проблема полягає і в неоднорідності профспілкового руху, на чому наголошує С. Конончук, указуючи на існування трьох груп профспілок:

а) так звані «державні», «спадкові» профспілки у своєму складі мають представників адміністрації роботодавців, а не лише працівників. Вони відзначаються доволі тривалою історією розвитку, внаслідок чого не зазнали значних перетворень після зміни підходу до соціального партнерства;

б) незалежні профспілки, що виникли в період незалежності України за рахунок активно налаштованих працівників, не включають у себе представників роботодавців, власників чи адміністрації підприємства;

в) так звані «жовті», «компанійські» профспілки, створені переважно в лояльних умовах сприяння чи відсутності супротиву з боку роботодавця [9, с. 17].

Окремим предметом стурбованості дослідників є те, що уповноважені органи представляють лише економічно активну

частину населення, в той час як безробітні (як циклічні, так і фрикційні) позбавляються можливості брати участь у соціальному діалозі. В. Бутенко пропонує надати існуючим суб'єктам повноваження і щодо представництва зазначених вище груп населення [10, с. 64].

Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» [11] теж не досконалий, він значно ускладнює проведення страйку профспілками. Страйк може бути організований тільки за умови його підтримки двома третинами працівників, що не узгоджується з міжнародними стандартами. Термін на підготовку страйку згідно з процедурою, вказаною в законі, сильно затягується. Тому кількість страйків в Україні, порівняно з європейськими країнами, є низькою, що пов'язано з надмірно складним та довготривалим механізмом застосування права на страйк (від 60 до 75 днів). Крім того, згідно з нормами цього закону за упередженого підходу майже кожен страйк можна визнати поза законом. Незважаючи на будь-які порушення з боку роботодавця, профспілка підприємства не має права страйкувати, це можуть зробити чи профспілка галузі, чи всі профорганізації підприємства. Коли на підприємстві є декілька профспілок, то поодинці не одна з них не може провести страйк на законних підставах, це можливо тільки тоді, як усі профспілки об'єднуються і проведуть цей захід разом.

Але, враховуючи той факт, що на багатьох підприємствах є так звані адміністративні профспілки, провести законно страйк практично неможливо. Також цей закон передбачає занадто великий перелік професій, робітникам яких взагалі не дозволяється страйкувати.

З іншого боку, роботодавці досить часто стають на заваді створенню профспілок, а представники органів державної влади, які мають непрозорі зв'язки з підприємствами приватного сектору, як правило, заплющують очі на ці випадки. Як зазначає українська дослідниця О. Кириленко, «тривожною також є тенденція до встановлення субординаційних відносин – залежності профспілок від органів влади і політичних партій. За таких обставин профком фактично перетворюється на інтегровану структуру адміністрації

підприємства, що створює підґрунтя для адміністративно-економічних груп і певних політичних сил у контексті появи для них нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю та використання у своїх цілях потенціалу професійних спілок» [12, с. 162].

За даними Freedom House, на 2016 р. профспілки ще не стали важливим компонентом громадянського суспільства в Україні. Найбільші профспілки є залишками радянської системи, часто залежать від олігархічних інтересів і не здатні ефективно захищати інтереси своїх членів. Така сама незадовільна оцінка дається і Федерації роботодавців України, яка ще до 2016 р. очолювалася олігархом Дмитром Фірташем, відмивання коштів яким розслідується Сполученими Штатами [13].

Профспілки як політичний інститут сучасного суспільства уособлюють собою риси основних політичних інститутів: партій, громадських організацій і груп інтересів. «Модель політичного статусу профспілок ґрунтується на впливі двох груп чинників: це загальний стан політичної системи українського суспільства, який все ще має перехідний характер, а також сукупність вимог до політичного статусу профспілок у демократичному суспільстві. Стан внутрішньополітичної системи зумовлює нестійкість основних параметрів моделі оптимального політичного статусу, плинність та динамізм відносин між основними політичними акторами» [14, с. 262].

Тобто, профспілки розуміються як громадська організація, покликана захищати права та інтереси найманих працівників, використовуючи всі форми та методи діяльності, включаючи і політичну функцію. Досвід стосунків профспілок з владними структурами на Заході різноманітний, але має загальні моменти.

Основою обстоювання базових інтересів трудящих слід вважати діяльність галузевих та національних профспілкових організацій з укладення формальних та неформальних угод про співробітництво з політичними силами. «Успішність досягнення політичних цілей профспілок зумовлена рівнем та традиціями партнерської взаємодії (проблема рівноправ'я сторін), рівнем організаційної взаємодії та консолідації профспілок (що

виявляється у спроможності профцентрів відігравати самостійну роль, обстоювати власні інтереси), перебігом розвитку політичної ситуації у кожній окремій державі, логікою управлінського впливу держави на профспілковий рух. Співвідношення вказаних параметрів є варіативним, проте дає підстави для формування особливих моделей зв'язку профспілок та партійних систем, які можна ідентифікувати за національною ознакою» [14, с. 266].

У більшості країн Західної Європи профспілки підтримують контакти з соціал-демократичними та соціалістичними партіями і у разі перемоги останніх на виборах їм вдається закріпити в законодавстві багато важливих соціальних надбань. Тож, лобювання інтересів своїх членів в органах державної влади є звичайною світовою практикою. Проте зв'язок профспілок з великим бізнесом завжди розцінюється як прояв корупції.

Чим розвиненішими та впливовішими є об'єднання працівників, тим більш самостійні вони під час вибору політичного партнера. Зменшення самостійності у виборі профспілок пов'язане насамперед із зовнішніми стосовно партійних систем політичними чинниками: нормативним регулюванням державою політичної діяльності громадських організацій, режимними характеристиками політичної системи, а також специфікою політичної активності мас. Ситуація, за якої профспілки цілковито втрачають можливість діяти як політичні суб'єкти й змушені чітко виконувати накази партійного керівництва, є можливою в умовах тоталітаризму. На думку В. Цвиха, «взаємини профспілок і партій принципово відрізняються в суспільствах різного типу. У тоталітарному суспільстві профспілки, якщо й існують, то зводяться до ролі «прив'язаних ременів», що передають рух від партії до «маси», пов'язують правлячу, авангардну пролетарську партію з широкими масами трудящих. Звідси відносини між партією та профспілкою є відносинами субординації, тобто підпорядкування і залежності» [15, с. 148].

На сьогодні в Україні політичні уподобання стають на заваді реалізації природних функцій профспілок. Політична заангажованість викликає сумніви щодо того, чиї саме інтереси обстоюють профспілки – найманих працівників чи представників великого бізнесу.

Г. Осовий наголошує, що, на відміну від інших профспілок, Федерація профспілок України тричі за історію незалежності України була в конфлікті з Кабінетом Міністрів, у тому числі і через періодичні підвищення ціни на газ. Але в цій ситуації відбувається фактичне прикритіє лобювання інтересів олігархів, яким вигідно тримати низькі ціни на газ для збільшення своїх прибутків.

Після розпаду Радянська Союзу Федерація профспілок України стала власником значної кількості майна. Наприклад, після розпаду СРСР в Україні залишилося 327 санаторіїв та профілакторіїв на суму 3,5 — 4 млрд дол. На сьогодні їх є 127 (на 200 млн доларів) [16]. Така активна «фінансова діяльність» профспілок не сприяє зміцненню їхнього авторитету, а тому під час ухвалення найбільш резонансних законопроектів до їхнього слова, практично, не дослухаються.

Визнання захисної функції профспілок головною передбачає, що всі інші напрями їх діяльності повинні мати підпорядкований характер і не суперечити їй. Проте захисна функція полягає не лише в акціях протесту, але, насамперед, у реальному представництві інтересів найманих працівників у трудових угодах від рівня підприємства до національного рівня.

Захисна функція профспілок у всьому світі охоплює три основні напрями: оплата праці, умови праці, стабільна зайнятість. Ці питання є основними на колективних переговорах і у змісті угод та колективних договорів. До цього необхідно додати контроль профспілок за виконанням роботодавцем діючого законодавства про колективні договори та угоди, застосування санкцій до адміністрації через ухилення від участі в колективних переговорах, ненадання необхідної соціально-економічної інформації, порушення та невиконання заходів колективного договору.

Захисна діяльність профспілок в Україні в умовах переходу до ринкових відносин, порівняно з діяльністю профспілок Заходу, вирізняється різноманітністю. До змісту захисної функції профспілок у нашій країні входять:

1. Соціальна підтримка вразливих категорій працівників — жінок, робітників з обмеженою працездатністю, молоді, надання

їм необхідної допомоги, здійснення контролю за дотриманням державних гарантій.

2. Робота з організації дозвілля та оздоровлення працівників у межах тих можливостей, що збереглися за профспілками.

3. Досить специфічна діяльність щодо забезпечення належного рівня життя працівників та членів їх сімей.

Як зазначає О. Тупиця, «профспілки є агрегатом представництва інтересів працездатного населення, тому політичний статус профспілок має відповідати вимогам автономності та незалежності від зовнішніх втручань» [14, с. 263].

Право громадян на участь у профспілках гарантоване Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Міжнародними пактами (1966 р.) «Про економічні, соціальні та культурні права» і «Про громадянські та політичні права», Конвенцією МОП № 87 «Про свободу асоціації та захист права на організацію» (1948 р.), Конституцією України та Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Так, згідно зі ст. 36 Основного закону України громадяни мають право на участь у профспілках для захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Тобто право на створення профспілок внесено до основних громадянських свобод. Крім того, самі профспілки є своєрідними правозахисними організаціями працівників, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом професійної діяльності, та утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їхніх членів. Аналогічно право на об'єднання в профспілки на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу передбачено ст. 6 Закону України від 15.09.1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Тим самим законодавчо реалізується принцип свободи асоціації та захист права на організацію, установлений вищезазначеними міжнародними документами.

Слід зазначити, що завдяки активній позиції профспілок із законопроекту було вилучено норму щодо права роботодавця застосовувати локаут у відповідь на страйк працівників з їх звільненням за такі дії. Це суттєво б обмежило права працівників на страйк як крайню форму захисту своїх трудових і соціально-економічних інтересів.

З метою ініціювання колективних переговорів з укладення Генеральної угоди на новий строк 8 вересня 2017 року репрезентативні всеукраїнські об'єднання профспілок на національному рівні уклали Угоду про створення Спільного представницького органу репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні.

Зазначену Угоду підписали всі шість репрезентативних профоб'єднань на національному рівні: Федерація профспілок України, Федерація профспілок транспортників України, Конфедерація вільних профспілок України, Об'єднання всеукраїнських профспілок і профоб'єднань «Єдність», Об'єднання всеукраїнських автономних профспілок, Федерація профспілок працівників малого та середнього підприємництва України.

Залежно від місця і ролі профспілок у системі соціального захисту В. Цвих виділяє чотири її моделі: залишкову, регулюючу, перерозподільну та відповідальну. Кожна з моделей має певні недоліки: залишкова переобтяжує профспілки захистом, регулююча вимагає їхнього постійного тиску на державу, перерозподільна виховує у профспілок утриманство, відповідальна розподіляє захист нерівномірно між профспілками та державою [15].

Наочно демонструють *вплив профспілкових організацій* результати соціологічних опитувань, проведені Центром Разумкова в різні роки [17]:

Середня частка тих, хто не визначився («Важко відповісти»), становить 21,1% громадян. Наприклад, у 2016 р. більший показник мала лише новостворена патрульна служба (23,2%). Тобто, незважаючи на те, що майже кожен громадянин від початку трудової діяльності є членом профспілкової організації, а саме об'єднання робітників в Україні має понад півторасотрічну історію, українці мають доволі нечітке уявлення щодо органу, покликаного захищати їхні права.

Привертають увагу дані за 2008 та 2009 рр. Економічна криза в цей період негативно вплинула на стан соціально-трудових відносин у колективах підприємств, і кількість акцій соціального протесту суттєво зростає. Наприклад, 17 жовтня 2009 р. Федерація профспілок України провела в Києві Всеукраїнську акцію

протесту проти бідності в Україні з нагоди Міжнародного дня боротьби з бідністю. Кількість учасників акції протесту – близько 3,5 тис. чоловік. Гасла мітингуючих: «Кожному – робоче місце!», «За роботу – гідну зарплату!», «Скажемо бідності – Ні!», «Ветеранам – гідну пенсію!»

*Динаміка довіри до профспілок 2006–2013 рр. та 2016 р.**

Рік	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти
2016	26,6	31,1	19,5	2,7	20,2
2013 березень	20,8	25,7	24,9	5,9	22,8
2012 вересень	23,6	22,3	25,4	5,9	22,9
2011 квітень	17,5	29,7	27,3	6,3	19,3
2009 березень	31,2	32	17,6	2,6	16,6
2009 жовтень	21,5	28,1	27,7	5,1	17,6
2008 грудень	5,3	27,1	24	2,5	20,9
2008 березень	14,3	29,4	26,9	5,8	23,5
2007 березень	23,3	29,5	20,2	4,4	22,6
2006 вересень	24,2	27,6	21,6	5,1	21,6
2005 жовтень	24,4	25	21,9	4,5	24,2

* Таблицю укладено за: Чи довіряєте Ви профспілкам? (динаміка, 2000–2013). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84; Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження. URL: http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf

Як видно з таблиці, відсоток повної довіри до профспілок у жовтні 2009 р. зріс удвічі порівняно з березнем того самого року (5,1 % проти 2,6 %).

З 6 по 11 жовтня 2017 р. соціологічною службою Центру Разумкова було проведене наступне дослідження, присвячене політичній культурі та парламентаризму в Україні. У 2017 р. ставлення до профспілок фактично не змінилось**:

Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри
24,9	25,7	23,2	3,3	22,8	24,1

***Таблицю укладено за: Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 р. Центр Разумкова. Київ, 2017. С. 71.*

На питання Центру «Хто має представляти Ваші інтереси в суспільних процесах у першу чергу?» лише 13,2 % населення відповіли, що профспілки [18, с. 39].

Чи брали Ви участь у роботі профспілок протягом останніх 15 років? Так – 18,1%, ні – 81,7%, не відповіли – 0,2 %. Дані Центру Разумкова за 2017 р. [18, с. 46].

Так само було проведено опитування депутатів Верховної Ради. На думку народних обранців, існуючий рівень впливу профспілок у політичному житті дорівнює 2,43%, бажаний рівень впливу – 5,81% [18, с. 94].

Тобто громадяни звертають увагу на профспілки лише в разі проведення ними гучних масових акцій. Але насамперед до функцій профспілок належать захисна і представницька. Причому, основною функцією профспілок слід вважати захисну, а представницька функція є допоміжною у захисті прав найманих працівників, вона створює належні передумови для реалізації захисної функції.

Ставлення громадян до професійних спілок формують не лише об'єктивні фактори, зумовлені загальносвітовими тенденціями, але і суто внутрішньоукраїнські проблеми. Так, Центром Разумкова у 2013 році було проведено опитування «Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер?». Думки респондентів щодо профспілок розподілилися таким чином: все охоплено корупцією – 18,7%, корупція досить поширена – 26,5%, трапляються окремі випадки корупції – 18,4 %, корупції практично немає – 9,7%, важко відповісти – 26,8% [19].

Інший важливий фактор – тінізація економіки. Державна служба статистики України останніми роками визначає обсяги

тіньової економіки у середньому від 15% до 18% ВВП. Директор економічних програм Центру Разумкова В. Юрчишин зазначає: «Я думаю, що 30% – це такий рівень, до якого Україна, можливо, підійде, якщо у нас хоч якийсь час протримається більш-менш стабільна ситуація. Я думаю, що зараз офіційна тіньова економіка десь на рівні 50 на 50» [20]. Відповідно до досліджень Ю. Харазішвілі, проведених з використанням функцій сукупного попиту й пропозиції, рівень тінізації економіки України коливається у діапазоні від 30% до 40% ВВП. Відповідно до розрахунків австрійського економіста Ф. Шнайдера рівень тіньової економіки в Україні становить 52,8% від офіційного ВВП. Саме цей показник широко використовується у міжнародних порівняннях [21].

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП) рівень тіньової зайнятості в Україні становить близько 9%. За даними Інституту економіки і прогнозування у 2012 р. частка працюючих «у тіні» становить 16,61% від усіх працюючих. За оцінками Конфедерації роботодавців України «в тіні» працюють близько 5 – 7 млн українців. За даними Держстатистики у 2017 р. кількість неформально зайнятого населення віком 15 – 70 років сягала **3 млн 695,6 тисяч осіб, або 22,9%** до загальної кількості зайнятого населення відповідного віку [22].

Разом з тим, специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». МОП проводила оцінку рівня тіньової економіки, і за результатами оцінки близько 50% працівників в Україні від офіційно зайнятої кількості людей працюють «у тіні», а зайнятих у нас близько 10 – 12 мільйонів. Тобто, близько 5 мільйонів, або кожен третій, працює нелегально. Одночасно з цим треба зауважити, що за розрахунками Мінекономрозвитку у 2017 р. рівень тіньової економіки становив 31% від офіційного ВВП, що на 4 відсоткових пунктів менше, порівняно з показником 2016 р.

Водночас динаміка детінізації стримується нерозв'язаними проблемами, які негативно позначаються на розвитку економіки країни в цілому. Це, зокрема: низька довіра до інститутів влади; збереження значних викликів стабільності фінансової системи

країни; наявність невідконтрольних владі територій, утворених у ході військової агресії на території країни.

Залучення найманих працівників у сферу тіньової економіки ускладнює захист їх соціально-економічних прав, унеможливорює вирішення соціальних проблем у майбутньому. До того ж тіньова економіка призводить до такого явища, як «легальне ухилення від сплати соціальних внесків» [23], що завдає шкоди як економіці України в цілому, так у подальшому і безпосередньо найманим працівникам. Детінізація економіки може позитивно вплинути на збільшення і зміцнення профспілкових рядів, а це, в свою чергу, дозволить профспілкам захищати трудові права більш широкого кола людей, поліпшити якість їх захисту, рівень їхніх соціальних гарантій.

На суто суб'єктивний фактор, що впливає на невисоку популярність профспілок серед українських громадян, вказує О. Тупиця: «Етноментальний вимір політичної ідентифікації українського населення також певним чином детермінує перспективи політичного впливу профспілок та підвищення їх статусу в політичній системі. Тяжіння українців до родинних кланових зв'язків та територіальної колективної ідентичності істотно стримує солідарність та підтримку профспілок з боку широких верств трудящих» [14, с.266].

Показовою в цьому плані є ситуація з профспілковими організаціями в Київській області. Станом на 01.01.2014 р. в Київській обласній раді профспілок створено 3185 первинних профспілкових організацій, які об'єднують у своїх лавах 224 тисячі членів профспілок. За 2013 р. скорочення членів профспілок мали місце у 16 з 20 обласних організацій, зменшується чисельність і в профспілкових організаціях, що безпосередньо впливає на обласну раду профспілок. Усього кількість членів профспілок зменшилася більше ніж на 11 тисяч осіб, або майже на 5% проти аналогічного періоду 2012 р. Загальна чисельність первинних організацій стала меншою на 180 одиниць [24].

Наразі йдеться про сталу тенденцію до зменшення в області кількості первинних профспілкових організацій та профспілкового членства.

Офіційними причинами зменшення кількості членів профспілок у профспілкових організаціях облпрофради у 2013 р. були визначені причини, пов'язані з економічною ситуацією в країні, а як наслідок – продовження ліквідації підприємств, загальний спад обсягів виробництва, реструктуризація організацій тощо, що призводить до зниження чисельності працюючих, зменшення набору студентів на навчання до вишів та учнів ПТУ.

До речі, говорити про реальну кількість членів профспілок не доводиться, тому що такі дані не подаються ані до Міністерства юстиції України, ані до Державного комітету статистики України.

Ситуація зі скороченням кількості членів профспілок характерна не лише для України. Відігравши чималу і визначальну роль у розвитку цивілізованого ринку робочої сили, профспілки в розвинених країнах світу в міру становлення соціальної економіки поступово втрачають свою визначну роль. Життя довело, що чим багатша країна, чим вищого рівня добробуту вона досягла, тим спокійніші в ній відносини на ринку праці, тим менш гострою стає боротьба праці й капіталу, не такими частими й коротшими страйки.

Так, за даними Організації економічного співробітництва та розвитку кількість членів профспілок від загальної кількості найманих працівників у різних країнах становить [25]:

*Показники кількості членів профспілок у різних країнах світу**

Країна	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Австрія	34,9	33,9	31,6	30,5	29,7	29,4	29,0	28,4	28,0	27,8	-
Велика Британія	29,0	28,6	28,2	28,1	27,3	27,3	26,6	25,8	26,0	25,8	25,1
Естонія	11,0	9,7	8,4	7,6	6,2	7,6	8,2	7,0	6,1	5,7	-
Німеччина	22,2	21,7	20,7	19,9	19,1	18,9	18,6	18,5	18,3	18,1	-
Польща	19,0	18,1	16,3	15,6	15,1	14,6	14,6	13,6	12,7	-	-

Словаччина	23,6	22,8	20,6	18,8	17,2	16,0	15,2	14,1	13,6	13,3	-
США	12,0	12,0	11,5	11,6	11,9	11,8	11,4	11,3	10,8	10,8	10,7
Угорщина	17,9	17,5	16,1	15,1	14,6	13,9	12,9	11,8	10,7	10,5	-
Франція	7,7	7,7	7,6	7,5	7,6	7,7	7,7	7,7	7,7	7,7	-
Чехія	21,0	19,7	18,7	17,9	17,4	17,2	16,6	15,8	14,3	12,7	-
Швеція	78,1	76,5	75,1	70,8	68,3	68,4	68,2	67,5	67,5	67,7	67,3

* Таблицю укладено за: Organisation for Economic Cooperation and Development. Trade Union Density. URL: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=UN_DEN.

Як видно, майже всі представлені країни, незважаючи на тип трудових відносин у кожній, мають стійку тенденцію до зниження кількості членів профспілок. Навіть у Франції – країні з найбільш усталеними профспілковими традиціями – спостерігається фактичний спад активності. Причина такої кризи – в зміні традиційної структури економіки, що викликана динамічним розвитком галузі ІТ та переходом до нової постіндустріальної моделі розвитку. В таких умовах змінюється і статус працюючого персоналу, який вже не є традиційним. До речі, в деяких країнах, таких як Об'єднані Арабські Емірати і Саудівська Аравія, взагалі відсутні профспілкові організації.

Існування будь-якої політичної системи вимагає наявності мінімально необхідного ступеня стабільності. Особливе значення це має для тих суспільних систем, які знаходяться на перехідних етапах свого розвитку і тому відрізняються особливою складністю та динамічністю. Несвоєчасне розв'язання назрілих проблем, а також відсутність у суспільстві правових способів урегулювання конфліктів веде до кризи політичної системи і загрози її стабільності.

Професійні спілки – закономірний та необхідний інститут цивілізованого суспільства. Вони існували і будуть функціонувати до тих пір, поки існує система найманої праці, що породжує об'єктивний конфлікт інтересів власника засобів виробництва та

власника робочої сили – найманого робітника. Як суб'єкт соціального партнерства, профспілки повинні стати важливою ланкою промислової демократії як на рівні конкретного підприємства, так і в національному масштабі.

На нашу думку, для підвищення ефективності діяльності профспілок та досягнення поставлених перед ними цілей у формуванні, представленні та забезпеченні прав та інтересів у трудовій діяльності коло напрямів та адресатів повинно бути звужено. Концентрація зусиль на головних напрямках регулювання соціально-трудова відносин (забезпечення справедливої та своєчасної оплати праці, підвищення гарантій зайнятості, збереження здоров'я та працездатності на виробництві, формування умов для отримання справедливої частки власності в процесі приватизації тощо) дозволить ефективно захищати інтереси осіб найманої праці, а в результаті – підвищити результативність профспілкової діяльності. До того ж, зарубіжний досвід профспілкового руху якраз і свідчить про виправданість обмежень напрямів діяльності профспілок сферою праці.

Незважаючи на суттєві проблеми та важливі завдання, які стоять перед професійними спілками в Україні, на міжнародній арені вони мають досить презентабельний вигляд не лише кількісно, але й якісно.

У 2010 р. Freedom House опублікував доповідь «Ситуація з правами робітників у світі: свобода праці у недружньому оточенні», в якій було викладено класифікацію країн у сфері дотримання прав найманих працівників, за якою держави визначались як «вільні», «переважно вільні», «частково вільні», «репресивні» та «дуже репресивні».

Відповідно до цієї класифікації, серед 12 пострадянських країн, не враховуючи держав Балтії, лише Україна отримала достатньо високий бал як «переважно вільна» країна, в той час коли інші визнано «репресивними» або «дуже репресивними».

*Країни колишнього Радянського Союзу і Центральної та Східної Європи**

Дуже репресивні	Репресивні	Частково вільні	Переважно вільні	Вільні
Білорусь	Азербайджан	Албанія	Болгарія	Хорватія
Туркменістан	Казахстан	Вірменія	Литва	Чехія
Узбекистан	Таджикистан	Боснія і Герцеговина	Чорногорія	Естонія
		Грузія	Румунія	Угорщина
		Косово	Сербія	Латвія
		Киргизстан	Україна	Польща
		Македонія		Словаччина
		Молдова		Словенія
		Росія		

* Таблицю укладено за: The Global State of Workers' Rights: Free Labor In a Hostile World URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/The%20Global%20State%20of%20Workers%20Rights.pdf.

У цілому з 14 країн світу, які за критерієм дотримання прав працівників визнано «дуже репресивними», три пострадянські держави – Білорусь, Туркменістан та Узбекистан; чотири азійські – Бірма, Лаос, Північна Корея, В'єтнам; три близькосхідні – Лівія, Саудівська Аравія і Сирія; три африканські країни – Екваторіальна Гвінея, Еритрея і Судан; і одна країна західної півкулі – Куба. До «репресивних» держав віднесено Китай, Єгипет, Іран, Таджикистан, Казахстан, Азербайджан, Сінгапур, Венесуела та Зімбабве. За регіональною ознакою найгірший результат на Близькому Сході, також погані показники в Азії в цілому. На противагу їм, серед країн європейського континенту, які не входили до соціалістичного блоку, тільки одна держава – Туреччина не змогла потрапити до переліку «вільних» [26].

Висновки. Таким чином, на тлі світового процесу рецесії профспілкового руху українські організації, які ще не остаточно

відійшли від свого радянського минулого, мають подвійне завдання: не лише утримати існуючі позиції, але й уперше стати справжніми представниками і захисниками найманих працівників.

До того ж в Україні з'являються перші паростки незалежних профспілкових рухів, які не мають негативного радянського досвіду. Ці новітні профспілкові рухи обирають інші цілі та інші способи впливу. До таких, насамперед, належать галузеві та студентські профспілки.

Але поки що ці новостворені рухи є нечисленними, а старі профспілки залишають Україну на узбіччі справжнього робітничого руху. Лише коли профспілки позбавляться політичної та фінансової залежності і почнуть по-справжньому займатися проблемами найманих працівників, вони зможуть на рівних виступати поряд з європейським профспілковим рухом, а не лише обмінюватися досвідом з аналогічними застарілими організаціями пострадянського простору.

Для підвищення ефективності діяльності профспілок та досягнення поставлених перед ними цілей у формуванні, представленні та забезпеченні прав та інтересів у трудовій діяльності коло напрямів та адресатів повинно бути звужено. Зарубіжний досвід профспілкового руху свідчить якраз про виправданість обмежень напрямів діяльності профспілок сферою праці. В іншому разі будуть зберігатися утриманські настрої населення, орієнтація не на те, що держава *«може дати»*, а на те, що держава *«повинна дати»*.

1. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>

2. Міщук М. О. Теоретико-правові засади соціального партнерства в Україні: монографія. Харків: Діса плюс, 2015. 435 с.

3. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 р., 3 2862-VI // Відом. Верхов. Ради України. 2011. № 28. Ст. 255. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>

4. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 р., № 5067-VI // Відом. Верхов. Ради України. 2013. № 24. Ст. 243.

5. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності; Закон України від 15.09.1999 р., № 1045-ХІУ// Відом. Верхов Ради України. 1999. № 45. Ст. 397.

6. Щербань В. А. Тенденції розвитку правового статусу профспілок як сторони соціально-партнерських угод //Адвокат. 2011. № 10. С. 29.

7. Трюхан О. А. Організаційно-правові форми соціального діалогу у сфері праці: автореф. дис. ... канд. юрид; наук: 12.00.05. Одеса, 2006. 20 с. URL: БМР://геГераш.сот.иа/геГераI5/7569/168355/?page=0,,

8. Шамшина І. І. Суб'єкти соціально-партнерських відносин: проблеми правового визначення // Актуал. пробл. права: теорія і практика. 2012. № 25.

9. Конончук С. «Ахіллесові п'яти» профспілкового руху в Україні // Участь профспілок у політичному житті України. 2002. № 4.

10. Бутенко В. М. Інституційні засади розвитку соціального партнерства в Україні // 36. наук. пр. Таврійськ. держ. агротехнолог. ун-ту (екон. науки). 2014. № 1.

11. Про порядок вирішення колективних трудових спорів. Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80>

12. Кириленко О. Профспілковий рух в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5–7 червня 2014 р. / ред. кол.: В. С. Венедіктов, А. М. Куліш, М. М. Бурбика; за ред.: В. С. Венедіктова, А. М. Куліша. Суми : СумДУ, 2014. С. 159–163.

13. Nations in Transit Ratings and Averaged Scores. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/ukraine>

14. Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування : монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. 352 с.

15. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика; Київ. нац. ун-т. Київ, 2002. 376 с.

16. Профспілки і профспілкові олігархи. URL: <http://www.unian.ua/politics/403936-profspilki-i-profspilkovi-oligarhi.html>

17. Чи довіряєте Ви профспілкам? (динаміка, 2000–2013). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84; Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження URL: http://razumkov.org.ua/upload/1463122497_file.pdf

18. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 14 грудня 2017 р. Центр Разумкова. Київ, 2017. 72 с.

19. Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер? URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=903].

20. Детінізація української економіки вимагає прозорих і зрозумілих правил гри. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6203].

21. Рівень тіньової економіки в Україні в 2017 році зменшився на 4 відсоткові пункти. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>

22. Статистична інформація. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

23. Причини тіньової економіки України. URL: <http://www.klubok.net/article2533.html>

24. Текст доповіді голови Київської обласної ради профспілок на засіданні ради 25.09.2014. URL: <http://korps.com.ua/novyny/333-tekst-dopovidi-golovy-kyivskoi-oblasnoi-rady-profspilok-na-zasidanni-rady-25092014.html>]

25. Trade Union. URL: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=UN_DEN]:

26. The Global State of Workers' Rights: Free Labor In a Hostile World URL: <file:///C:/Users/Guest/Documents/WorkerRightsFULLBooklet-FINAL%202009.pdf> .

Частина III

Зовнішні чинники суспільно-політичних процесів в Україні

Зеленько Г. І.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЧЕРЕЗ КОНВЕРГЕНЦІЮ? АБО ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ У ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Україна є однією з посткомуністичних, пострадянських країн, і суспільно-політичні процеси, які відбуваються в країні від часу розпаду соціалістичного табору (1989 – 1991 рр.), зазвичай у політичній науці вивчаються крізь призму теорій демократичного транзиту, теорії неопатримоніалізму тощо. При цьому трансформаційні процеси у посткомуністичних країнах істотно зумовлені екзогенними впливами, характер яких визначається геополітичним становищем. У цьому сенсі країни Центрально-Східної Європи істотно відрізняються від, наприклад, азійських республік чи республік Кавказу. Тут найбільш відчутний вплив має ЄС з Заходу та Російська Федерація – зі Сходу. Тому у цьому дослідженні авторка прагнула дати відповіді на питання:

- теорії конвергенції як інструмент аналізу зовнішніх впливів у суспільно-політичному розвитку?
- яку роль у трансформації політичних режимів в Україні відіграли так звані «зовнішні фактори»?
- зміст і характер «зовнішніх впливів»: роль «колективного Заходу» і «пострадянський чинник» у політичних процесах в Україні?

Перш ніж перейти до викладу матеріалу, наголосимо на необхідності врахування ряду аксіом, які не потребують окремого підтвердження. По-перше, досліджуючи роль зовнішніх факторів у вітчизняній політиці, слід враховувати той факт, що «просування демократії» може бути успішним тоді, коли воно є доповненням, а

не заміщенням внутрішньополітичних процесів. По-друге, дефіцит внутрішніх стимулів до демократії, як свідчить досвід країн ЦСЄ – колишніх колег України по соціалістичному табору, може бути істотно доповнений або й компенсований зовнішніми інструментами, які б спонукали вироблення певних демократичних політичних практик всередині країни, яка у такій ситуації є об'єктом впливу. По-третє, слід розрізняти поняття «конвергенція», «кооперація», «співпраця» і «зовнішнє управління», оскільки в Україні часто ці поняття вважають тотожними. Тому, досліджуючи заявлену тему, зосередимося насамперед на уточненні понять, якими оперуємо, зокрема, на формах, змісті та інституційних наслідках співпраці України та Росії як локомотива СНД і так званого «колективного Заходу», які докорінно змінилися після суспільно-політичної кризи зими 2013 – 2014 рр., відому як Євромайдан.

Ефект і ступінь впливу тієї чи іншої держави (інтеграційного утворення) залежить від форми кооперації. Так, щоб стимулювати інституційні зміни політичної системи в транзитній країні, лише співпраці недостатньо. Звісно, це має позитивний ефект, але цей шлях надто тривалий і не гарантує успіху. Тому важливо, щоб міжнародний вплив проявлявся здебільшого не стільки через «взаємозв'язки» (linkages) недемократичних режимів з розвченими демократіями (за допомогою торгівлі, міграції, комунікацій, освітніх та наукових обмінів), а завдяки успішному використанню «важелів» (leverages) – цілеспрямованому впливу на ці режими (міжнародної допомоги, членства в міжнародних організаціях, взаємних інституційних зобов'язаннях тощо) [1].

Теорія **конвергенції** (від лат. *convergere* – зближуватися, сходитися) базується на ідеї переважання тенденцій об'єднання елементів у систему над процесами диференціації, розрізнення та індивідуалізації. Як і більшість соціальних теорій, теорію конвергенції запозичено з біології і адаптовано соціально-політичними науками. На ідеях конвергенції як взаємопроникнення свого часу базувалися процеси просування комуністичної ідеї у світі через Комінтерн, коли СРСР підтримував установлення і функціонування режимів народної демократії через підтримку комуністичних (соціалістичних, робітничих) партій у країнах-сателітах.

Як наукова концепція, конвергенція представлена в роботах Дж. Гелбрейта, У. Ростоу, П. Сорокіна, Я. Тінбергена, Р. Арона та ін. Спільним у їх підходах є погляд на конвергенцію як максимальну кооперацію економічно менш розвинених країн з більш розвиненими задля вирівнювання потенціалів, ресурсів, інституційних систем. Цікаво, що тривалий час учені вважали, що конвергенція здатна стимулювати соціально-економічний розвиток менш розвинених країн, однак для стимулювання розвитку політичних систем вони непридатні, оскільки до демократії країни мусять «дозріти».

Натомість демократичні переходи зазвичай розглядалися як внутрішньо зумовлені процеси. Однак третя хвиля демократизації, яка почалася з країн Південної Європи у 1970-ті роки, суттєво доповнила процеси конвергенції новими проявами. Зокрема, саме у 1990-х роках більш розвинені країни у образі «колективного Заходу» розробили стратегії з просування демократії та формування глобального громадянського суспільства. А процеси конвергенції з часом стали розглядатися як фактор демократизації. Так, впливу зовнішніх чинників у процесах демократизації приділяв увагу Р. Патнем («Дипломатія і внутрішня політика»), на думку якого «внутрішня політика і міжнародні відносини часто переплетені, але наявні теорії поки не розплутали цей загадковий клубок» [2]. Аналогічної точки зору дотримувалися А. Моравчик [3] і Т. Сміт [4], Дж. Прідхем та Е. Ванханен, аналізуючи демократизацію країн Південної Європи [5]. Д. Чалмерс вважав, що дослідники часто міжнародні чинники розглядають тільки як контекстуальний фон – тобто як зовнішнє втручання, залежність, підривному діяльність або іноземну допомогу. Дослідник запропонував поняття «інтернаціоналізація внутрішньої політики», досліджуючи країни Латинської Америки [6], а С. Гантінгтон вплив усталених демократій на країни, що демократизуються, порівняв з ефектом «снігової лавини» [7]. При цьому автори книжки «Демократизація» вважають, що на сьогодні ці спроби поки не увінчалися появою широко визнаних пояснювальних моделей. Усі ці роботи залишаються на стадії початкових роздумів і потребують подальших досліджень на основі теоретичних удосконалень і вивчення конкретних випадків [1].

Авторство ж власне поняття **«демократизація через конвергенцію»** належить Л. Уайтхеду [8], який вважав, що «демократизація через конвергенцію» відбувається в процесі приєднання недемократичної країни без втрати свого суверенітету до вже існуючої спільноти демократичних держав. Як приклад, дослідник наводить процеси демократизації в Іспанії, Португалії та Греції, коли ці країни перебували в процесі інтеграції в ЄС. Найбільші складнощі у вимірі впливу міжнародних чинників виникали в проміжних випадках демократизації через конвергенцію, тобто тоді, коли «ключові актори, залучені до процесів зміни політичного режиму, були абсолютно ізольовані, однак їхня стратегія і розрахунки найчастіше формувалися під тиском створених зовні правил і структур» [9].

Концепція «проникнення в систему» Дж. Прідхема схожа з поняттям «конвергенція режиму» Л. Уайтхеда. Процес демократизації за типом «проникнення в систему» має довгостроковий характер. Зовнішні фактори, які «проникають» у цю політичну систему, впливають на фонові умови і стимулюють зміну режиму. Отже, навіть якщо під час демократичного транзиту немає безпосередньої присутності зовнішнього фактора, вплив довгострокових зовнішніх факторів і ступінь «проникнення системи» має враховуватися під час пояснення зміни режиму. Підходи «конвергенції» Л. Уайтхеда і «проникнення» Дж. Прідхема корисні для розуміння впливу зовнішніх факторів на політичні режими тих країн, які не перебували в політичній або економічній залежності від будь-якої іноземної держави. Ці підходи – не теорії, а радше концептуальні рамки, в яких можна вибудувати пояснювальні моделі для окремо розглянутих випадків.

«Коли присутність акторів з міжнародним базуванням значна, тоді політична система з такими акторами дістає назву «інтернаціоналізована внутрішня політика»: «інтернаціоналізована» – з огляду на присутність згаданих акторів, «внутрішня» – з огляду на те, що можуть бути розв'язані проблеми, які не є предметом зовнішньої політики або міждержавних відносин, а пов'язані з прийняттям рішень з питань внутрішніх справ країни, на відміну від більш конвенційного бачення міжнародних

чинників, які виникають виключно з міждержавних відносин і вважаються зовнішніми для політичної системи країни» [6]. Д. Чалмерс вважає, що «інтернаціоналізована внутрішня політика» – новий феномен, зумовлений, з одного боку, різким збільшенням кількості, типів, масштабів і ресурсів акторів з міжнародним базуванням, а з іншого – впливом глобалізації, що супроводжується розвитком комунікацій, продажами національних активів іноземцям, лібералізацією світової торгівлі і загальним зниженням контролю національними державами соціальної організації і виробництва [6, р. 35].

Четвертий погляд на поєднання зовнішніх і внутрішніх факторів у процесах демократизації представлений ідеєю «дифузії». Під дифузією розуміються множинні взаємодії і взаємозв'язок між двома структурами, однією з яких є міжнародний контекст, а інший – окрема країна, що перебуває в цьому контексті. Попередником цього підходу є теорія трьох «хвиль» демократизації С. Гантінгтона. Його, вже згадуваний вище, ефект «снігової лавини», або ефект демонстрації, підсилюється завдяки розвитку міжнародних комунікацій. У більш пізній статті «Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі» С. Гантінгтон зробив акцент на понятті «дифузія» для пояснення можливостей трансформації електоральних демократій у ліберальні демократії. Так, учений стверджував, що «ступінь сприйнятливості незахідних суспільств до ліберальної або електоральної демократії залежить безпосередньо від ступеня впливу, що чиниться на них Заходом» [7, р. 11 – 12]. Для С. Гантінгтона вплив Заходу означав перебування у сфері західної «цивілізації», яка сформувалася на основі норм і цінностей християнства. Тому, на його думку, серед незахідних країн найбільші шанси на перетворення електоральних демократій у ліберальні мали католицькі країни Латинської Америки і православні держави Центральної і Східної Європи [7, р. 10].

Відповідно до ідеї дифузії, міжнародний контекст будь-якої країни складається переважно з мережі відносин із сусідніми країнами зі свого регіону. Як такий, він не включає держави, міжнародні організації та інші суб'єкти, що функціонують у більш віддалених частинах світу. Д. Брінкс і М. Коппедж,

проаналізувавши масштаби і напрями змін у ряді країн з 1972 до 1996 років, виявили, що «держави схильні до зміни політичних режимів, щоб відповідати загальному рівню демократії або автократії в своєму оточенні, а країни, що перебувають у сфері впливу США, особливо схильні до демократії» [10, р. 463 – 489]. Інші дослідники моделі дифузії демократизації – К. С. Гледичія і М. Д. Вард виявили, що ймовірність перетворення автократії в демократію значно підвищується, якщо більшість сусідніх держав є демократичними або ж знаходяться в стані переходу до демократії. На їхню думку, «помітна тенденція до поступових змін у бік відповідності регіональному контексту, і перехід в одній країні часто поширюється на інші пов'язані держави» [11, р. 919].

Отже, міжнародні аспекти демократизації були визначені як демократизація через «конвергенцію», «проникнення в систему», «інтернаціоналізацію внутрішньої політики» і «дифузю». У контексті цього дослідження теорією, яка, як свідчать наведені визначення форм зовнішніх впливів, пояснює логіку демократичного транзиту в Україні, є теорія «конвергенції». Тобто йдеться про такий рівень співпраці, який дає можливість такій країні, як Україна, стимулювати процеси демократичного транзиту. Причому йдеться не про експорт демократичних політичних інститутів, які, по суті, є універсальними, а про якісно інший тип співпраці, який передбачає розробку інструментів адаптації для конкретної країни, моніторинг і контроль за їх виконанням, експертну, фінансову допомогу тощо.

«Агенти зовнішніх впливів»: хто вони в Україні? Початок демократичного транзиту в Україні умовний відлік часу веде від оголошення державного суверенітету 24 серпня 1991 р. Хоча, звісно, лібералізація авторитарного режиму розпочалася значно раніше. Процеси демократизації в Україні відбуваються циклічно, непослідовно і хаотично. Напевно, Україна є одним з найбільш складних випадків з-поміж країн «третьої хвилі демократизації» через спорадичність політичних процесів. Звісно, успіх (або неуспіх) демократичного транзиту зумовлений великою кількістю факторів, насамперед внутрішнього характеру. Вони були предметом розгляду у попередніх підрозділах. Проте не останню

роль – як позитивну, так і негативну – відіграють зовнішні (екзогенні) фактори. При цьому, звісно ж, їх характер насамперед зумовлений геополітичним становищем країни. І саме геополітичне становище України значною мірою пояснює той специфічний випадок демократичного транзиту, про який йшлося вище. Як країна, яка донедавна була у складі СРСР, Україна великою мірою пов'язана і економічно, і політично саме з пострадянськими країнами, насамперед з Росією. Однак, з іншого боку, Україна межує з ЄС, що також є фактором, який неминуче впливає на її політику. Так, якщо, скажімо, щодо республік Центральної Азії склалася ситуація, що називається, – «без варіантів», вони так і лишилися у сфері впливу Росії, а згодом і Китаю, і їхнє геополітичне становище робить їх своєрідними заручниками саме цих центрів сили, то у випадку України йдеться про впливи як ЄС, так і Росії, що зумовлено геополітичним становищем України. Це розширює простір для маневру під час вибору зовнішньополітичних орієнтирів. Хоча так є в ідеалі і кейс України – ще й доказ умовності цієї тези. Однак про це згодом.

Отже, особливість ЄС і Росії як центрів сили полягає в тому, що вони об'єктивно мають найбільший вплив на політичні процеси в Україні, оскільки в таких випадках, висловлюючись мовою фізиків, спрацьовує закон «сполучених посудин», коли сусідні країни набувають схожих рис. Відповідно, сусідство України з ЄС та Росією, як найбільшими центрами сили, зумовило їх найбільший вплив на суспільно-політичні процеси в Україні. На перший погляд – стандартна ситуація. Однак ці геополітичні гравці мають принципово відмінні політичні режими: усталені демократії у країнах ЄС і дедалі більш виражений авторитарний політичний режим у Росії. Така комбінація геополітичних впливів істотно впливає на характер політичного транзиту.

Що характерно, в Росії, яка є однією з посткомуністичних країн, так само на початку 1990-х років розпочався демократичний транзит. Однак з часом через низку причин процеси демократизації в Росії зазнали стагнації і згорання. Фактично згорання процесів демократизації відбулося у всіх, за винятком країн Балтії, пострадянських республіках. Зрозуміло, що успіх демократичного

транзиту зумовлюється насамперед внутрішніми передумовами – рівнем розвитку політичної свідомості та політичної волі, наявністю критичної маси реформаторів і їх політичною волею до демократизації. Проте глибока інтегрованість економік колишніх радянських республік істотно обмежила можливості для зовнішньополітичного маневру і залишила доволі обмежений вибір пострадянським республікам, які залишилися у сфері впливу Росії. Наслідки структури радянської економіки відчутні навіть після майже тридцяти років незалежності. Зокрема, складно заперечити той факт, що після початку конфлікту з Росією і розриву торговельно-економічних зв'язків структура економіки істотно змінилася. Фактично найбільший відсоток валютних надходжень Україна отримує від експорту аграрної продукції, натомість як металургія, машинобудування та інші сфери зазнали істотної стагнації через втрату російських ринків. Тобто Україна поступово перетворюється в країну – постачальника дешевої робочої сили в країни ЄС та аграрну країну.

Цікаво, що у суспільстві побутує думка, що найбільшим агентом впливу в Україні є США. Хоча дослідники демократичних транзитів під керівництвом Р. Інглгарта у своїй книжці «Демократизація» відзначали, що «левова частка всіх програм з просування демократії у 1990-х роках була спрямована не на країни ЦСЄ, а на Близький Схід. Навіть на початку 2000-х років щодо широко розрекламованих «кольорових революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані, незважаючи на звинувачення в тому, що уряд США і американські організації виступали основними призвідниками революційних рухів, роль США була, щонайбільше, скромною» [1].

Основними агентами просування демократії в світі є, що цілком зрозуміло, більш розвинені країни – зазвичай їх називають «усталені демократії», тобто США і ЄС. Інші країни, які вважаються демократичними з різних причин – насамперед через віддаленість і менші ресурси, – мають значно менший вплив на процеси демократизації у світі. Тому доцільно розглянути форми впливу США та ЄС на ці процеси.

На думку авторів книжки «Демократизація», більшість теорій демократизації описує міжнародний контекст як «структуру», у

якій немає загальної логіки, загального дизайну, кінцевої мети і лідера. Як правило, функція діючих агентів (агентств) полягає у військовому впливі, взаємодії політичних партій, політичного класу та інших соціальних груп у конкретній країні, які реагують на сигнали і вплив, що йдуть від міжнародного оточення. Саме завдяки цьому ще у кінці 1980-х років набули поширення теорії «просування демократії», яку здійснюють міжнародні або глобальні «агенти» – США, Європейський Союз, міжнародні організації – ООН, транснаціональні правозахисні мережі, як-то Amnesty International, глобальні фінансові установи – Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо. Причому, на стратегії «просування демократії» у світі витрачаються колосальні кошти. Так, П. Бернелл стверджує, що «індустрія просування демократії стала транснаціональною і досягла небувалих розмірів. Поточні витрати становлять від 5 до 10 млрд дол. щорічно» [12, р. 37 – 52].

У середовищі політиків і політичних експертів є різні точки зору на зміст процесів «просування демократії» – від дуже позитивних до вкрай негативних. Проте відомі дослідники процесів «просування демократії», «захисту демократії» та «сприяння демократії» Ф. Шміттер та І. Брауер дали таке визначення цих понять: «просування демократії» спрямоване на політичну лібералізацію авторитарних режимів і їх подальшу демократизацію в конкретних країнах-реципієнтах; «захист демократії» здійснюється для консолідації молодих демократій; поняття «сприяння демократії» належить до спеціально розроблених програм і діяльності, таких як навчання парламентаріїв, освіта громадян, допомога місцевим організаціям у моніторингу виборів, спрямованих на підвищення ефективності дій (в інтересах демократії) індивідів та інститутів у демократичному режимі. Для «просування демократії», захисту демократії і сприяння демократії, безвідносно до їх різних цілей, застосовуються такі дії, як введення санкцій, висловлення протестів дипломатичними каналами, загрози військового втручання, дії, що сприяють дотриманню прав людини, прийняття цивільних норм і трансферт інституційних моделей, таких як виборчі системи. Визначення Шміттера і Брауера не включає дії секретних служб і таємні

операції, так само як і ті дії, які здатні тільки побічно сприяти демократизації конкретної країни (наприклад, з кампанії боротьби з неписьменністю або фінансова допомога) [13].

Яким міг би бути більш успішний і стабільний режим просування демократії? Е. Мансфілд і Дж. Снайдер стверджують, що для демократизації потрібні певні попередні умови. Ці умови мають відношення до досягнення певних рівнів державо- і націєбудування. Іншими словами, перш ніж приступити до демократизації, суспільство повинно виробити спосіб мирного співіснування різних етнічних груп, що становлять його, і має створити необхідні інститути для представництва інтересів і розв'язання конфліктів. Якщо демократія, і особливо коли вона привнесена ззовні, виникає до появи цих попередніх умов, вона у більшості випадків призведе країну до внутрішнього конфлікту і зовнішнього втручання. Рекомендація Е. Мансфілда і Дж. Снайдера полягає в тому, щоб програми просування демократії допомагали країнам створювати попередні умови для демократії, включаючи розвиток економіки, формування чесного і ефективного управлінського апарату, стимулювання відмови від практики патронажу і репресій як основного інструменту управління, а також сприяння появи підтримуючої демократії активістами в громадянському суспільстві, що слугуватиме внутрішнім поштовхом для демократизації [14, р. 39 – 45].

Щодо ролі «колективного Заходу» у політичному розвитку посткомуністичних країн показовим є приклад країн ЦСЄ. Зауважимо, що під «колективним Заходом» розуміються комплекс заходів і програм співпраці ЄС, НАТО, США, а також міжнародних фінансових інституцій – МВФ та Світового банку, співпраця з якими була постійною, найбільш системною і масштабною.

На практиці найбільший вплив у країнах регіону має ЄС. Допомога ЄС свого часу означала інтенсифікацію економічної співпраці і активну підтримку суспільних перетворень у країнах-претендентах з ЦСЄ через надання взаємного режиму найбільшого сприяння у торгівлі згідно з правилами ГАТТ, підтримку реформ з боку ЄС у межах програми PHARE, яка мала на меті саме надання

фінансової допомоги, здійснення економічних експертиз і залучення інвестицій для проведення економічних реформ. Важливу роль на політичному етапі демократичного транзиту також відіграла інтенсифікація політичної співпраці через Європейські асоційовані угоди, які стали основними правовими інструментами реалізації інтеграційних стратегій держав-кандидатів.

ЄС вибудував складну систему преференцій, яка включає угоди про вступ, створення спільного економічного простору, митний союз, угоди про асоціацію, торгівлю та співпрацю. Майже кожна країна світу пов'язана з ЄС однією з цих формальних угод, які створюють певну ієрархічну систему відносин ЄС із третіми країнами: найближчі партнери об'єднані в рамках Єдиного економічного простору, далі йдуть країни, з якими укладено угоди про асоціацію, інші країни мають тільки угоди про співпрацю та торгівлю. У рамках цих відносин ЄС знаходиться в центрі інституціоналізованих двосторонніх і багатосторонніх зв'язків, побудованих на певній формі позитивної чи негативної обумовленості [15].

Водночас країни-кандидати мають відповідати критеріям членства, які «погодила Європейська Рада». Одна з основних умов – європейська ідентичність на основі відданості європейським цінностям – була єдиним критерієм на початку формування європейської спільноти. У статті 327 Римської угоди проголошувалося, що «будь-яка європейська держава може подати заявку на членство в Співтоваристві» [16]. Лісабонська угода додала до цього відданість певній системі цінностей [17, стаття 49].

Критерії членства, що постали в процесі розширення ЄС, створили не лише систему політичних і економічних перетворень для країн-претендентів, але й сприяли формуванню міжнародної ролі ЄС як зовнішнього арбітра. Зокрема, критеріями, відповідності яким вимагає ЄС, є: 1) «повага до представницької демократії та її підтримка, права людини» [18, р. 6]. 2) «Копенгагенські критерії» – держави-кандидати повинні досягти стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини та захист інтересів меншин (політичні критерії); функціонування механізмів ринкової економіки та здатність

витримати конкуренцію на внутрішньому ринку Європейського Союзу (економічні критерії); спроможність взяти на себе зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, з визнанням цілей політичного, економічного та валютного союзу (інші критерії) [18, р. 13]; 3) на додаток до трьох базових Копенгагенських критеріїв були встановлені й інші умови членства, зокрема, «добросусідство». Добросусідство включає бажання співпрацювати з сусідніми країнами, а саме: розв'язання суперечок мирними способами або, в разі необхідності, звернення до Міжнародного суду справедливості. Відповідність цьому критерію покликана захищати ЄС від «імпорту» зовнішньополітичних проблем у процесі розширення [19, р. 51].

Економічна привабливість та принципи його внутрішньої побудови формують потенціал «м'якої» сили ЄС, а отже, його спроможність застосовувати її для реалізації зовнішньополітичних завдань. У разі вступу чи доступу до внутрішнього ринку ЄС для третіх країни відкриється великий ринок і привабливі економічні можливості. «М'яка» сила ЄС втілюється у програмах сприяння реформуванню економіки сусідів. Прагнучи полегшити розв'язання їхніх соціально-економічних проблем, ЄС одночасно підлаштовує їх під свої економічні та торговельні пріоритети [15]. Завдяки позитивному іміджу приєднання до ЄС означає для багатьох автоматичне покращення життя, економічне зростання, соціальний захист тощо. Такі настрої змушують треті країни проводити зовнішню політику, враховуючи інтереси ЄС та подекуди беззаперечно погоджуватись із ним.

Економічна допомога має різні форми, ставить перед собою низку цілей і є досить контрверсійним інструментом політики, оскільки може слугувати для реалізації як абсолютних, так і відносних цілей. Як зазначалось, допомога країнам, що розвиваються (донедавна їх називали «країнами третього світу»), була найпершим і найбільш уживаним інструментом зовнішньої політики ЄС. На сьогодні Європейський Союз надає більше половини світової офіційної допомоги для розвитку цих країн [20, р. 6], а його діяльність у цій сфері стала глобальною.

Ресурс, який використовує Європейський Союз для допомоги країнам, що розвиваються, збільшився із 0,2% його бюджету в

1966 р. до 6% у 2013 р. [21], а з урахуванням видатків Європейського фонду розвитку – до 9% [20, р. 168]. Різні форми допомоги цим країнам із сукупного бюджету ЄС в 150 млрд євро становлять 9 млрд євро, або близько 90% всіх видатків.

Окрім видатків, які передбачені бюджетом ЄС, цей напрям фінансується також за допомогою внесків держав-членів до Європейського фонду розвитку. Так, наприклад, за даними, оприлюдненими генеральним директором з розвитку та співробітництва EuropeAid, загальний бюджет зовнішньої допомоги дорівнював 12,3 млрд євро, із них кошти Європейського фонду розвитку становили у 2012 р. 27% [20, р. 170 – 171].

У період 2014 – 2020 рр. фінансування зовнішніх витрат ЄС збільшено з 56,8 млрд євро до 70 млрд євро та Європейського фонду розвитку з 23 млрд євро до 30,3 млрд євро (таблиця 1).

Таблиця 1. Напрями витрат на збільшення глобальної ролі ЄС на фінансову перспективу 2014 – 2020 рр. (млрд євро)

Проект бюджету на 2014 – 2020 рр.	70,00
Інструмент співробітництва з питань розвитку	20,60
Передвступний інструмент	12,50
Інструмент європейського сусідства	16,10
Інструмент партнерства	1,00
Інструмент стабільності	2,50
Європейський інструмент підтримки демократії і прав людини	1,40
Спільна зовнішня і безпекова політика	2,50
Інструмент гуманітарної допомоги	6,40
Цивільний захист та надзвичайні ситуації	0,20
Європейський добровільний корпус гуманітарної Допомоги	0,20
Інструмент співробітництва з питань ядерної безпеки	0,56
Макрофінансова допомога	0,60
Гарантійний фонд для зовнішніх дій	1,26
Резерв для надзвичайної допомоги	2,45
Європейський фонд розвитку	30,30

Джерело: Бюджет для Європи 2020 [22].

Для надання підтримки країнам-партнерам Європейський Союз використовує широкий спектр засобів. Основними механізмами надання допомоги були Інструмент співробітництва з питань розвитку, Інструмент передвступної допомоги та Європейський інструмент сусідства і партнерства.

Розподіл допомоги ЄС також створює певну систему преференцій у відносинах ЄС з рештою країн світу. Якщо раніше африканські країни були найбільшими реципієнтами, то у 1990 – 2010 роках, найбільше допомоги отримували країни ЦСЄ, що пов'язано з розширенням ЄС та стабілізаційними заходами в сусідніх регіонах [15].

Тому підписання Угоди про асоціацію з ЄС, запровадження безвізового режиму, програма розширеної співпраці з МВФ та Світовим банком, програми військової співпраці з НАТО є саме тими важелями цілеспрямованого впливу, які, незважаючи на численні перешкоди й інерційність політичної системи, гіпотетично здатні стимулювати процеси демократичного транзиту в Україні, як свого часу стимулювали в країнах ЦСЄ. Після Євромайдану, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, влітку 2014 р. Україна отримала інституційні механізми, які стимулюють інтенсивні трансформації політичної ідентичності і, що важливо, цінностей. Це створює більш сприятливі умови для виходу зі стану гібридності. Звідси й так часто вживане поняття «європейські цінності». Водночас неможливо не брати до уваги геополітичні реалії і наявність такого великого геополітичного гравця, як Росія, з якою було б утопією не рахуватися, тим більше з огляду на політичну ідентичність громадян України, які, незважаючи на переорієнтацію зовнішньої політики, все ще живуть у минулій геополітичній парадигмі. Це й виявляється на виборах, найбільш показовими з яких стали президентські та парламентські вибори 2019 р., на яких громадяни не проголосували за проросійські політичні сили, однак не проголосували й за проєвропейські. Це фактично означає те, що громадяни поставили негативну оцінку політиці «колективного Заходу» щодо України.

Європейський вектор української зовнішньої політики став розвиватися з початку 1990-х років. Проте більш ніж 70-річ-

ний період перебування у складі СРСР, а до того у складі Російської імперії з нетривалим періодом спроб побудувати власну державу (1917 – 1920 роки) позначилося і на політичній ідентичності мешканців України, і на структурі виробництва тощо. Не дивно, що після розпаду СРСР Україна, будучи формально незалежною державою, залишилася у сфері впливу Російської Федерації. Причому цей вплив посилювався в міру посилення Російської Федерації. Істотно й змінилися форми впливу РФ – від нібито рівноправного партнерства у 1990-х роках до відвертої експансії протягом 2000-х років і військової агресії у 2014 р., натомість як вплив «колективного Заходу» трансформувалася з доволі прохолодного ставлення протягом 1990 – 2000 років до активної політики зближення після Євромайдану.

Таким чином умовно політику зовнішніх гравців щодо України можна поділити на два періоди – від 1991 до 2013 р. – перший. І з 2014 р. – другий. Для першого періоду характерна невизначеність і коливання політики щодо України, яка, на нашу думку, була результатом політики багатовекторності, проголошеної у 1997 р. Президентом Л. Кучмою. Фактично у цей період Україна втратила шанс вирватися «з обіймів Росії», а в міру укріплення Росії, – плата за відрив з року в рік підвищувалася. Натомість як шанс приєднатися до «цивілізованого світу» зменшувався через формування специфічного типу гібридного політичного режиму – неопатримоніального, консолідація якого відбулася у період президентства В. Януковича. Це стало наслідком специфіки політичного режиму, який сформувався в Україні і завдяки чому між Україною і Заходом утворилася ментальна прірва саме через формування специфічних політичних практик на рівні не тільки влади, а й суспільства, що вкрай ускладнює можливість нинішнього демократичного прориву.

Договірньо-правова база, якою регулювався міжнародний статус України та її основні зовнішньополітичні пріоритети, є досить розгалуженою і відображала політику багатовекторності, яка тривалий час була в основі української зовнішньої політики. Після проголошення державного суверенітету [23] Україна уклала серію договорів, якими зафіксувала свої відносини з основними

міжнародними партнерами [24]. Крім підписання двосторонніх угод і, власне, визнання державного суверенітету країнами світу Україна уклала низку угод з наднаціональними структурами – СНД [25], НАТО [26], ЄС [27], приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [28] та ін.

Також Україна активно співпрацює з міжнародними фінансовими установами, найбільшим кредитором України є Міжнародний валютний фонд. Цікаво, що нинішня 17-мільярдна програма МВФ для України – вже десята з часу здобуття незалежності. Причому жодна попередня програма не була виконана. Фонд припиняв фінансування, тому що Україна не проводила необхідних реформ. Проте такої складної економічної ситуації, як після початку російської агресії і скорочення практично вчетверо товарообігу між Україною та Росією, потреба макрофінансової допомоги від світових фінансових установ є питанням виживання України, оскільки українська економіка все ще не може оговтатися від потрясінь 2013 – 2014 рр. і втрати частини території через анексію Криму і агресію на Донбасі. Нестабільна політична ситуація в державі і збройний конфлікт на Донбасі не сприяють надходженню інвестицій всередину країни. Тому зовнішні запозичення поки що лишаються ледь не єдиним джерелом підтримки стабільності гривні. І співпраця з МВФ та СБ є фактором, який, з одного боку, стимулює реформи, а з іншого – завдяки підтримці макроекономічної ситуації є фактором, який знижує політичну напругу в країні і з різною результативністю, але дає змогу проводити ряд реформ, вважає А. Аслунд [29].

Одним з найбільш успішних інтеграційних проєктів у світі небезпідставно вважається Європейський Союз. Його переваги в тому, що інтеграція, яка розпочалася на європейському континенті у другій половині ХХ ст. з економічної сфери з метою протидії експансії США на європейські ринки, нині перетворилася у політичний процес, об'єднання на основі загальнолюдських демократичних цінностей. Приєднання до ЄС передбачає певний рівень розвитку політичної, економічної і соціальної систем, а досягнення критеріїв членства ніби підтягує країну-кандидата до вищого стандарту, оскільки євроінтеграційний процес зачіпає саме

соціокультурну і політичну сфери, досягти критеріїв членства неможливо суто технічно без якісної трансформації суспільства.

Розширення ЄС безпрецедентне з точки зору набуття у ньому членства країн, які протягом тривалого часу належали до іншого типу політичного режиму. Досягнення цими країнами критеріїв членства і вихід за багатьма параметрами на показники західно-європейських демократій свідчить про можливість застосування інституційних механізмів, які дали можливість стимулювати модернізаційні процеси не тільки в соціально-економічній, а й у політичній та соціокультурній сферах.

Зазначимо, що у політологічній літературі є різні точки зору на процес розширення ЄС, однак нині (з огляду на розвиток пострадянських країн) більшість дослідників погоджуються, що фактор «колективного Заходу» став тим запобіжником, який унеможливив формування кланово-олігархічних політичних режимів. У випадку країн ЦСЄ євроінтеграційний процес і взяття ряду зобов'язань як соціально-економічного, так і політичного характеру створили сприятливу «зовнішню демократичну преференцію», яка тим самим слугує «обмежувачем для агресивних стратегій кожної політичної сили» і є фактором, під впливом якого змінюються інституційні умови у різних сферах держави, – стверджує М. Розов [30, с. 149]. В. Гельман так само стверджує, що розширення у 2000-х рр. і тиск з боку ЄС виявилися своєрідним «антидотом» для східноєвропейців, що дозволило їм не скотитися у неопатримоніальний режим й уникнути деформацій політичної системи [31]. Країни Центральної та Східної Європи, які здобули після розпаду СРСР повну самостійність, побачили у можливості приєднатися до західних клубів неймовірно дієву противагу тиску давнього радянського / російського гегемона. Раптовий розвал радянського блоку і самого СРСР дав їм можливість, відмовившись від лавірування між державами, переорієнтуватися на західний альянс, який виявився переможцем, а потім проскочити в членство там і навіть у число країн, які претендують на перші ролі в блоці. Навіть дещо втративши у силі руху останнім часом, в цілому розширення НАТО та ЄС все ж сприяло розвитку міцних і плюралістичних ринкових демократій.

«Модульна» модель дозволила обом організаціям реформувати інститути управління, ввести західні норми в країнах, які побажали «повернутися до Європи» [32, с. 46 – 47], і стала одним з ключових факторів трансформації величезної території посткомуністичної Європи. Розширення НАТО і трохи пізніше ЄС стало реальним фактом, країни Центральної та Східної Європи, включаючи прибалтійське тріо, були повністю абсорбовані західною системою [32, с. 47]. Щодо України, то, на відміну від країн ЦСЄ, «держави-лімітрофи» мали різні політичні схильності і вищі бар'єри, які потрібно було подолати, – Росії було значно простіше проектувати «жорстку» і «м'яку» силу щодо них; у них була відсутня історична пам'ять про належність до Європи, не було національної місії повернутися туди [32, с. 46 – 47].

У випадку подібних зовнішній преференцій перед країнами – кандидатами на вступ до ЄС виникли дилеми – *делегування власного суверенітету чи самостійний транзит з не дуже зрозумілим і гарантованим результатом?* Орієнтація на ЄС передбачала докорінну переорієнтацію економіки, що неминуче означало відмову від багатьох традиційних галузей. Неможливо заперечувати, що зовнішнє кредитування і вкрай висока фінансова чи політична залежність від країн-партнерів, наслідком чого є обмеження політичного суверенітету, – не найкращі умови функціонування держави. Але у випадку посткомуністичних країн – це радше плюс, ніж мінус. Адже тут важливо враховувати можливу альтернативу. І у разі відсутності фактора «колективного Заходу» – альтернативою могло б бути формування неопатримональних режимів з усіма загрозами і ризиками для регіону в цілому. Звісно, «зовнішні демократичні преференції» у вигляді «колективного Заходу» не гарантують швидкої демократизації, і тільки від країни залежить, у що роль «колективного Заходу» буде конвертована. Однак ці впливи створюють істотні обставини, під впливом яких недемократичні режими вимушено трансформуються.

За висновком Т. Колтона та С. Чарапа, «Угода про асоціацію фактично являла собою альтернативу повноцінному членству в ЄС, тим не менше, воно базувалося на основних умовах процесу вступу. ЄС відкрив двері для нових країн-кандидатів (через

відміну віз, зниження торговельних бар'єрів, доступ до внутрішньої системи преференцій у всьому – від освіти до держзакупівель) в обмін на виконання трьох Копенгагенських критеріїв: консолідація демократичних інститутів і захист прав людини, ринкова економіка та прийняття *acquis* – нормативно-правової бази. На практиці наголос робився саме на імплементації нормативно-правової бази» [32, с. 89 – 90].

Проте розширення ЄС не слід розглядати як процес одностороннього нав'язування або й експансії західних стандартів і процедур посткомуністичним країнам. Саме таку точку зору часто висловлюють противники розширення. За змістом процес розширення ЄС і НАТО є радше процесом конвергенції, який передбачає певні інституційні і соціокультурні зміни всередині країн, які представляють інтеграційне ядро, є членами інтеграційного утворення, яке розширятиметься. Без подібних змін відбувається тільки зовнішній вплив на країни-апліканти з боку країн-членів інтеграційного утворення. У цьому сенсі не варто спрощувати проблему, розглядаючи цей процес лише як односторонній вплив на країни-апліканти. Розширення ЄС, звісно, було б неможливим без фундаментальної реформи ЄС. Постійний процес реформ, який почався з підписанням Договору про Європейський Союз у 1992 році і завершився в Ніщі у 2001 році, підготував ЄС до розширення на Схід. Договір про реформу був, звичайно, не тільки про розширення, але й передбачав перегляд європейських інституцій, що було необхідно для плавного включення в ЄС дванадцяти країн Східної та Центральної Європи.

Приєднання до ЄС вимагало докорінної трансформації соціально-економічних систем держав, що є необхідною умовою їх участі у спільному ринку. Копенгагенські критерії 1993 р., поміж іншого, обумовлюють можливість членства в ЄС відповідістю принципам ліберальної демократії та ринковою економікою, а також спроможністю імплемувати європейський спільний доробок, включно з вимогами безпекової політики [33, р. 12 – 13]. Підготовка цих країн відбувалася за активної участі ЄС та опосередковувалася спільними інституційними механізмами, включно з виділенням технічної допомоги для проведення

відповідних реформ. Крім того, ЄС виступає як зовнішній арбітр, що відслідковує успіх перетворень [15].

Під впливом заходів, підпорядкованих меті інтеграції, відбулися докорінні зміни і у структурі масової свідомості в країнах ЦСЄ. Крім того, країни-кандидати відповідними правовими актами підтвердили курс на забезпечення прав людини кожному своєму громадянину, ратифікувавши «Європейську конвенцію з прав людини», приєдналися до «Рамкової конвенції про захист національних меншин», «Європейської хартії місцевого самоврядування», «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», «Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права», «Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації», «Конвенції про права дитини» тощо. Це засвідчило бажання імплементації європейських стандартів прав людини в національне законодавство країн ЦСЄ.

Говорячи про значення процесу євроінтеграції для пост-комуністичних країн, зазначимо, що у цьому випадку євроінтеграційний чинник виявився своєрідним дисциплінуючим фактором насамперед для урядів цих країн, які завдяки детально розробленим програмам досягнення критеріїв членства унеможливили формування гібридних політичних режимів. Саме завдяки детальним інституційним механізмам, які були імplementовані – адже прямо чи опосередковано, але політика урядів країн регіону тривалий час підпорядковувалася реалізації євроінтеграційної стратегії та виконанню формальних критеріїв членства у ЄС, – «фактор ЄС» став своєрідним каталізатором для вкорінення демократичних інститутів: демократичної політичної системи, ринкової економіки, впливового громадянського суспільства і загалом конкурентного політичного середовища. Тобто євроінтеграційний досвід країн ЦСЄ – це насамперед інституційні зміни внутрішнього характеру: механізмів ухвалення політичних рішень, механізмів інкорпорації політичного класу, механізмів політичного контролю і політичної відповідальності, узгодження інтересів тощо. Тобто інструментів, які б уможливлювали конструктивний екзогенний вплив.

Після підписання Угоди про асоціацію України та ЄС влітку 2014 р. відносини України та ЄС вийшли на якісно інший рівень.

Переговори щодо Угоди про асоціацію між ЄС і Україною, включаючи поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі (DCFTA), тривали з 2007 по 2011 рр. і завершилися її підписанням 21 березня і 27 червня 2014 року. Це замінило попередні рамкові угоди про співробітництво. Угода про асоціацію є основним інструментом зближення України і ЄС, тому що сприяє поглибленню політичних зв'язків, зміцненню економічних відносин та поваги до спільних цінностей.

Окремі положення Угоди про асоціацію тимчасово застосовуються з 1 листопада 2014 року. Це розширило співпрацю між Україною і ЄС в царині прав людини, основних свобод і верховенства права, політичного діалогу і реформ, пересування людей. Також це зміцнило співпрацю в низці галузей, включаючи енергетику, захист навколишнього середовища і зміну клімату, транспорт, фінансові послуги, державне фінансування, боротьбу з шахрайством, сільське господарство і розвиток сільських територій, рибальство і морську політику, захист прав споживачів і громадянське суспільство [35].

Угода набула чинності 1 вересня 2017 року. Щорічно створюється звіт про реалізацію Угоди про асоціацію. Розглянемо умови угоди детальніше.

Так, у рамках Угоди про асоціацію передбачена співпраця на таких напрямках: секторальна бюджетна підтримка, сприяння у розбудові держави, підтримка регіонального розвитку, підтримка громадянського суспільства, макрофінансова допомога, гуманітарна допомога. Як зазначав Романо Проді, колишній голова Єврокомісії, модель асоціації дає цим країнам «усе, крім інститутів», повну інтеграцію з ЄС, але без прямої участі в органах, які ухвалюють рішення в Брюсселі. Країна, яка повністю виконає Угоду про асоціацію, стане схожою на Норвегію, яка лишається за межами ЄС, але як член Європейського економічного простору (єдиного ринку) повинна слідувати *acquis*. Основна практична відмінність полягає в тому, що Осло не може, як столиці країн-членів, брати участь у визначенні політики Брюсселя. Тому вимога прийняти *acquis* стала потужним важелем реформування внутрішньої політекономічної реальності нових членів з Центральної та Східної Європи. Угода про асоціацію не

тільки стимулює реформи, але також створює практичний геоекономічний та геоідейний досвід [Цит. за: 32, с. 89].

Перекладаючи процес виконання Угоди про асоціацію на мову проектного менеджменту, можна сказати, що фактично кожен блок зобов'язань складається з низки етапів: правове наближення до вимог права ЄС, створення належних інституційних засад, упровадження ухвалених євроінтеграційних політик, упровадження нових політик відповідно до принципів ЄС, спільна з ЄС оцінка та визнання прогресу.

Представництво України при Європейському Союзі [36] зазначає, що на сьогодні в Україні реалізуються майже **200 проектів технічної допомоги ЄС** (пройшли державну реєстрацію) на загальну суму близько **262,7 млн євро**. Вони реалізуються через ті самі механізми, які свого часу були розроблені для країн ЦСЄ – національні та регіональні програми допомоги ЄС, програми прикордонного співробітництва, механізм Twinning, освітню програму Tempus, програму Всеохоплюючої інституційної розбудови та Інструмент співробітництва з ядерної безпеки.

Так, в Україні започатковано **п'ять програм секторальної бюджетної підтримки ЄС на загальну суму 244 млн євро** (включаючи 12 млн євро – компоненти технічної допомоги), яка охоплює такі програми:

- **сприяння взаємній торгівлі шляхом усунення технічних бар'єрів у торгівлі між Україною та Європейським Союзом** (45 млн євро, бенефіціар – Мінекономрозвитку, департамент технічного регулювання, термін упровадження програми 21.12.2009 – 21.12.2016);

- **підтримка впровадження транспортної стратегії України** (65 млн євро, бенефіціар – Мінінфраструктури, термін упровадження програми 21.10.2010 – 21.10.2016);

- **підтримка впровадження Стратегії національної екологічної політики України** (35 млн євро, бенефіціар – Мінприроди, термін упровадження програми 21.12.2010 – 21.10.2015);

- **підтримка політики управління кордоном в Україні** (66 млн євро, бенефіціар – Держприкордонслужба, Держмитслужба, термін упровадження програми 31.10.2011 – 31.10.2017);

- **продовження підтримки реалізації Енергетичної стратегії України** (45 млн євро, бенефіціар – Міненерговугілля; термін упровадження програми 20.12.2013 – 20.05.2020) [35].

Також у рамках упровадження пакета розширеної економічної та фінансової допомоги Україні 13 травня 2014 р. у Брюсселі Прем'єр-міністром України А. Яценюком та Президентом ЄК Ж. Баррозу було підписано Угоду про фінансування **Контракту для України з розбудови держави (State Building Contract)**. Сума грантових надходжень у рамках програми становить 355 млн євро. Зазначена програма стала першим випадком застосування Євросоюзом механізму загальної бюджетної підтримки третьої країни (принцип «спеціального підходу»). Пакет допомоги було сформовано шляхом перерозподілу фінансових ресурсів щорічної програми дій ЄІСП на 2013 р. та програми дій у рамках Європейського інструменту сусідства на 2014 р. 13 червня 2014 р. Україна отримала перший транш (250 млн євро) у рамках Угоди. Другий транш обсягом до 105 млн євро було перераховано 30 червня 2015 року після виконання індикаторів результативності впровадження Контракту [37].

Поряд з Контрактом державної розбудови між Україною та ЄС також укладено угоди про фінансування: **Рамкової програми на підтримку Угод між Україною та ЄС** (бюджет 21 млн євро); Програми підтримки громадянського суспільства в Україні (бюджет 10,8 млн євро, з яких 10 млн євро внесок із бюджету ЄС та 0,8 млн євро співфінансування України); Програми підтримки регіональної політики України (бюджет 55 млн євро).

Враховуючи нагальні потреби у додатковій фінансовій підтримці, у травні 2015 р. ЄС схвалив додатковий пакет двосторонньої технічної допомоги для України на 2015 рік в обсязі 110 млн євро з таких елементів:

- поповнення бюджету новоствореного Інструменту гарантування позик для українських малих та середніх підприємств, що впроваджуватиметься ЄБРР та ЄІБ (за посередництва українських банків) як за рахунок власних ресурсів, так і з використанням регіональних програм технічної допомоги ЄС (Інструмент реалізації ПЗЗВТ, Інвестиційний інструмент сусідства);

- відшкодування 50% вартості «вхідного квитка» для участі України у рамкових програмах ЄС «Горизонт 2020» та «КОСМЕ»;
- надання консультативної підтримки українським МСП (з питань виходу на ринок ЄС, підвищення енергоефективності, оптимізації господарської діяльності тощо), що планується здійснювати на базі існуючого проекту ЄБРР «Підтримка малого бізнесу» шляхом його розширення на 15 регіонів України;
- Експертна допомога Уряду у здійсненні реформ з покращення бізнес-клімату.

У 2014 р. Європейською Комісією було затверджено Стратегічні пріоритети **Інвестиційного інструменту сусідства** (Neighborhood Investment Facility) на 2014 – 2020 рр. У згаданих Стратегічних пріоритетах було виділено три основні сфери фінансування:

- покращення взаємозв'язку енергетичних та транспортних мереж між ЄС та країнами Сусідства (у т.ч. між самими країнами Сусідства), підвищення енергоефективності або використання відновлювальних джерел енергії. Підтримка інвестицій, які мають відношення до імплементації угод ЄС, включаючи угоди про поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (Україна, Грузія, Молдова);
- захист навколишнього середовища, у т.ч. у контексті зміни клімату;
- забезпечення сталого зростання шляхом підтримки малих та середніх підприємств, соціального сектору, а також розвитку муніципальної інфраструктури.

У рамках ІІС у вересні 2014 року для країн-учасниць ініціативи «Східне партнерство», що уклали з ЄС Угоди про асоціацію (Україна, Грузія, Молдова), Європейська Комісія схвалила новий Інструмент реалізації ПВЗВТ (DCFTA Facility), спрямований на покращення умов фінансування малих та середніх підприємств цих держав у процесі інтеграції до спільного ринку ЄС. Бюджет Інструменту реалізації ПВЗВТ становить близько 150 млн євро та буде спрямований на фінансування пріоритетів:

- фінансове стимулювання – надання прямих інвестиційних грантів МСП (у т.ч. відшкодування частини кредиту або його ставки) для виходу на ринок ЄС;

- страхування валютних ризиків – покриття збитків, завданих коливанням курсу обміну валют з метою заохочення банків до надання кредитів у національній валюті (цей компонент використовуватиметься переважно в Україні);

- технічна допомога – фінансування консультативних послуг з питань виходу МСП на ринок ЄС, зокрема проекту ЄБРР «Підтримка малого бізнесу»;

- часткове покриття ризиків кредитування – відшкодування частини позики у зв'язку із втратою платоспроможності боржником.

Зазначений Інструмент упроваджуватиметься із залученням ресурсів європейських фінансових інституцій (ЄБРР, ЄІБ та визначених ними фінансових посередників з-поміж національних банків країн «Східного партнерства»).

З метою підтримки макроекономічної стабільності України Європейський Союз надає Україні макрофінансову допомогу (МФД). Кошти в рамках МФД виділяються для прямої бюджетної підтримки (покриття поточного дефіциту консолідованого бюджету), поповнення золотовалютних резервів Національного банку України. На сьогодні Україні було виділено кошти в рамках трьох програм МФД ЄС. Перша програма, загальним обсягом 610 млн євро (МФД I), була укладена у квітні 2013 р., друга програма (МФД II) на суму 1 млрд євро – у травні 2014 р., третя програма загальним обсягом 1,8 млрд євро – у травні 2015 р.

Надання МФД ЄС Україні здійснюється за умови успішного співробітництва нашої держави з Міжнародним валютним фондом та задовільного виконання попередніх вимог програм фінансової підтримки МВФ. Окрім цього, в рамках МФД погоджується окремий пакет попередніх умов, які передбачають проведення реформ у цілій низці секторів економіки та державного управління – від реформування системи управління державними фінансами до реформи енергетичного сектору, податкової системи тощо. Виплати в рамках зазначених програм здійснюються рівномірними траншами за умови виконання українською стороною передбачених програмами МФД попередніх умов.

Європейський Союз є одним із найбільших донорів гуманітарної допомоги для громадян України. Загальний обсяг

допомоги ЄС Україні, наданої з липня 2014 року, становить близько 399 млн євро. Допомога Євросоюзу (державами-членами ЄС та Європейською Комісією) надається:

- для задоволення першочергових потреб переміщеним зі Сходу України: продукти харчування, питна вода, психологічна реабілітація, медична та соціальна допомога, а також комплекс побутово-логістичних заходів;
- на потреби соціальної адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб, відновлення соціальної інфраструктури та закладів охорони здоров'я в регіонах України. Крім того, було виділено 18 млн євро додаткової гуманітарної допомоги для потреб осіб, постраждалих на Сході України.

Тобто нині нормативно-правова база технічного співробітництва Україна-ЄС налічує 119 міжнародних договорів (на суму понад 3,2 млрд євро), спрямованих на реалізацію проектів технічного співробітництва [36].

Важливою програмою допомоги ЄС є сприяння розвитку малого і середнього бізнесу в Україні. З цією метою для України запропонована програма COSME, яка є однією з ключових програм Євросоюзу з бюджетом **2,3 млрд євро**. Програма розрахована на період з 2014 до 2020 року та спрямована на створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу (МСБ). Приєднання до COSME відкриває Україні доступ до бюджету програми у розмірі близько **900 млн євро**. Фінансові ресурси будуть надаватися у вигляді грантів на фінансування проектів, які підтримують експортну та інноваційну діяльність МСБ. Задля цього у лютому 2017 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між Україною і Європейським Союзом про участь нашої держави в програмі ЄС COSME – **«Конкурентоспроможність підприємств малого і середнього бізнесу» (Competiveness of Small and Medium Enterprises)**. Отже, Україна отримала доступ до **23 програм, які класифіковано за трьома напрямками: полегшення виходу МСБ на зовнішні ринки** – надання консультативних послуг щодо експортно-імпоротної діяльності МСБ на ринках ЄС та світу; **Покращення умов для конкурентоспроможності** – в т. ч. просування інтернаціона-

лізації кластерів, визначення та усунення зайвих регуляторних бар'єрів; **Формування культури ведення бізнесу** – освітні програми, проведення секторальних тренінгів, семінарів, програм з обміну, стажувань тощо [35].

Крім того, Верховна Рада України ратифікувала програму входу України у європейський науковий простір у рамках програми «Горизонт 2020».

За даними Рахункової палати України, на кінець 2017 року до України надійшло 296,6 млн євро (67,56% від запланованих) з 439 млн євро фінансування, передбаченого в рамках програм секторальної бюджетної підтримки Європейського Союзу в Україні [38]. За тими програмами СБП ЄС, які завершилися з часу їх запровадження, було передбачено виділення Україні 344 млн євро, тоді як надійшло 263,03 млн євро, або 76,46%. «За програмами, виконання яких нині триває, а це – енергетична програма і програма підтримки регіональної політики, передбачено надходження у розмірі 95 млн євро, фактично надійшло 33,5 млн євро, що становить 35,26% від запланованого обсягу фінансування. Така ситуація, як зазначають у Рахунковій палаті, свідчить про необхідність покращення діалогу між бенефіціарами програм та стороною ЄС. А враховуючи те, що терміни практичної реалізації та фінансування 2-х програм, виконання яких триває, завершуються, відповідно, у 2020 та 2021 роках, є високим ризик їх неповного виконання» [38].

Підсумовуючи результати виконання Угоди про асоціацію, слід визнати очевидне відставання у її виконанні. Водночас уже зараз можна стверджувати, що інституційні і правові засади, необхідні для виконання Угоди про асоціацію, створені. Зокрема, був затверджений План пріоритетних дій Уряду до 2020 р., який ґрунтується на зобов'язаннях у межах Угоди про асоціацію. Крім того, у жовтні 2017 р. Уряд затвердив найбільший за свою історію урядовий акт – План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергетики та їхніми державами-членами, з іншого. Його особливістю є те, що він базується на ґрунтовному аналізі зобов'язань у межах Угоди, зокрема, на

аналізі актів права ЄС, імплементація яких передбачена її положеннями та надає можливість кожному чітко сформулювати бачення змін в усіх 25 сферах правовідносин, які охоплюються зобов'язаннями в межах Угоди про асоціацію. Також була запроваджена горизонтальна модель координації процесів європейської та євроатлантичної інтеграції. Так, у чинному складі Уряду запроваджена посада віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, що робить голос проєвропейських реформ надзвичайно потужним. У центрі Уряду – Секретаріаті Кабінету Міністрів України – функціонує Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, який є типовою координаційною структурою (на зразок тих, що функціонували у країнах, які стали членами ЄС в останню та передостанню хвилю розширення, а також функціонують у країнах, які обрали шлях економічної та політичної інтеграції в межах Європейського Союзу).

Початок реалізації реформи державного управління дав змогу створити аналогічну горизонтальній координації інституційну структуру внутрішньої організації міністерств щодо впровадження євроінтеграційних реформ. Зокрема, на додаток до запроваджених у 2014 р. посад заступників міністрів з питань європейської інтеграції в 10 міністерствах утворені директорати з питань стратегічного планування та європейської інтеграції. На практиці такий підхід забезпечує реалізацію євроінтеграційних завдань нерозривно з внутрішньою політикою кожного міністерства окремо та Уряду загалом.

Реалізовані та нереалізовані програми включають, у тому числі:

- 3,41 млрд євро у вигляді позик у рамках програми макрофінансової допомоги (МФД), 2,81 млрд євро з яких уже були надані Україні. Це найбільший обсяг МФД, яка надається Євросоюзом державі, яка не входить до складу ЄС. Незважаючи на те, що в цілому програма реалізується стабільно, Комісія не змогла надати останній транш третьої програми МФД, оскільки Україна не виконала низку політичних зобов'язань до закінчення програми. Україна звернулася з проханням надати нову програму МФД, і зараз Європейська Комісія розглядає цю пропозицію;

- 3 млрд євро у вигляді позик, виданих Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) у період між 2014 і кінцем 2016 року на підтримку розвитку інфраструктури і реформи в галузі транспорту, енергетики, сільського господарства, освіти і в муніципальній сфері, а також надання значної фінансової і технічної підтримки розвитку малого і середнього бізнесу.

- 3,5 млрд євро інвестицій від Європейського банку реконструкції та розвитку у 2014 – 2017 рр. завдяки підтримці ЄС і його держав-членів, які виступили донорами, на допомогу в розвитку та проведенні реформ, у тому числі в банківському секторі, агропромисловому комплексі та сфері малого бізнесу в Україні. Крім того, банк сприяв закупівлі газу на 300 млн дол. для опалювального сезону 2015 – 2016 рр. До вищевказаної суми не входять проекти у галузі ядерної безпеки.

Гранти на суму 965 млн євро в рамках Європейського інструменту сусідства, в тому числі:

- контракт державного будівництва з бюджетом у 355 млн євро для підтримки боротьби з корупцією, а також для проведення реформи державного управління, судової, конституційної та виборчої систем;

- програма розвитку громадянського суспільства з бюджетом в 10 млн євро для розширення потенціалу громадянського суспільства з метою сприяння процесу реформ і спостереження за ним;

- програма з бюджетом у 110 млн євро, спрямована на розвиток приватного сектору і стимулювання економічного відновлення України. Надається технічна допомога для вдосконалення законодавчої бази малого і середнього бізнесу та сприяння реалізації Угоди про асоціацію, в той час як ЄС допомагає створювати консультативні бізнес-центри в регіонах і спрощує доступ підприємств малого та середнього бізнесу до фінансування;

- програма децентралізації та підтримки місцевого самоврядування з бюджетом в 90 млн євро. Місцева влада отримує рекомендації щодо підвищення прозорості, підзвітності та чуйності до потреб населення. На всій території України надається допомога для удосконалення місцевих адміністративних послуг;

- антикорупційна програма бюджетом у 15 млн євро для підтримки нещодавно створених антикорупційних інституцій,

посилення парламентського контролю та зміцнення потенціалу громадянського суспільства та незалежних ЗМІ з метою сприяння боротьбі з корупцією;

- 28,5 і 37,5 млн євро кредитних коштів у рамках технічного співробітництва (в 2016 та 2017 рр., відповідно) для підвищення потенціалу українських державних органів влади в розробці та проведенні ключових реформ і підтримки реалізації Угоди про асоціацію;

- програма реформи державного управління з бюджетом в 104 млн євро для сприяння у формуванні нового покоління українських державних службовців, організації управління відповідно до європейських стандартів, реалізації кращих практик прийняття рішень і досягнення прогресу в реформах ключових галузей;

- програма підтримки верховенства права з бюджетом у 52,5 млн євро, що забезпечує підтримку реформ юстиції і правоохоронної системи;

- програма підтримки енергоефективності з бюджетом в 50 млн євро, що складається з вкладів до Фонду енергоефективності, інформування громадськості, а також підтримки реформ і політичного діалогу;

- програма підтримки управління державними фінансами з бюджетом у 50 млн євро для вдосконалення бюджетного процесу, підвищення ефективності бюджетних витрат і мобілізації доходів, а також для формування потенціалу важливих інститутів;

- Програма підтримки постраждалого населення внаслідок конфлікту на Сході України у 50 млн євро для підтримки місцевих органів влади у в Донецькій і Луганській областях, стимулювання економічного розвитку і створення робочих місць, посилення соціальних зв'язків і примирення;

- 13 млн євро на підтримку кредитування у національній валюті для забезпечення додаткового фінансування мікропідприємств і малого бізнесу, сільськогосподарських підприємств і приватних господарств;

- 80,7 млн євро з коштів Інструменту підтримання миру і стабільності (ІПМС). Кошти виділялися з 2014 року на сприяння спостереженню за виборчим процесом і вжиття заходів щодо

зміцнення довіри, а також для Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, внутрішньо переміщеним особам, населенню, яке постраждало внаслідок конфлікту, на відновлення управління і примирення в постраждалих громадах; а також на реформу поліції.

- безвізовий режим для громадян України, які мають біометричні паспорти, набув чинності 11 червня 2017 року, після виконання Україною вимог Плану дій щодо лібералізації візового режиму. Мета безвізового режиму – здійснення громадянами України, що володіють біометричними паспортами, коротко-строкових поїздок, що сприятиме контактам між людьми та розширенню ділових, соціальних та культурних зв'язків між ЄС і Україною [39].

О. Стефанішина, директор Урядового офісу з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, вважає, що за умови стабільного руху України в цьому напрямі, збереження інституційних та правових основ, закладених протягом кількох останніх років, успішне виконання Угоди відповідно до зазначених вище етапів є абсолютно реалістичною перспективою. За висновком О. Стефанішиної, «якщо застосовувати кількісний підхід до оцінки прогресу у виконанні Угоди про асоціацію, то результати такої оцінки видаватимуться не надто привабливо – лише 41% у 2017 р. Однак, заглиблюючись у зміст досягнутого прогресу, стає очевидним, що обсяг упроваджених євроінтеграційних змін країною, яка не є кандидатом на членство в ЄС, можна назвати вражаючим» [40].

Звісно, говорячи про роль ЄС у вітчизняній політиці, не варто ігнорувати суспільно-політичні процеси, які відбуваються в ЄС протягом останніх років. Криза ЄС, безумовно, ускладнює євроінтеграційні перспективи України. Європейські перспективи України унеможливлувалися власне інституційною невідповідністю України і наростаючим впливом Росії через посилення її впливу у регіоні і світі і водночас поступовою відмовою Росії від «європейських перспектив». Наслідком цього стало вкрай складне геополітичне становище України – не просто між двома великими регіонами, а між двома принципово різними світоглядами і системами цінностей, які поступово від співпраці скотилися до

відвертого протистояння. Україна, яка у 2014 р. нібито остаточно віддала перевагу європейському вектору розвитку, підписавши Угоду про асоціацію з ЄС, з поглибленням кризи в ЄС опинилася перед складною дилемою – з одного боку, навряд чи хтось сумнівається в тому, що європейський вектор є чинником, який істотно сприятиме поступовому руйнуванню кланово-олігархічної моделі. З іншого боку, криза ЄС і доволі невизначені перспективи ЄС роблять європейський вектор української політики вкрай вразливим, тому що точно ніхто не може відповісти на питання, яким буде ЄС після кризи, як здатна змінитися інституційна система ЄС під впливом реформ, зумовлених кризою, і т. ін. Скептики стверджують, що може статися так, що Україні не буде куди рухатися, оскільки ЄС розвалиться. Криза ЄС дає підстави для паніки у суспільствах країн ЄС і підвищує євроскепсис в Україні. Показово, що за даними соціологічних досліджень у 2018 р. кількість прихильників ЄС в Україні знизилася. Однак у лютому 2019 р. в Україні було прийнято Закон «Про внесення змін до Конституції України», де курс на вступ до ЄС та НАТО був визнаний стратегічною метою держави, що зафіксовано конституційно. Цей факт неоднозначно був сприйнятий у суспільстві, що цілком зрозуміло. Хоча в цьому випадку ця норма є нормою для внутрішнього вжитку – таким собі запобіжником від реваншу антиєсєівських сил. Тобто це важливий політичний крок, однак наповнення його реальним змістом буде обумовлене як процесами всередині України, так і процесами в ЄС та НАТО.

Можливі варіанти розвитку подій в ЄС досить детально охарактеризував у книзі «Після Європи» Іван Крастєв. Так, за результатами недавнього дослідження, проведеного Gallup International, у разі серйозної загрози безпеці внаслідок міграційної кризи в ЄС мешканці мінімум трьох держав-членів ЄС (Болгарії, Греції та Словенії) очікуватимуть підтримку від Росії, а не від Заходу. Радикально, на думку І. Крастєва, змінився й характер трансатлантичних відносин. Дональд Трамп – перший американський президент, який не вважає збереження ЄС стратегічним завданням США [41, с. 15].

Післявоєнний консенсус, який лежав у основі створення ЄС і базувався на цінностях толерантності і взаємоповаги, великою

мірою сформований унаслідок Другої світової війни, нині послабився. Це відбувається з об'єктивних причин. Виросло вже не одне покоління, яке не знає жахів війни, але яке, натомість, має інші страхи. Спроба сформуванню консенсусу навколо інших проблем – проблеми тероризму, міграції з Близького Сходу, а тепер ще й протистояння російській експансії – не є надто успішною.

За І. Крастевим, «ЄС зазнав своєрідного аутизму. Діагноз став несподіванкою, хоча симптоми неможливо було не помітити: порушення соціальної взаємодії, погіршення навичок спілкування, звуження кола інтересів, зацикленість на окремих проблемах. Європа втратила чутливість до інших, яку багато хто вважав чимось природним. Це стало очевидним під час кризи в Україні, коли ЄС довго робив вигляд, що Росія не стане перешкоджати вступу України до ЄС, а наступне приєднання Криму стало повною несподіванкою» [41, с. 16].

Ще одна проблема, яка так само стосується України і на яку звертає увагу І. Крастев, полягає в тому, що «політична модель ЄС, яка дійсно є найдосконалішою у світі з точки зору представництва і узгодження інтересів, навряд чи буде сприйнята у всьому світі чи хоча б найближчими сусідами Європи» [41, с. 18]. Тобто, розвиваючи тезу І. Крастева про складність європейської моделі, дійсно можна припустити, що надзвичайна складність вимог ЄС щодо України може стати фактором, який спричинить пробуксовування або й стагнацію проєвропейської політики в Україні. Причому не тому, що українцям не подобаються європейські цінності. Радше тому, що їм вкрай складно жити в умовах конкуренції, оскільки це невизначеність. Значно простіше підтримувати корупцію, оскільки така інституційна система дає певну визначеність, а значить – стабільність. Це саме стосується й бізнесу – значно зручніше будувати бізнес за принципом «коротких грошей», отримавши вигоду вже тут і зараз, а не нехай стабільного, але нешвидкого заробітку. Адже брак інституційної довіри породжує неможливість створювати бізнес, який би функціонував за загальноприйнятими законами ринку. Причому в Україні переважна більшість населення, як виявляється, не бажає встановлення європейських

правил гри. Адже усі нарікають на корупцію і хабарі, однак у ситуаціях, коли самі опиняються перед загрозою бути покараним за неправомірну діяльність, за порушення правил і т. ін., замість того, щоб сплатити штраф, воліють «домовитися, поворішувати» за хабар, аби тільки не платити офіційно в державний бюджет. Більше того, у свідомості часто той, хто платить штраф, вважається невдахою, натомість той, хто «поворішував» – «крутим» – людиною з можливостями, яка має вплив. Отже, як не дивно, а скорочення кількості єврооптимістів є наслідком не стільки процесів в ЄС, скільки результатом безпосередніх випадків, коли після тієї чи іншої реформи доводиться жити «за правилами», а навички жити «за законом» немає, натомість є навичка «поворішувати».

Україна між ЄС та Росією. Російська агресія на Донбасі та анексія Криму істотно вплинули на зміну зовнішньополітичних ідентичностей громадян України і, відповідно, на її зовнішню політику. Якщо до агресії ставлення громадян до ЄС – як одного з інтеграційних орієнтирів та ЄврАзЕС – як іншого (протилежного) були співмірними, то після 2014 р. зовнішньополітичні пріоритети громадян України змінилися кардинально. Для об'єктивності інформації під час дослідження цього процесу було використано дані з російських джерел, у тому числі. Так, на тему щодо наслідків російсько-українського конфлікту Експертною групою «Європейський діалог» під керівництвом С. Кулика у квітні 2018 р. у Москві було опубліковано науково-аналітичну доповідь «Україна – Росія: ціна розлучення» [42]. Поряд з наслідками російсько-української торговельної війни автори проаналізували вплив санкцій, застосованих ЄС та США щодо окремих галузей російської економіки. Автори стверджують, що, незважаючи на офіційну російську позицію «не помічати їх (санкцій) негативного впливу», вони мають свої руйнівні наслідки і, що особливо, кумулятивний ефект – про масштаби їхнього застосування можна буде вести мову за кілька років.

Звісно, що збройний конфлікт має негативні наслідки для обох країн. І у цифрах це має такий вигляд: історичного піку товарообіг між двома країнами сягнув у 2011 р. і становив

50,6 млрд дол. [42, с. 6]. Потім товарообіг почав поступово знижуватися і на початок 2014 р. становив 39,6 млрд дол. Показово, що саме російські експерти визнають, проаналізувавши різні варіанти так званих «безконфліктних сценаріїв», – що якщо б Україна приєдналася до Митного союзу та ЄврАзЕС і, з іншого боку, коли б В. Янукович підписав Угоду про асоціацію з ЄС у 2013 р, то падіння товарообігу, навіть з його скороченням, відбувалося б не так швидко. Однак російсько-український збройний конфлікт призвів до кардинальних і швидких коректив у налагодженні каналів зовнішньоекономічної взаємодії: у 2014 р. падіння товарообігу становило близько 30% (на майже 12 млрд дол.), а в 2015 р. скорочення перевищило 46% – тобто ще на 12,8 млрд дол. Загалом товарообіг скоротився до 15 млрд дол. (за два роки товарообіг зменшився на 62%).

Падіння товарообігу з Росією продовжилося і у 2016 р. – приблизно до 10 млрд дол. У 2017 р. спостерігався приріст товарообігу з Росією на 25,6% і становив сумарно 12,9 млрд дол. Таким чином, частка України у зовнішній торгівлі РФ становить 2,2% (для порівняння, на піку двостороннього товарообігу частка України становила майже 6% у 2011 р.). Україна залишається чотирнадцятим у рейтингу торговельним партнером РФ. Показово, що російський експорт, незважаючи на його зростання у 2017 р. на 25,2%, за чотири роки скоротився критично – втричі. За висновком авторів згаданої доповіді, високі бар'єри експорту Росії були зведені не стільки Угодою про асоціацію, скільки конфліктом з його прямими і побічними наслідками [42, с. 14].

У свою чергу, за даними Держкомстату України, частка Росії в товарообігу України впала вдвічі порівняно з 2013 р. – з 27,3% до 13,5%. Нацбанк називає ще більше падіння частки російських товарів – у 2017 р до 8,5% [41, с. 14].

Російська агресія на Донбасі та анексія Криму істотно вплинули на зміну зовнішньополітичних ідентичностей громадян України. Відповідним чином змінилася й політика держави, що позначилося прийняттям низки нормативно-правових актів, відповідно до яких Україна відмовлялася від позаблокової політики і політики багатовекторності [43].

Наслідки такої стагнації, звісно ж, не можуть не насторожувати, тому що у випадку України – шляхів не так багато: нині європейська перспектива стає більш віддаленою, ніж навіть у 2014 р., а ситуація в регіоні змушує шукати точки дотику і форми співіснування з Росією задля зменшення трансакційних витрат від наявного конфлікту.

Ситуація в Україні ускладнюється й через війну на Донбасі. Зокрема, за даними відомого економіста А. Аслунда, **втративши Крим, Україна втратила: 3,6% ВВП; 1,5% експорту; 80% нафтогазових покладів (1,62 трильйона кубометрів) на чорноморському шельфі; 10% портової інфраструктури, включаючи 4 млн тонн зерна.** Заборона для суден проходити через Керченську протоку; 4-4,5 млн, які українці щороку витрачали на відпочинок у Криму [44]. **Втрати від війни на Донбасі ще більші. Так, втративши Донбас, Україна втратила: 15% ВВП; 25% промисловості; 23% товарного експорту; 100 із 150 українських шахт опинилися на окупованій території, створивши складнощі з постачанням антрациту; активи банків приблизно на 4,3 мільярда доларів; активи залізниці та інше (в своїх підрахунках А. Аслунд спирався на методологію економіста Т. Піккеті, який визначив, що загальна вартість усіх активів європейської країни приблизно в чотири рази перевищує її ВВП) [29].** Крим та окупована частина Донбасу разом забезпечували 14% ВВП України. Таким чином, беручи за базу ВВП 2013 року, вартість втрачених активів в Україні становить більше 100 млрд доларів – приблизно 27 млрд втрачено в Криму і 73 млрд – на Донбасі, стверджує експерт [29]. Озвучені втрати спричинили істотний розрив усталених економічних циклів, змінили структуру зовнішньої торгівлі України. Дефіцит зовнішніх валютних надходжень й став основною причиною падіння курсу гривні по відношенню до долара США більш ніж утричі.

На думку американських експертів-міжнародників Т. Колтона і С. Чарапа, нині «хоча євроатлантичні інститути зберігають номінальну зацікавленість в інтегруванні «держав-лімітрофів», перш за все України, Молдови та Грузії, Росія вдалася до кроків, завдяки яким їх членство в західних альянсах стає неможливим, навіть якщо ці країни відповідатимуть стандартам ЄС та НАТО.

Вона трансформувала сепаратистські конфлікти в геополітичні важелі, і тепер територіальні спори за Абхазію, Південну Осетію, Придністров'я, Крим і Донбас перешкоджають приєднанню до західних клубів. Хоча у Європейському Союзі і Північноатлантичному альянсі немає формальних правил, які забороняють запропонувати членство країнам зі спірними кордонами, жоден з них не захоче імпортувати нерегульовані конфлікти за участі Росії» [32, с. 148].

Тому Україна, Грузія та Молдова, продовжують Чарап і Колтон, не можуть розраховувати на відновлення своєї територіальної цілісності, поки в Москві вважають, що це полегшить їхній вступ до євроатлантичних інституцій. Для них варіанти більше або менше зрозумілі: або відмовитися від прагнення в західні клуби, або змиритися з відділенням частини території. Москва використовує тривалі конфлікти, щоб отримати переваги в геополітичному і гео економічному суперництві з Заходом у регіоні [32, с. 148 – 149). Росія ефективно не дає Заходу виграти в цьому суперництві, перешкоджаючи врегулюванню цих конфліктів, але й сама не може отримати повну перемогу. Безумовно, від територіальних спорів найбільше втрачають самі «країни-лімітрофи». Ці нестабільні сірі зони є джерелом різних проблем – від контрабанди до порушення прав людини. Суперництво Росії та Заходу, яке посилюється, не тільки перешкоджає врегулюванню тривалих конфліктів, але в цілому ускладнює процес переходу від радянської системи в «державо-лімітрофах». Усі ці країни різною мірою страждають від однакового букета пострадянських патологій: непрацюючі інститути сучасного держуправління; недореформовані економіки, яким не вистачає функціонуючих ринків; слабка або відсутня правова система: «патрональна» політика, заснована на особистих зв'язках і залежності, а не на ідеології та опрацьованих програмах; всюдисуща корупція і тісний зв'язок між політичною владою і контролем над значними фінансовими і промисловими активами [32, с. 149].

Висновки, або як змінилися політичні інститути України під впливом зовнішніх факторів? Відповідаючи на це питання, зауважимо, що Україна за фактом залишається неопатримоніаль-

ним політичним режимом, незважаючи на істотні покращення позицій у ряді міжнародних рейтингів. У контексті нашого дослідження доречно навести дані про стан України у рейтингу Freedom House, який вказує на динаміку зміни політичного режиму. Для кращого розуміння траєкторії змін в Україні наводимо дані останнього десятиріччя, які відображають динаміку змін (таблиця 2).

Таблиця 2.

Показники розвитку демократії в Україні (2007 – 2018 рр.) [34].

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Демократичність управління на рівні центральної влади	4,75	4,75	5,00	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75
Виборчий процес	3,00	3,00	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50	3,50	3,50	3,50
Розвиток громадянського суспільства	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25	2,25	2,50	2,75
Незалежність ЗМІ	3,75	3,50	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00	4,00	4,0	4,25
Демократичність управління на рівні місцевих органів влади	5,25	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50	5,25	5,0	4,75
Ефективність і незалежність судочинства	4,50	4,75	5,00	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75
Рівень корупції	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00	6,00	5,75	5,75
Інтегральний індекс демократії	4,25	4,25	4,39	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75	4,68	4,61	4,64

Отже, наразі Україна за Інтегральним індексом демократії перебуває на рівні 2011 р. Утім, тут важливо звернути увагу на таку деталь: як видно з цієї таблиці, в Україні очевидний великий дисонанс між рівнем розвитку громадянського суспільства (2,50 бала) і характером державного управління (5,75 бала) та незалежним судочинством (6,00 балів). Такий розрив у рівнях розвитку власне громадянського суспільства і держави як правлячої меншості свідчить, що стиль і форма управління далекі від цивілізованих, тих, на які є запит у суспільстві, чим утворюються передумови для посилення тиску суспільства на владу і державу, з одного боку, а з іншого, посилюється соціальна напруга. З огляду на вказаний дисонанс актуалізується проблема переведення суспільної активності у конвенційні форми через удосконалення системи зворотного зв'язку «знизу догори». Тим самим буде знижуватися потенціал неконвенційних дій – за нинішніх умов – політичного радикалізму і заохочуватиметься формування якісно інших політичних практик.

Із таблиці видно, що динаміка розвитку демократії в Україні є радше позитивною. Однак ми все ще належимо до частково вільних країн, хоча наші індекси демократії хай і не істотно, але покращилися, порівняно з попередніми роками. Україна все ще не пройшла точку неповернення, коли демократичні інститути та інституції є взаємовідповідними. В Україні розбіжність між демократичним фасадом (формальними інститутами) та політичними практиками (політичними інституціями) все ще лишається надто сильною, що не дає можливості стверджувати про незворотність процесів демократизації. Тому, говорячи про результати і напрями реформування, слід констатувати наявність колосального опору з боку олігархату, який не зацікавлений у встановленні прозорих «правил гри». Показово те, що найважливіші реформи, які у першу чергу змінюють процедури розподілу «владних ресурсів» і, відповідно, опосередковано змінюють характер системи влади, відбуваються під впливом зовнішніх (екзогенних) факторів – тиску західних партнерів, залежність від кредитування МВФ, Світового банку та фінансової допомоги інших західних установ, страху позбутися підтримки у війні на

Донбасі, страху перед зняттям західних санкцій проти Росії, а тоді вже тиску громадськості [42, р. 58 – 60].

Як відомо, прогресивний з точки зору розвитку партійної системи Закон про державне фінансування партій був ухвалений тільки завдяки тому, що був включений Єврокомісією у пакет законів про безвізовий режим. Тобто в Україні внутрішніх імпульсів – тиску громадянського суспільства, політичної волі політичного класу, критичної маси реформаторів – виявилось критично мало для руйнування монолітності патронажних мереж, на яких базується неопатримоніальний режим.

Таким чином, виникає ситуація «чим гірше, тим краще», оскільки залежність від західних грошей є основним рушієм реформ в Україні. Звісно, було б помилково стверджувати, що це єдиний чинник реформ, оскільки реформи проводяться й тому, що є відповіддю на запит суспільства, частково – результатом виконання Угоди про асоціацію з ЄС. Однак складно заперечувати, що найбільш контроверсійні закони були прийняті саме під тиском МВФ і у рамках так званого «безвізового пакета законодавства» і поки що «колективний Захід» залишається першочерговим драйвером реформ. Як би там не було, слід розуміти й те, що інституційні зміни мають кумулятивний ефект і вже у середньостроковій перспективі слід очікувати якісних змін політичної системи, які неминуче відбудуться внаслідок якісної трансформації суспільної свідомості і часто радикальних, але конче необхідних Україні, реформ.

1. Демократизация / сост. и науч. ред. К. Харпфер, П. Берхаген, Р. Инглхарт, К. Вацель; [пер. с англ. / под научн. ред М. Г. Миронюка]; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Москва, 2015. 708 с.

2. Putnam R. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games // Double-Edged Diplomacy: International Bargaining and Domestic Politics / ed. by P. B. Evans, H. K. Jacobson, R. D. Putnam. Barleley (CA): University of California Press, 1993. P. 431 – 468.

3. Moravcsik A. Introduction: Integration International and Domestic Theories of International Bargaining // Double-Edged Diplomacy: Interna-

tional Bargaining and Domestic Politics / ed. by P. B. Evans, H. K. Jacobson, R. D. Putnam. Barkeley (CA): University of California Press, 1993. P. 5 – 9.

4. Smith T. America's Mission. The United States and the World Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century. Princeton (NJ): Prinston University Press, 1994.

5. Pridham G., Vanhanen T. (eds.). Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives. London: Routledge, 1994.

6. Chalmers D. A. Internalisionalized Domestic Politics in Latin America. The Institutional Role of International Based Actors / Unpublished Paper. Department of Polical Science. Columbia University, 1993.

7. Hantington S. P. After Twenty Years: The Future of the Third Wave // Journal of Democracy. 1997. Vol. 8. No. 4. P. 3 – 12.

8. Whitehead L. Democracy by Convergence and Southern Europe: A Comparative Politics Perspective // Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe / ed. By G. Pridham, New York.: St. Martin's Press, 1991. P. 1 – 29.

9. Whitehead L. Democratization: Theory and Experience. Oxford: Oxford University Press, 2002.

10. Brinks D., Coppedge M. Diffusion is No Illusion: Neighbor Emulation in the Third Wave of Democracy // Comparative Political Studies. 2006. Vol. 39. P. 463 – 489.

11. Gleditsch K. S., Ward M. D. Diffusion and the International Context of Democratization // International Organization. 2006. Vol. 60. P. 911 – 933.

12. Burnell P. J. International Democracy Promotion: A Role for Public Goods Theory? // Contemporary Politics. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 37 – 52.

13. Shmitter P., Brouwer I. Conceptualizing, Researching and Evaluation Democracy Promotion and Protection / EUI (European University Institute) Working Paper SPS. No. 99/9. 1999.

14. Mansfield E., Snyder J. Prone to Violence // National Interest. 2006. Vol. 82 (Winter). P. 39 – 45.

15. Гнатюк М. Політична суб'єктність Європейського Союзу (інституційно-нормативні характеристики Лісабонської моделі): дис... д. політ. н. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 403 с.

16. Treaty establishing the European Economic Community. URL: http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11957E/tif/TRAITES_1957_CEE_1_EN_0001.tif.

17. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. 2010. Volume 53. P. 1 – 389.

18. Declaration on Democracy. Copenhagen European Council, 7-8 Apr. 1978 // Bulletin of the European Communities. 1978. № 3. P. 5 – 6.

19. European Commission. Agenda 2000 – For a stronger and wider Union. Supplement 5/97 to the Bulletin of the European Union. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. 138 p.

20. Annual Report 2012 on the European Union's Development and external assistance policies and their implementation in 2011. Brussels, 6.8.2012 SWD (2012) 244 final. URL: http://ec.europa.eu/euro_paid/multimedia/publications/documents/annual-reports/europeaid_annual_report_2012_full_en.pdf.

21. Draft General budget of the European Union for the financial year 2013. URL: <http://eur-lex.europa.eu/budget/data/DB2013/EN/SEC00.pdf>.

22. A Budget For Europe 2020. Part II. Policy Fiches. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2011) 500/II final. URL: http://ec.europa.eu/budget/library/biblio/documents/fin_fwkl420/MFF_COM-2011-500_Part_II_en.pdf.

23. Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990 № 55-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

24. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993. № 3360-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

25. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав / Док. 997_747 від 10.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077; Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав / Верховна Рада України; Постанова від 10.12.1991. № 1958-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12>

26. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північно-атлантичного договору (НАТО)». URL: <http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>

27. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Київ, 2014.

28. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158; Тристороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300

29. Україна втратила \$100 млрд від агресії Росії – звіт Андерса Аслунда, Atlantic Council. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukrainavtratyla-vid-ahresiji-rosiji/4308928.html>

30. Розов Н. С. Неопатримониальные режимы: разнообразие, динамика и перспективы демократизации // Полис. Политические исследования. 2016. №1. С. 139 – 140.

31. Гельман В. Я «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / Препринт М-13/10. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 28 с.

32. Колтон Т., Чарап С. Украинский кризис: Победителей нет // Россия в глобальной политике. Спецвыпуск. 2017. Декабрь. 185 с.

33. Conclusion of the Presidency. Relations with the countries of Central and Eastern Europe. European Council in Copenhagen. 21 – 22 June 1993 (SN 180/93) // Bulletin of the European Communities. 1993. № 6. P. 12 – 13.

34. Freedom in the world 2018: democratic breakthroughs in the balance. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018>.

35. EU-Ukraine relations, factsheet. URL: https://eeas.europa.eu/ru/eu-information-russian/29685/node/29685_uk 06.03.2018

36. Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/broshura-ita.pdf>

37. Представництво України при Європейському Союзі та Європейському співтоваристві з атомної енергії // URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/assistance>

38. Рахункова палата попереджає про високий ризик невиконання програм секторальної бюджетної підтримки Європейського Союзу в Україні. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16755251> (29.06.2018)

39. Європейський інтеграційний портал. URL: <https://eu-ua.org/novyny/finansuvannya-za-programamy-sektoralnoyi-byudzhetnoyi-pidtrymky-yes-vykonano-na-67-rahunkova>

40. Стефанішина О. Євроінтеграція ззовні та зсередини. URL: <http://eu-ua.org/analytika-ta-publikatsii/yevrointegraciya-zseredyny-ta-zovni>

41. Кростев І. После Европы. Москва, 2018. 168 с.

42. Національна Рада реформ. URL: <http://imorevox.in.ua/wordpress/wp-content/uploads/2015/05/image0094.png>

Кочубей Л. О.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

*«У XXI столітті війни будуть вестися за допомогою ЗМІ.
І ці війни будуть найжорстокіші»
(Едвард Бернайз, 1971 р.).*

Уже п'ять років Росія веде активну фазу неоголошеної гібридної війни проти України. Роль ІКТ у процесі розпалювання міжнародного конфлікту – інформаційної війни між Росією та Україною – не можна недооцінювати. На сьогодні медіа є потужним інструментом пропаганди РФ. Ця ситуація посилилася у 2014 році, коли відбулася анексія Криму, а після нього і спроби відібрати ще дві території України, Донецьку та Луганську області, за які досі ведуться військові операції ООС (раніше АТО).

Загострення російсько-українського протистояння на початку XXI ст. визначило мас-медіа як один із найбільш вагомих засобів ведення інформаційної війни, метою якої стало забезпечення інформаційної підтримки бойових дій, формування політичних настроїв населення, стабілізація чи дестабілізація обстановки у різних регіонах України. Мас-медіа дискурс подій на Донбасі 2013–2015 рр. представлений кількома напрямками, серед яких можна виділити російськоцентричний, україноцентричний, західноцентричний, що, у свою чергу, з часом розділився на євроцентричний та американоцентричний. Найбільш масштабним за обсягами контенту залишається російськоцентричний дискурс, який використовується в рамках ведення інформаційної війни. Зі значними обсягами фінансування та залучення до роботи значної кількості фахівців [1, с.130] вже традиційне поняття «війна» з військового явища перетворилося на комунікативне. У політичному просторі воюють за людську свідомість.

Сучасний стан розвитку інформаційно-комунікативних технологій яскраво демонструє ступінь впливу їх складників на

життя всього людства. Ці технології не лише дають поштовх науково-технічному прогресу, але і є основою різних негативних явищ на кшталт інформаційної війни як засобу досягнення політичних цілей країн-агресорів. Історія демонструє багато прикладів використання різноманітних методів інформаційної війни, серед яких, зокрема: дезінформація, пропаганда, формування стереотипів, викривлення фактів, що у сукупності або окремо впливали на суспільну свідомість, породжували почуття паніки та, як наслідок, призводили до міжнаціональних конфліктів.

Так, у 2014 році на території України розпочалося справжнє збройне російсько-українське протистояння, що супроводжувалось агресивною медійною політикою Росії, спрямованою на інформаційне забезпечення сепаратистського руху на Сході України.

Для впливу пропагандисти з Кремля обрали надійний інформаційно-комунікативний інструментарій – спотворення реальної картини, деморалізація ворога, створення фейків, фінансування так званих «тролів» [2]. І чим абсурднішою була і є поширена дезінформація, тим сильнішим – ефект. Наприклад, 12 липня 2014 року на Першому російському телеканалі вийшов сюжет про нібито розп'ятого українськими силовиками хлопчика. Абсолютна брехня була миттєво поширена і підхоплена іншими російськими ЗМІ та поширена у соцмережах. Пропаганда тиражувала окремий вигаданий факт як закономірність. Таким чином, протягом останніх років Росія вибудовує на світовій арені образ українського солдата-ката [3].

Найактивнішу реакцію на інформаційні бомби, запущені Росією, спостерігаємо в Інтернеті, де паралельно з підробленими фотографіями «українських звірств» працюють так звані «тролі». Вони навмисно вступають у суперечки, провокують на агресію заданого супротивника. Їхня мета – створити уявлення, що потрібні меседжі підтримує багато людей, тобто фактично повернути певній владі контроль над соціальними мережами [4].

Досить активно російські агресори використовують і заборонені технології 25-кадру, що вважаються небезпечними методами психотропної дії. Три роки тому СБУ опублікувало відеофрагмент випуску новин на телеканалі «Росія-24», в якому

використовується маніпулятивна технологія. Протягом усього випуску про події в Одесі 2 травня 2014 року в куті екрана з'являлися малопомітні написи: «підпал: «Правий сектор», «людей убивають бандерівці», «нацгвардія – вбивці» [5].

У серпні 2017 року на цьому самому ж каналі вийшов 4-хвилинний репортаж, в якому про фестиваль «Бандерштат» розповіли як про місце, де пропагують неонацизм та вчать розбирати зброю [6]. Насадження кліше «кривавих бандерівців» – це створення стереотипу, який інтегрується у вже існуючу картину світу і змінює її.

Ще одним з найбільш поширених заходів здійснення психологічного тиску став так званий «телефонний тероризм», тобто телефонні дзвінки з інформацією про замінування місць масового скупчення людей (торговельні центри) або об'єкти інфраструктури (вокзали). Такі новини були особливо «популярними» впродовж 2014 – 2015 років [1].

На жаль, навіть викриття неправди і брехні з боку прокремлівських медійників не дає результату. Адже головне у гібридній війні – поширити сумнів, який рано чи пізно у голові «засомбованих» перетворюється на погляд. Зупинити ці процеси наразі дуже складно, бо вони розпочалися задовго до військового наступу і базувалися на специфіці інформаційного середовища Сходу України. Російські телеканали були і залишаються джерелом політичних новин для 78% жителів Сходу та Півдня України (!) [7].

Не останню роль у деструктивному інформаційному впливі відіграє медійна неграмотність населення як України, так і Росії. Ефективність такої інформаційно-пропагандистської кампанії важко переоцінити. За результатами соціопитування Київського міжнародного інституту соціології за три місяці 2014 р., з лютого по травень, кількість позитивно налаштованих до України громадян *скоротилася* з 66% до 35%, а негативно налаштованих росіян зросла з 26 до 49% [8].

Ще з моменту анексії Криму (а за деякими даними – з часів Євромайдану) Росія потужно використовувала ІКТ як складову своєї гібридної війни проти нашої держави. Відповідно, убез-

печеність кіберпростору держави від атак, від використання його проти інтересів національної безпеки та оборони – одне з пріоритетних завдань для країни. Наголосимо, що саме ІКТ, тобто свідомий, цілеспрямований та ефективний вплив на зміст, інтенсивність, напрями політичної комунікації, внаслідок чого кожен з її елементів отримує власну користь, і є на сьогодні потужним інструментом ведення інформаційних воєн у світі [9].

Російська Федерація повною мірою використовує можливості медіа, маніпулюючи настроями населення. Саме таким чином відбувається поширення сепаратистських настроїв та просування ідеї «Новоросії», а також формування негативного образу української влади та військових, що стало однією з причин відокремлення територій Луганської та Донецької областей.

Інформаційно-комунікативний вплив здійснюється за допомогою радіо, телебачення та Інтернету (блоги, соцмережі, новинні портали і т. д.). Новинні ресурси РФ систематично публікують матеріали про «звірства» українських військових. Нижче наведено декілька прикладів. Так, зокрема, на сайті «Новини Донецької Республіки» (від 23. 04. 2018 р.) вийшов матеріал, автор якого повідомив, що «українські силовики за добу 32 рази порушили режим припинення вогню», внаслідок чого є вбиті та поранені серед цивільного населення.

Варто згадати більш демонстративні приклади. Так, на каналі ОРТ у 2014 році показували сюжет про те, що українські бійці отримали наказ вбивати мирне населення, а воюють вони за обіцянку отримати винагороду – «клаптик землі та двох рабів».

Тоді ж телеканал РЕН-ТВ масово поширював сфабриковану інформацію про «нову Хатинь», коли в селищах Саурівка і Степанівка Донецької обл. бійці української Нацгвардії нібито влаштували безчинства і вбивали всіх чоловіків, а жінок гвалтували. Також проросійські ЗМІ постійно створюють сюжети про українську владу у відредагованому вигляді, вириваючи їх з контексту [10].

Наприклад, у нас досі триває обговорення проекту Закону України «Про прощення»: пропозиції щодо притягнення до відповідальності військовослужбовців Збройних сил України, які

вчинили злочини в інтересах держави-агресора, а також громадян України, що вступили на службу в армію держави-агресора, незаконні збройні формування або військово-комерційні компанії, а також брали участь у бойових діях як найманці, залежно від тяжкості злочину. На сайті «Новини Донецької Республіки» (від 24. 04. 2018 р.) про це повідомлялося так: «Згідно з українським законопроектом «Про прощення» 95 тисяч жителів Донбасу і Криму повинні понести кримінальну відповідальність». На сайті «РІА Новини» (від 24. 04. 2018 р.) повідомлялося, що «США навмисно спотворюють положення Воєнної доктрини Росії».

Один із найкурйозніших випадків: «Перший канал» у випуску новин (від 14 листопада 2014 р.) повідомляв, що Президент Петро Порошенко начебто збирається задушити Донбас економічним пресингом, а донбаських дітей примусити «сидіти в підвалах» [11].

Однак насправді у повній версії виступу говорилося, що, оскільки Донбас «відрізаний» озброєними бойовиками від України, страждають місцеві жителі, які змушені сидіти без пенсій та у підвалах. Слід акцентувати, що у цьому випадку апелювання російських ЗМІ до «позиції» Глави держави збільшує довіру до повідомлення.

Також у соціальних мережах досі поширюються підроблені фотографії, які демонструють наслідки «звірств» в Україні. Так, на одній з фотографій, поширюваній у соцмережі «Однокласники», було зображено собак, які обгризають кістки, схожі на людські. Це подавалося як «актуальне фото» зі Східної України з текстом: «Собаки доїдають труп українського бійця. ВЗУ наплювати на своїх загиблих, а місцеві жителі відмовляються ховати тих, хто прийшов на їхню землю поневолювати і вбивати». Однак, як з'ясувалося згодом, «викривальне» фото було скопійоване зі сайта «демотиваторів» [12].

Російськими спецслужбами здійснювалися також спроби дискредитувати мобілізацію українських військовослужбовців шляхом поширення чуток у соціальних мережах про нібито затримання юнаків як потенційного «гарматного м'яса» на вулицях з метою їх примусового відправлення до зони АТО [13].

Також російські ЗМІ постійно повідомляли про «переваги» відокремлення «ДНР» та «ЛНР» від України і «звільнення від київської хунти» (обіцянки величезних російських пенсій, майже безкоштовного газу, неймовірного економічного підйому, націоналізації підприємств і кредитних канікул) [14].

Отже, можна виокремити такі основні методи інформаційної агресії проти України:

- дезінформування та маніпулювання;
- пропаганда;
- диверсифікація громадської думки;
- психологічний та психотропний тиск;
- поширення чуток [15].

До комунікативних стратегій, які Росія здійснює на території України, належать:

- розділення (анексія Криму та сепаратистська діяльність на Сході України);
- деморалізація (поширення російськими спецслужбами у соціальних мережах повідомлень про те, що українські юнаки є для української влади виключно «гарматним м'ясом»);
- звинувачення ворога у звірствах (описи сцен жорстокості представників української Нацгвардії щодо мирного населення) [16].

ІКТ РФ наразі суттєво впливають на мешканців східних областей (Донецька і Луганська обл.), адже на всіх російських телеканалах, у новинних сюжетах показується сфальсифікована інформація, яка має на меті ввести в оману жителів «ДНР» та «ЛНР».

Так, медіа РФ звинувачують українських військовослужбовців і фашизмі та пригніченні прав жителів східних областей. Російські телеканали систематично дезінформують своїх глядачів, випускаючи в ефір сюжети обстрілів з боку українських військових, показуючи їх агресорами, хоча насправді сюжет був узятий з відеогри, з'являються певні нові персонажі, які заявляють, що українські бійці отримали наказ на обстріл мирного населення за певну винагороду.

У соціальних мережах з'являються фальшиві фото, які нібито показують звірства, що відбуваються в Україні. З усіх російських телеканалів звучить інформація про те, як було б добре від'єднатися від України і стати частиною великої та могутньої Російської Федерації. Ідеться про високий рівень заробітної плати та гідну пенсію, стрімкий економічний підйом, низькі ціни на газ і тощо.

Г. Почепцов у своїй книзі «Інформаційні війни» зазначає, що «сучасні інформаційні війни – це квазіагресивний інструментарій мирного життя, а не лише збройного конфлікту між державами. І постійний розвиток інформаційного простору продукує нові можливості для застосування цього інструментарію» [17]. Окрім того, автор наголошує, що саме з появою Інтернету інформаційні війни набрали нових обертів.

З кожним роком проблема застосування Росією комунікативних технологій проти інших країн зростає. Згідно з дослідженнями О. Астахова «Образ Росії в друкованих ЗМІ України напередодні Майдану» [18], ще в 1990-х роках Росія значно домінувала в українському інформаційному просторі. У цей показник включаються телепродукція, радіоефіри, шоу-бізнес та друковані ЗМІ. На думку вченого, РФ змогла досягти цього як за допомогою державного фінансування випуску відповідної російської продукції, так і через дії потужного лобі серед українських (за громадянством) політиків і чиновників, які саботували підтримку випуску української продукції.

Ситуація, що склалася в Криму та на Донбасі, відбулася саме через те, що довгі роки в цих регіонах не було достойної *альтернативи* російській пропаганді, яка тривалий час надходила звідусіль.

Дослідник А. Гервас стверджує, що приблизно з 2000-х років в Україні за російські гроші створювалися організації та рухи, які виконували ідеологічну функцію: псевдоветеранські організації, спортивні молодіжні псевдопатріотичні рухи на Сході України, чимало вихідців з яких у 2014 р. стали членами озброєних угруповань сепаратистів, організація так званих історичних реконструкторів. У цьому ж дослідженні автор стверджує, що приблизно в той самий час російські політтехнологи охоплювали

велику частку українського ринку реклами, що призвело до нав'язування українцям радянсько-російського менталітету.

Останнім часом досить потужним інструментом маніпуляції стали соцмережі «ВКонтакте» та «Facebook», на яких створюються та популяризуються спільноти, які нав'язують учасникам кліше пропаганди Кремля. Усі спроби української влади обмежити доступ українців до провокативної інформації зводяться нанівець, бо такий контент уже почали створювати навіть деякі жителі України. Згідно з дослідженням Центру медіакомунікацій «Нова Україна» [19], у період з 28 лютого до 4 квітня 2014 року виявлено факти активного використання російською пропагандою такого інструменту, як інтернет-мем. У вказаний період у проаналізованих ЗМІ було виявлено близько 3 тис. оригінальних новин і статей, у яких вживався штучний інтернет-мем «вежливые люди» – кліше російської пропаганди для позначення окупаційних військ, які висадилися в Криму без розпізнавальних знаків.

У багатьох звітах та наукових працях [20] по всьому світу досліджується таке явище, як російська «фабрика тролів». Це армія певних людей, які отримують гроші за написання вигідних для Кремля коментарів. При чому, діяльність таких людей поширюється не тільки на український інфопростір, але й на країни Європи та США.

Метою інформаційної агресії є не стільки захоплення територій, скільки захоплення свідомості опонентів, досягнення нейтралітету з боку однієї частини населення та здобуття підтримки з боку іншої. Також вона є одним з основних, а можливо, навіть головним елементом так званої гібридної війни.

Росія фактично веде відкриту війну з кінця 2013 року, і з кожним днем інтенсивність цієї війни зростає. Для досягнення своїх цілей вона використовує ряд маніпуляційних технологій, які так чи інакше можна доволі легко помітити у кожному випуску російських новин. Розглянемо найяскравіші з них:

1. Введення нових термінів та прийомів, а також існуючих у суспільстві забобонів, щоб наділити певні явища чи групи людей негативною або позитивною ознакою.

2. Зловживання статистикою. Якщо у людини хороша пам'ять та гарні ораторські здібності, то вона може задавити будь-які

аргументи цифрами. Сьогодні це стає сильною зброєю – особливо в контексті соціології, де відбувається посилення на думку більшості.

3. Зміна «порядку денного». Маніпулятори обирають з переліку подій ті, які є найбільш корисними для них. Так, через ЗМІ підтримується високий рівень напруги навколо потрібної теми.

4. Посилання на анонімні джерела. Робиться це для того, щоб надати деяким твердженням більшої достовірності: розкривається інформація, доступна одиницям, що залучає людину в середину процесу.

5. Надання можливості висловитися експертам. Як і в минулому випадку, це надає твердженням більшої достовірності, адже в очах аудиторії експерти наділені таємним та унікальним знанням – ким би ці експерти не були.

6. Занурення в легкий транс. Звуковий чи відеоряд присипляє свідомість, через що інформація перестає сприйматися критично.

7. Залякування альтернативним сценарієм типу «зараз все не дуже добре, та може бути ще гірше». Так, Росія в будь-якій халепі посилається на Україну, адже «хай у нас не все добре, та в Україні ще гірше».

Сьогодні техніки маніпуляцій з боку Росії постійно вдосконалюються, тож насамперед важливо не те, що говорять, а те, як говорять.

Проблема використання інформаційно-маніпулятивних технологій Російською Федерацією в процесі захоплення Кримського півострова наразі є надзвичайно актуальною з огляду на край негативні наслідки їх деструктивного впливу на свідомість громадян як України, так і світу в умовах розгортання воєн нового типу – гібридних воєн. Відповідно, застосування новітніх гібридних засобів проведення актів агресії до іншої держави із залученням потужного арсеналу інформаційних заходів вимагає суттєвого аналізу цієї проблеми задля виявлення первинних ознак інформаційної агресії і запобігання їм у майбутньому.

Уже в 1990-х роках Росія домінувала в українському інформаційному просторі, включаючи телевізійну продукцію, радіоефір, шоу-бізнес, друковані ЗМІ, книжковий ринок. Цього РФ

вдалося досягнути як за допомогою державного фінансування випуску відповідної російської продукції, так і через дії потужного лобі серед українських (за громадянством) політиків і чиновників, які саботували підтримку випуску української продукції, а також «крізь пальці» дивилися на масове завезення контрабандою до України дешевих російських книжок, що робило нерентабельною роботу українських видавців.

Особливу увагу Росія приділяє новітнім медіа-інтернет-виданням, соціальним мережам, форумам. У всіх соцмережах, які мають значну кількість користувачів у Росії та в Україні (перш за все «ВКонтакте» та «Facebook»), було створено та популяризовано ряд груп, явні та приховані модератори яких нав'язують учасникам основні кліше російської пропаганди, закликають до анти-українських дій.

У книзі Д. Прокоф'єва «Інформаційна війна й інформаційна злочинність» визначається: «Інформаційна війна – це дії, започатковані для досягнення інформаційної переваги шляхом завдання шкоди інформації, процесам, що базуються на інформації й інформаційних системах супротивника при одночасному захисті власної інформації, процесів, що базуються на інформації й інформаційних системах» [21].

Основні методи інформаційної війни – блокування або спотворення інформаційних потоків та процесів прийняття рішень супротивника. Найчастіше інформаційні війни ведуться на міжнародному рівні. Вже не один рік інформаційну війну проти України веде Росія. Ця держава постійно провокує гучними заявами український уряд і просто зневажливо ставиться до українців у своїх інформаційних матеріалах. У веденні інформаційної війни Росія застосовує певні ІКТ.

Дещо про ІКТ РФ під час анексії Криму. Проблема застосування інформаційно-маніпулятивних технологій Російською Федерацією в процесі захоплення Кримського півострова наразі є надзвичайно актуальною з огляду на вкрай негативні наслідки їх деструктивного впливу на свідомість громадян як України, так і світу в умовах розгортання воєн нового типу – гібридних. Росія в процесі анексії Криму активно застосовувала вагомий арсенал маніпулятивних інформаційних прийомів [22].

Наведемо загальні методи, які застосовуються Росією досить часто, не тільки у наведеній, як приклад, ситуації із Кримом:

Технологія «інформаційної блокади»: активно застосовувалася під час анексії Криму, була спрямована на формування інформаційного вакууму для українських засобів масової інформації в АРК з метою безальтернативного подання фактів про події в Україні та Криму, забезпечуючи єдину їх інтерпретацію.

«Використання медіаторів»: представляють окремих «лідерів думки» – це один з найбільш популярних методів кремлівських ЗМІ. Як медіатори у різних ситуаціях і для різних соціальних груп і прошарків виступали неформальні лідери, політичні діячі, представники релігійних конфесій, діячі культури, науки, мистецтва, спортсмени, військові – для кожної категорії населення обирався свій авторитет. У психології впливу це називається «фіксацією на авторитети»

Техніка «ефект ореолу»: реалізовувалася через відвідування російських авторитетних діячів культури, спорту та політики Криму і сприяла підвищенню статусу зусиль РФ у напрямі повернення Криму та «легалізації» так званого «референдуму» кримчан.

Доволі потужно та ще задовго до анексії Криму РФ використовувала такий маніпулятивний метод, як *«переписування історії»*. Цей прийом є ефективним у довготривалій перспективі, коли потрібно поступово сформувати потрібний світогляд. Завдяки йому в свідомості людей поступово формувался ілюзорний світ, який сприймався як справжній, а штучно сформована картина історичної дійсності підтримувалася фальшивими установками.

Метод «зворотного зв'язку»: сутність його полягає у створенні відповідної реакції реципієнтів інформації на певні події, також був вельми поширений у російських меседжах. ЗМІ РФ активно повідомляло про штучно інсценовані масові акції на підтримку відторгнення Криму від України.

Однією з найефективніших інформаційно-маніпулятивних методик російських медіа була технологія *«анонімного авторитету»*, що передбачала цитування документів, оцінок експертів,

свідків звітів та інших матеріалів, уникаючи при цьому ім'я джерела повідомлення.

Різновидами техніки «зворотного зв'язку» є «псевдосоціологічні опитування» та «рейтингування», що були лише способом формування громадської думки, а не його реальним віддзеркаленням. Питання формулювалися таким чином, щоб створити в аудиторії «правильний» погляд на ту чи іншу проблему.

Застосовуючи техніку «психологічного шоку», російські медіа демонстрували «насильницькі» дії кримських татар проти проросійських громадян Криму, свідомо налаштовуючи російськомовних мешканців Криму проти кримськотатарської меншини.

Ще одним з маніпулятивних методів російських ЗМІ було «відволікання уваги», що реалізовувалося комбінуванням різнопланової інформації. Пропагандистські сюжети РФ трансливались і в розважальних програмах для домогосподарок, і в радіопрограмах для таксистів у різних країнах світу, де постійно повторювався міф про «неукраїнський Крим» [23].

Інформаційні технології дуже швидко перетворилися на життєво важливий стимул розвитку не тільки світової економіки, а й інших сфер людської діяльності. На сьогодні практично неможливо знайти сферу, в якій не застосовуються інформаційні технології. Сучасне суспільство просто переповнене потоками інформації, які безсумнівно потребують обробки.

Крім масово комунікативних впливів, Росія активно використовує й можливості соціальних комунікацій. Потужним інструментом Кремля є Російська православна церква, яка агресивно нав'язує парафіянам ідеї «русского мира» й донедавна брала активну участь у політичному житті України.

Основні меседжі, на яких базується агресивна інформаційна політика Росії, включають у себе нав'язування точок зору про неспроможність української влади керувати державою та ухвалювати раціональні рішення; формування негативних суджень про воєнно-політичне керівництво України та про те, що хаотичні бойові дії призводять до невиправданих жертв серед сил АТО; поширення поглядів про те, що українська армія на Сході України деморалізована та неспроможна вести бойові дії, а також про

недовіру особового складу до керівництва; нав'язування думки про те, що Україна не зможе прожити зиму без російського газу та що сторонам необхідно повернутися до перегляду газових контрактів. Росіяни та деяка частина українців вірять в існування «бандерівців», які то пенсіонерку згвалтують, то хлопчика розіпнуть. Цільовою аудиторією цих повідомлень є населення Росії, російськомовна діаспора за кордоном, а також населення України, в тому числі в окупованих районах Донбасу, громадяни західних країн, а також країн Митного союзу, близьких Росії за політичними поглядами. Звідси резюмуємо, що сьогодні основну частину інформаційних заходів бере на себе влада та дипломатичний корпус за безумовної підтримки медіа [24].

Втрата Криму, східних територій, а також лояльності та віри в українську владу, яка існувала після Революції Гідності, є наслідком пропаганди та «зомбування» РФ за допомогою ЗМІ, лідерів думок, соціальних мереж, які просували ідею «Новоросії». За допомогою ІКТ вони створили негативний образ української влади та військовослужбовців, роблячи з них фашистів, які утискають жителів східних областей. Майже вся риторика російських ЗМІ – антиукраїнська. Усі телеканали на російському телебаченні підпорядковуються РФ: відсутність свободи слова, пряма пропаганда, підключення лідерів думок (журналісти, блогери, артисти, політики) – демонстрація антиукраїнської позиції, піднесення верхівки влади, «створення нового вождя нації».

Ці технології дуже вплинули на думку самих росіян, а також на думку східних українців через специфіку інформаційного середовища на Сході України: російські телеканали були джерелом політичних новин для 78 % жителів Сходу та Півдня України (відповідно до даних соціопитування, проведеного у період 8–18 лютого 2014 р.) [4].

Пропагандист Дугін закликає до екстермінації, до знищення українців, і це показують російські телеканали. Їхня головна теза: всі пострадянські країни не можуть самостійно вижити без допомоги Російської Федерації. Російська пропаганда – правонаступниця радянської пропаганди. Ця пропаганда

вдосконалювалася десятиріччями і сьогодні досягла максимуму. Україна має вжити заходів, щоб протидіяти російській тактиці ведення війни [25].

Психологічний тиск – один із важливих методів, яким користується РФ для впливу на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки [26].

Українська медійна сфера виявилася неготовою протистояти таким технологіям, і вітчизняні ЗМІ, свідомо чи несвідомо, стали провідниками російської пропаганди, метою якої була підміна понять «окупанти» чи «російські військові» на «ввічливі люди зі зброєю». Відомий вітчизняний дослідник Г. Почепцов справедливо зазначає, що аналогічним чином росіяни запровадили в медіа-простір поняття «народний мер», «народний губернатор», прибравши таким чином прикмети незаконності самопроголошених лідерів сепаратистів. Натомість легальну українську владу російські ЗМІ подають не інакше, як «хунта» і «самопроголошена київська влада».

На відміну від України, Росія роками ґрунтовно готувалася до інформаційного та ідеологічного протистояння, вивчаючи світовий досвід застосування масово- та соціально-комунікативних технологій і пристосовуючи його до своїх цілей. У Росії було написано десятки дисертацій і монографій, присвячених інформаційним війнам і використанню інформації в цілях геополітики. Одночасно формується образ ворога, якого уособлюють країни Заходу, особливо США, і їхні «маріонетки» в державах колишнього соцтабору – Польщі, країнах Балтії, Україні, Грузії. Виховане відповідним чином нове покоління російських журналістів, медійників і піарників розцінюють знання про масово- та соціально-комунікативні технології як зброю, не маючи при цьому моральних обмежень щодо її застосування, оскільки вважають нормальним маніпулювати свідомістю, вести інформаційні війни, перекручувати факти й навіть творити паралельну, вигадану інформаційну реальність.

Пропагандистський вплив та поширення дезінформації проти України сьогодні активно провадить Російська Федерація. Можна

виділити декілька векторів медіа-маніпулятивних технологій, які застосовує Росія в ході розгортання російсько-української війни:

1) Гібридна війна. Неоімперська «гібридна політика» РФ проти України розгортається у вигляді повноцінної гібридної війни. Її особливістю є одночасне ведення воєнних дій під виглядом незаконних збройних формувань (так званих «ЛНР» та «ДНР») та одночасне використання всіх можливих маніпулятивних та пропагандистських заходів. Багато західних експертів називають агресію Росії проти України «війною нового покоління» або «війною нової генерації».

2) Кібератака. Як приклад – атака проти державної фінансової системи України. Внаслідок кібератаки 6 грудня 2016 року було виведено з ладу мережу Державної казначейської служби та Міністерства фінансів, що призвело до порушення казначейського обслуговування розпорядників і одержувачів бюджетних коштів. В цей період було виявлено клас вірусів, які розробляються саме для того, щоб вражати об'єкти критичної інфраструктури.

3) «Сіре» та «чорне» дезінформування. «Сіре» дезінформування передбачає поєднання використання правдивої та неправдивої інформації, «чорне» – переважно неправдивої інформації.

4) Комунікативні стратегії.

На сьогодні дії, які ведуться проти України Російською Федерацією, визначаються терміном «гібридна війна». Гібридна війна – це прагнення однієї держави підпорядкувати собі іншу за допомогою політичних, економічних, інформаційних інструментів. Саме тому в умовах гібридної війни бойові дії є другорядними, а на перший план виходять *інформаційні операції* та інші важелі впливу. Війна полягає у прагненні однієї держави агресивно діяти на свідомість жителів іншого. Іншими словами – це прагнення не знищити мільйони людей, а залякати й деморалізувати їх. Завдяки швидкості поширення інформації світом вона перетворилася не лише на товар, а й на зброю [27].

У процесі цього протистояння активно використовуються інформаційно-комунікативні технології, які можна визначити як комплекс дій, пов'язаних з обробкою, зберіганням та інтерпретацією інформації, внаслідок чого вона видозмінюється відповідно

до потреб конкретного суб'єкта. У такому вигляді дані потрапляють у суспільний інформаційний потік, провокуючи певну (частіше за все передбачену та сплановану) реакцію аудиторії впливу [23].

Технічна революція в засобах масової комунікації змінила і методи ведення інформаційних війн. У минулому, коли держави могли регулювати інформаційні потоки, головним інструментом інформаційної війни була понятійна індоктринація, тобто навчання деякій доктрині без її критичного осмислення. Це певний алгоритм примусу людини до скоєння заданого вчинку або прийняття ним як достовірної певної інформації.

Сучасна інформаційна війна, як правило, ведеться в умовах інформаційної прозорості, тобто за наявності доступу населення до різних джерел інформації. Коли люди мають можливість порівнювати конкуруючі точки зору, метод понятійної індоктринації втрачає свою ефективність. На перший план виходять аргументація, мистецтво переконання і публічної полеміки.

Узагальнивши досвід гібридних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ ст., які вели США, провідні країни ЄС та азійського регіону, профільні російські фахівці розробили нову концепцію такого роду війн та активно застосовують її на практиці проти України [28].

Ефективним полем для застосування вище зазначених методів є усі види ЗМІ та Інтернет-ресурси і платформи.

Експерт групи «Інформаційний спротив» виокремлює напрями, на яких ця атака зосередилася, зокрема, підтримання теми малайзійського Боїнга з обвинуваченням української сторони у замовчуваннях фактів, обстрілах українцями території падіння лайнера, а також нав'язування думки, що через Україну неможливо буде встановити справжніх винуватців [29].

Прикладом застосування маніпулятивних технологій можна назвати такі телеканали, як «Russia Today», «Росія-24», низку друкованих ЗМІ та новинних Інтернет-ресурсів. Не можна і забувати і про «*фабрику тролів*» – ще один спосіб впливу на масову свідомість в інтересах РФ. Цю тему досліджують не тільки українські науковці, а і закордонні. Так, американська дослідниця

пише: «Одним із медіапомічників у трансляції цих (маніпулятивних та провокаційних) ідей став телеканал «Russia Today», адже з часом він сконцентрувався на «альтернативному» повідомленні новин – конспірологічних теоріях, критиці американської влади» [22].

Отож, можна констатувати, що в гібридній, а зокрема й інформаційній війні (де беруть участь засоби масової комунікації) проти України, Росія застосовує практично весь арсенал впливу на свідомість людей. І, як результат, замість «братнього народу» в часи Радянського Союзу українці для пересічного росіянина тепер постають «бандерівцями», «американськими маріонетками», що є показовим прикладом ефективності застосування методів інформаційно-комунікативного впливу на свідомість споживачів інформації.

У 2014 р. Україна зазнала агресії з боку Російської Федерації. Спочатку було анексовано Автономну Республіку Крим, згодом виникла загроза втрати ще двох територій – Донецької та Луганської областей. Необхідно зазначити, що війна Росії проти України розпочалася не безпосередньо із військових дій, а набагато раніше. Для експертів та політтехнологів не секрет, що РФ готувалася до вторгнення давно, приблизно з 2004 року, коли стало очевидним, що Україна прагне бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин та вийти за межі політичного і економічного впливу Росії. Тоді ж і розпочався інформаційний вплив РФ, скерований на пропаганду і власного, і українського народів проросійськими/антиукраїнськими ідеями через поширення напівправди та використання інших інформаційних технологій [30].

Аналізуючи інформаційний складник гібридної війни, що її здійснює РФ проти України, можна дійти висновку, що вона розгортається у кількох напрямках: на російську, українську та західну аудиторії. Основними способами маніпулятивних інформаційних технологій РФ стосовно України були (і залишаються надалі):

- поступове пониження міжнародного іміджу України з метою послаблення її геополітичного значення;
- відповідне дозування та спотворення інформації з метою дестабілізації ситуації в державі та впровадження власної політики «керваного хаосу»;

- формування стереотипу меншовартості та вторинності українців, а також відповідне руйнування почуття нації та народу;
- домінування російської мови, культури та традицій для утвердження самоідентифікації за одночасного витіснення української мови та культури [31].

У науковій статті «Усі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа» Джиллі Догерті – колишньої журналістки CNN, що була опублікована Центром із питань медіа, політики та суспільної політики (The Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy) при Гарвардському університеті, аналізується, які процеси відбувалися в російських ЗМІ за останні роки і як сформувались основи нинішньої російської пропаганди. Вона зазначає, що сьогодні російська пропаганда використовує як традиційні методи – дезінформацію, напівправду й навішування ярликів, так і величезну кількість сучасної інформаційної зброї, включаючи електронні ЗМІ, цифрові комунікації, блоги та соціальні мережі [32].

Щодо конкретних методів медіа-маніпулятивних технологій, які РФ спрямовує проти України, можна назвати такі:

- Телевізійні канали РФ систематично транслюють репортажі про «звірства карателів фашистської хунти».
- Російські медіа відтворюють відеосюжети про українську владу у відредагованому вигляді, вириваючи їх з контексту.
- У соціальних мережах поширюються підроблені фотографії, які демонструють наслідки «звірств» в Україні.

Плани президента РФ Володимира Путіна про руйнування однополярного світу, озвучені ним у 2007 році, переросли у агресію РФ проти Грузії, напад на Україну і, зрештою, у гібридну війну світового масштабу. Про це заявив постійний представник України при ООН Володимир Єльченко, виступаючи 4 квітня 2018 р. у Принстонському університеті [33].

В умовах інформаційної війни РФ проти України, яка інтенсифікувалася навесні 2014 р. на тлі анексії РФ Криму й подальшого вторгнення російських військ під виглядом «добровольців» на території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», дуже актуальними є дослідження, спрямовані на вивчення проблеми

впливу різноманітних інформаційно-комунікативних технологій на суспільну свідомість [34].

На сьогодні ІКТ є важливою складовою сучасного суспільства. Дані технології присутні, фактично, у всіх сферах нашого життя, а останнім часом вагоме місце посідають і в політичній сфері. З розвитком інформаційних технологій переважаючою функцією ІКТ стала маніпулятивна. Особливо гостро питання маніпулятивних ІКТ постає в умовах сучасної ситуації, яка склалася в Україні з Росією. Російська влада давно вже зрозуміла вагоме значення ІКТ, а тому роками розвивала цей напрям та готувала спеціальну операцію на основі ІКТ. Як результат – сьогоднішня критична ситуація, яка відбувається в Україні, та війна.

За даними видання «The Washington Post», ще з 2014 року Головне розвідувальне управління Росії розпочало активні спроби дестабілізувати ситуацію в Україні за допомогою соціальних мереж. Ці дії зроблені з метою очорнити Революцію Гідності, зародити сепаратистські настрої серед жителів східних регіонів України, а також підготувати ґрунт для окупації Криму. Одними з ключових технологій у цій операції були соціальні мережі. Адже російські спецслужби створювали фейкові сторінки для того, щоб поширювати неправдиву інформацію, так би мовити, «з уст українців» про Майдан, їхнє розчарування та негативне ставлення [35].

Також у своїй пропаганді Росія використовує телебачення, а саме – змонтовані сюжети, вирвані з загального контексту фрази, події. Яскравим прикладом цього є історія про хлопчика з георгіївською стрічкою, якого розстріляли українці. Найбільш пропагандистськими телеканалами в Росії, як зазначає видання «Insider», є «НТВ», «Росія», «LifeNews». Так, видання «Insider» [36] створило підбірку неправдивих та змодельованих ситуацій російськими пропагандистами. Наприклад, у сюжеті «Вести» показують фрагменти відео, в якому активісти Майдану нібито скаржаться, що не отримали обіцяних грошей за участь в акціях протесту, які, виходячи з записів, називають спланованими. Насправді, з повної версії відео можна зрозуміти – суперечка дійсно була серйозною, але стосувалася вона грошей, зібраних з

пожертвувань для допомоги пораненим, а самооборонівці говорять про те, що не взяли звідти ні копійки. Так відео було вирване з контексту та подане в зовсім іншому значенні.

Київський міжнародний інститут соціології повідомляє, що на російському ресурсі URA.RU вийшла стаття – яскравий приклад маніпуляції даними. КМІС провів соціологічне дослідження, запитуючи в громадян про те, як вони ставляться до того, що українці працюють у РФ. Російське ЗМІ подало результати дослідження з заголовком «Більшість громадян України готові переїхати до Росії». Хоча ж, насправді, дослідження полягало зовсім в іншому [37].

Також періодично відбуваються кібератаки. Як повідомлялося в УНІАН, 27 червня 2017 року українські банки, енергетичні компанії, державні Інтернет-ресурси і локальні мережі, а також низка медіа зазнали найбільшої хакерської атаки з застосуванням вірусу, який блокує роботу комп'ютерних систем на операційній системі Windows [38]. За даними Нацполіції, за дві доби 1508 юридичних і фізичних осіб подали скарги до кіберполіції про блокування комп'ютерів вірусом Petya.A, який шифрував дані на комп'ютері та вимагав гроші.

Отже, як бачимо, російська пропаганда проти України за допомогою ІКТ систематично ведеться вже багато років. До цього Росія тривалий час готувалась. Україна була зовсім не готова до такого стратегічного кроку, адже війна за допомогою інформаційних технологій – надзвичайно складна, стратегічна і продумана.

Однак навіть така жорстка інформаційна блокада поряд із реальними діями не забезпечує Росії належної підтримки населення. Зокрема, на сайті «Патриотические силы Донбасса», який працює на базі домену «ру», представлена така статистика: Центр соціологічного моніторингу «Ініціатива» 14. 01 – 15. 01. 2017 р. провів експрес-опитування мешканців міста Донецька. В анкетуванні взяло участь 1000 респондентів. Опитування охопило всі вікові категорії громадян Донецька. У дослідженні взяли участь 507 чоловіків і 493 жінки, що становить 50,7% і 49,3%, відповідно. На питання про те, чи довіряєте ви політиці РФ щодо «ДНР», 47,4% відповіли схвально. Це практично збігається з показником

попереднього виміру суспільної думки. Разом з тим, негативно оцінили внесок РФ у розвиток ситуації приблизно 41,3%. Рік тому на аналогічне питання негативно відповіли лише 14,3%. Такий приріст недовіри до політики РФ відбувся за рахунок тих, хто рік тому не визначився з відповіддю. Таких у 2016 р. було 37,6%, а в 2017 р. більшість з них вирішили висловитися проти [39].

Цікаво, що навіть на території самої РФ спостерігаються негативні тенденції. За даними Еспресо ТВ довіра росіян до влади у 2015 р. становила 79,8%, а в 2016 р. вона знизилася до 59,4%. Крім того, довіра впала не тільки до федеральної, а й регіональної та місцевої влади.

Найбільшою мірою знизилася довіра до уряду: з 79,8% на початку 2015 року до 59,4% на початку 2016 р. Серйозно впала впевненість громадян у муніципальних (з 64,9% до 46,8%) і регіональних парламентах (з 68% до 51,3%), розділах регіонів (з 72,8% до 58,6%) [40].

Підривають російську славу і постійні «ляпи» від поширювачів пропаганди. Розглянемо декілька прикладів:

«Тіллерсон заговорив про визнання Криму», – так звучав заголовок російського медіа «Газета. Ру». Про визнання півострова російським нинішній держсекретар США Рекс Тіллерсон нібито заявив під час слухань у конгресі, коли затверджувалася його кандидатура.

Виданню вторували РІА «Новости», «Лента.ру», Интерфакс, ТРК «Звезда», газета «Взгляд», LIFE.ru, ТАСС, «Ведомости». Насправді Тіллерсон заявляв, що Росія захопила Крим силою і США ніколи не визнають його анексію, як не визнавали і анексію країн Балтії Радянським Союзом. Російська пропаганда вчепилася в цитату, в якій ідеться про визнання анексії «у разі широкої угоди, яка задовольнить інтереси українського народу» [41].

Ведучий телеканалу «Росія 1» видав невідому дівчину за заступницю міністра внутрішніх справ України Анастасію Дєєву, коментуючи відео із суду під час допиту вигнання-президента Віктора Януковича. Портретна схожість дівчини на екрані і Дєєвої обмежується лише окулярами, що не завадило ведучому висміювати фото заступниці міністра. «Той факт, що Анастасія

Деева в блузці, вже сам по собі примітний – Інтернет знає заступницю міністра в зовсім іншому образі. Це та сама заступниця міністра Деева, якій лише 24 роки», – зазначив ведучий [42].

У розділі «Криза в Україні» російський канал «НТВ» написав матеріал про те, як поляки Львівської області «зажадали економічної автономії для регіону». Те саме написали «Российская газета», «Вести», «Лента.ру» і «Комсомольская правда». Першоджерело – блог lviv.web2ua.com, до якого складно ставитися серйозно. До рядів новоспечених сепаратистів було залучено сенатора польського Сейму від партії «Право і справедливість» Яна Жарина, а також голову об'єднання поляків у Львівській області Сергія Лук'яненка. До речі, самого Яна Жарина навіть не було на події, де, за версією російської пропаганди, поляки зажадали автономії. Насправді захід було присвячено проблемам українсько-польських прикордонних відносин [43].

Російська пропаганда звинуватила у вбивстві Мотороли (Арсена Павлова) деякого Марка Озолінша з Латвії, який працював разом з невідомим напарником. Про це написало ряд видань: «Спутник Латвія», «Известия», ves.lv, newinform.com, телеканал «Звезда», РІА «Новости», Ridus.py, EurAsia Daily, Russiatoday24. До новини прикріпили декілька фотографій, що належали, як виявилось, Максиму Чапісу з Москви. Хлопець працює в юридичній фірмі і ув'язнення не має, як міг стати Марком Озоліншом з Латвії [44]. За версією Rep TV від України хотіло відділитися й Закарпаття, спочатку – тільки економічно. «Надалі не виключений повний вихід зі складу України», – повідомляє підзаголовок. Обласна рада регіону нібито затвердила рішення про самостійну економічну політику і висловила готовність вийти зі складу держави. Але насправді облрада проголосувала за прямі економічні відносини з Баварією, ні про жодне відділення не йшлося [45].

Наведена вище статистика та випадки провалів російської пропаганди свідчать про те, що війна, яка наразі ведеться в інформаційному просторі, не є безнадійною для України. Довіра до влади РФ падає як на території самої держави, так і в Україні.

Таким чином, слід визнати, що Україна, її державні органи влади, громадянське суспільство та ЗМІ не були готові до такої

масованої військової та інформаційної агресії, де проти України Росія застосовує практично весь спектр технологій впливу на свідомість людей. І, як результат, українці для пересічного росіянина тепер постають «бандерівцями», «американськими маріонетками», ворожим народом. Відповідно, змінилося і ставлення українців до росіян, адже такої масованої інформаційної атаки не було в жодні інші періоди загострення українсько-російських відносин. Проте українське суспільство намагається цьому протистояти та здійснювати контрпропагандистські заходи, запобігаючи негативному впливу інформаційної війни, насамперед на Україну.

Як показує дослідження «Левада-центру» [46] станом на березень 2018 року, негативне ставлення до України переважає серед опитуваних росіян. В Україні ж, згідно з дослідженням КМІС, виявлено, що фактично кожен другий українець ставиться до Росії «здебільшого добре» і «дуже добре». Такий результат не є дивним, адже багаторічна продумана пропаганда Росії, яка задіяна у всіх каналах комунікації, є дієюю і дійсно формує в росіян негативне ставлення до України.

Для протидії пропагандистській кампанії проти України необхідно виробити чіткий та цілісний механізм захисту та системної відповіді з боку держави. Система інформаційної безпеки України перебуває на шляху модернізації. Рішенням Ради національної безпеки і оборони України було затверджено Доктрину інформаційної безпеки України, яка покликана визначити національні інтереси України в інформаційній сфері, загрози їх реалізації, напрями і пріоритети державної політики в інформаційній сфері. Указом Президента України від 25 лютого 2017 року доктрину було введено в дію [47].

Варто виділити найважливіші напрями реформування системи інформаційної безпеки:

- 1) створення в Україні якісного контрпропагандистського каналу для мовлення за кордон для спростування сфальсифікованої Росією інформації;

- 2) створення в Україні спеціального органу, специфікою діяльності якого було б виявлення на ранній стадії ознак

проведення іноземними державами інформаційних акцій (операцій, кампаній тощо), здійснення їх аналізу, формування плану дій та заходів щодо запобігання реалізації технологій пропагандистського характеру;

3) активізація діяльності Держкомтелерадіо, яке має розробляти заходи щодо запобігання внутрішньому і зовнішньому інформаційному впливу, який загрожує національним інтересам держави;

4) максимальне підвищення поінформованості населення про реальний стан подій на Сході України, зокрема, проведення PR-кампаній, створення роликів про ситуацію на Сході;

5) створення українськими ЗМІ медіаконтенту, спрямованого на аудиторію окупованих територій. Правдиве висвітлення реальності Донбасу руйнуватиме міф росіян про брехливість українських ЗМІ і повертатиме до них довіру громадян.

Отже, українська влада програє, коли із запізненнями коментує чи спростовує псевдофакти агресорів, бо інформація входить у масову свідомість разом з інтерпретацією [4]. А вже позбавитися цієї, навіть ворожої для нас інформації, важко, бо вона увійшла першою. Щоб «перемогти» у цій «війні за існування», українці повинні створювати власну медійну, а головне – культурну базу. Важливо – знизити рівень залежності від чужого, створювати власні авторитети, бестселери, загальнонаціональні портали і канали ЗМІ з єдиною узгодженою ідеологією.

Таким чином, у зв'язку з глобальним поширенням інформаційних технологій у всі сфери нашого життя аналогічна підризна діяльність, якщо вона успішна, може завдати збитків, які можна порівняти з вибухом декількох атомних бомб. Це може деморалізувати й дезорганізувати противника, не застосовуючи при цьому звичайних озброєнь і жодного солдата.

Застосування інформаційних технологій задля маніпулювання настроями громадян у рамках проведення інформаційно-психологічних акцій Росії, націлених на території України, призвело до таких результатів: зміни свідомості більшості населення східних областей і, зокрема, виникнення у донеччан відчуття страху перед радикально налаштованими жителями Західної України –

«бандерівцями», страху перед центральною владою в Києві – «хунтою»; страху перед втручанням європейських та американських політиків. Отже, ІКТ є не лише рупором певних політичних сил, але і безпосереднім джерелом підбурювання до насильства стосовно окремої національної меншини, що яскраво ілюструє ситуація інформаційної війни між РФ та Україною.

Значна кількість жителів «ДНР» та «ЛНР» піддаються впливу російської пропаганди і вважають, що від'єднання від України і насправді змінить рівень життя на краще. Отже, можемо спостерігати, що сучасна російська пропаганда досить суттєво впливає на стан сучасної України. Вона спирається на відповідні соціально-психологічні дослідження і методи ведення, розвинені інформаційно-технічні ресурси, адміністративно-політичне забезпечення, охоплення значної частини населення багатьох країн і досить високий рівень фінансування. На сьогодні можна прогнозувати довготривалий і агресивний характер ведення російської пропаганди в міжнародному масштабі, інформаційно-комунікативні методи, які вона використовує не тільки на адресу України, а й інших країн світу, є досить різноманітними та агресивними. Усе це має спрямованість на маніпулювання свідомістю громадян України й громадян інших країн, дестабілізацію ситуації в різних частинах світу, дискримінацію органів влади, внутрішньої та зовнішньої політики, просування власної позиції на підконтрольній їй території.

На інформаційні атаки Російська Федерація витрачає багато сил та ресурсів. До сьогодні продовжується дослідження та виведення нових засобів та способів маніпуляцій. Щодня ми чуємо велику кількість новин (навіть з багатьох українських ЗМІ), які налаштовують споживачів, які не вміють критично мислити, проти України. Через це українське суспільство схильне до розколів, як це сталося на Сході України.

Як уже зазначалося, військовим діям на території України передували роки підготовки та створення сприятливого інформаційного поля. Інформаційно-комунікативні технології, що застосовує Росія, спрямовані не тільки на українське населення, але також і на російських громадян та західну аудиторію. Це дає змогу російській

владі отримувати схвалення своїх громадян на військові дії і відволікати увагу європейської спільноти від подій в Україні.

Росія активно застосовує увесь спектр методів та способів поширення інформації, який пропонує сьогодні науково-технічний прогрес. Вагомим джерелом впливу на маси сьогодні є вже не тільки телебачення, як це було на початку приходу до влади В. Путіна, але й соціальні мережі та блоги. Збільшення кількості та якості каналів передачі інформації закономірно призводить до того, що ними передається також і брехня та пропаганда.

Інформаційно-комунікативний вплив РФ проти України підтримується фінансовими та технологічними засобами могутньої тоталітарної держави, а тому протистояти йому досить непросто. Важливо розуміти, що ліквідація наслідків російської брехні – справа не одного року. Проведення власної пропаганди не може бути ефективним виходом для України, оскільки це всього лише замінює одну маніпуляцію іншою, коли важливо навчити громадян критично мислити та не сприймати будь-яку інформацію, побачену чи почуту в Інтернеті, як достовірну. Основи інформаційної грамотності та інформаційної безпеки – це ті заходи, яким потрібно навчати та прищеплювати їх громадянам, починаючи зі школи.

Як уже зазначалося, потрібно закликати людей не піддаватися на провокації в інформаційному просторі, не довіряти підозрілій інформації та ретельно перевіряти будь-яку отриману інформацію.

Отже, можна стверджувати, що інформаційно-комунікативні технології РФ проти України справді мають досить великий вплив на свідомість як українського, так і російського населення. Всебічне застосування цих технологій підвищує ризик впливу на широкі маси людей. Наше суспільство повинно вчитися критично мислити і відфільтровувати інформацію, щоб запобігати пропаганді та дезінформації.

Оскільки обставини, що склалися у сфері інформаційної безпеки у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, стали не викликами й загрозами, а реальністю, надзвичайно актуальними стають науково-практичні дослідження щодо розробки нових тактик, стратегій, доктрин державного управління в царині захисту інформаційного простору держави.

Отже, в сьогодишніх умовах інформаційного суспільства ІКТ є важливим інструментом, який можна використовувати як для розвитку держави та нації, так і для маніпуляції та дестабілізації супротивника. На нашу думку, Україні потрібно приділяти більше уваги розвитку ІКТ, національної стратегії, ІТ-сфери. А також, перш за все, обмежити усі російські пропагандистські ЗМІ і сконцентруватися на власних національних інтересах. Найкращим захистом від російських маніпуляцій має бути здатність критично мислити та фільтрувати інформацію, яка надходить взагалі з будь-яких джерел.

1. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання: аналітична доповідь / ред. кол. О. О. Рафальський (голова), В. О. Котигоренко, М. І. Панчук. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. С.130.

2. Бойко М., Почепцов Г. Війна четвертого покоління – це війна культур. 2017. 9 березня. URL: <http://detector.media/withoutsection/article/123918/2017-03-09-georgii-pocheptsov-viina-chetvertogo-pokolinnya-tse-viina-kultur/>

3. Російські ЗМІ взяли інтерв'ю у розп'ятого в Слов'янську хлопчика. 2014. 01.08. URL: <http://uareview.com/slovyansk-hlopchyk/>

4. Почепцов Г. Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/33291>

5. «Росія-24». URL: http://live.russia.tv/index/index/channel_id/3

6. «Росія-24». URL: <http://korrespondent.net/ukraine/3877498-zhurnalystku-rossyy-24-vydvoryly-posle-bandershtata>.

7. Телебачення як джерело політичних новин – загальнонаціональне опитування. 2014. 12 березня. URL: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/telebachennja-jak-dzherelo-politichnihnovin---zagalnonacionalne-opituvannja.htm

8. URL: <http://www.kiis.com.ua/?cat=search&lang=ukr&searchstring=%EF%EE%E7%E8%F2%E8%E2%ED%EE+%ED%E0%EB%E0%F8%F2%EE%E2%E0%ED%E8%F5&start=30>

9. Lexinform. Стратегія забезпечення кібербезпеки в гібридній війні. URL: <https://lexinform.com.ua>

10. Фейк: «Сауровская резня» Нацгвардией. URL: <http://www.stopfake.org/fejk-saurovskaya-reznya-natsgvardiej/>.

11. Ложь: Петр Порошенко пообещал, что дети Донбасса будут сидеть в подвалах. 2014. 15 ноября. URL: <http://www.stopfake.org/lozh-petr-poroshenko-poobeshhal-cto-deti-donbassabudut-sidet-v-podvalah/>.

12. Фотофейк: собаки доедают труп украинского бойца. URL: [<http://www.stopfake.org/fotofejk-sobaki-doedayut-trup-ukrainskogo-bojtsa/>].

13. Российские спецслужбы пытаются дискредитировать мобилизацию в Украине – СНБО. URL: <http://www.segodnya.ua/ukraine/rossiyskie-specsluzhby-pytayutsyadiskreditirovat-mobilizaciyu-v-ukraine-snbo-541015.html>.

14. Ісакова Т. О. Інформаційно-комунікативні технології розпалювання міжнародних конфліктів: досвід порівняльного аналізу // Стратегічні пріоритети. 2014. № 4(33). С. 113–118.

15. Панарин И. СМИ, пропаганда и информационные войны. URL: http://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/36.

16. Ісакова Т. О. Інформаційно-комунікативні технології розпалювання міжнародних конфліктів: досвід порівняльного аналізу. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1435923331.pdf>.

17. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Кисво-Могилянська академія, 2015. 496 с.

18. Астахов О. Образ Росії в друкованих ЗМІ України напередодні Майдану. Ростов-на-Дону // Проблеми національної стратегії. 2017. № 4 (43). С.94–108.

19. Як штучно створене словосполучення інфікувало українські ЗМІ // Нова Україна: веб-сайт Ін-ту стратег. дослідж. URL: <http://newukraineinstitute.org/new?id=396>

20. Framing of the Ukraine–Russia conflict in online and social media / Research team & Author Robert Szwed. Riga: Prepared by the NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2016. 131 p.

21. Сливка В. Інформаційна війна проти України: міф чи реальність? URL: <http://intkonf.org/slivka-vv-informatsiyna-viyna-proti-ukrayini-mif-chi-realnist/>

22. Хорунжий Г. Війна Росії проти України, російська пропаганда як складова «гібридної війни». URL: <http://social-science.com.ua/article/1392>.

23. Кочубей Л. Особливості сучасних інформаційно-комунікативних технологій в Україні. URL: [http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_89/kochubei_osoblyvosti.pdf].

24. Max Seddon. Documents Show How Russia's Troll Army Hit America // Buzz Feed. June 2, 2014. URL: <https://toinformistoinfluence.com/2014/06/02/documents-show-how-russias-troll-army-hit-america/>.

25. Джердж С. Інформаційна війна Росії проти України: асиметрична відповідь // Слово просвіти. 2017. 14 квітня. URL: <http://slovoprosvity.org/2016/04/14/informacijna-vijna-rosi%D1%97-proti-ukra%D1%97ni-asimetrichna-vidpovid/>

26. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України. 2014. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/34281>.

27. Магда Є. Гібридна війна: питання і відповіді. 2015. 27 липня. URL: http://ms.detector.media/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovidi.28; Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: Навчальний посібник. Київ: ВІКНУ, 2016. 286 с.

29. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/04/20.pdf>.

30. Лазоренко О. А. Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку // Стратегічні пріоритети. 2015. № 3(36). С. 124–133.

31. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти // Демократичне врядування. 2014. № 13. С. 1–11.

32. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 1. С. 136–141.

33. Єльченко: Агресія РФ в Україні перетворилася на всевітню гібридну війну. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/5/7176806/>

34. Інформаційно-комунікативні технології розпалювання міжнародних конфліктів: досвід порівняльного аналізу. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1435923331.pdf>.

35. URL: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/inside-a-russian-disinformation-campaign-in-ukraine-in-2014/2017/12/25/f55b0408-e71d-11e7-ab50-621fe0588340_story.html?utm_term=.32a3c25651fa

36. Король Д. Как врут российские СМИ. 2014. 23 апреля. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/53577ab6ddece/>

37. МАНИПУЛЯЦІЯ ДАННИМИ КМИС В РОССИЙСКОЙ ПРЕССЕ! 2018. 31. 01. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=news&id=739&page=3>

38. США звинуватили Росію в атаці вірусу NotPetya і пообіцяли наслідки. 2018. 16 лютого. URL: <https://www.unian.ua/politics/10009301-ssha-zvinuvatili-rosiyu-v-ataci-virusu-notpetya-i-poobicyali-naslidki.html>

39. Данные соцопроса как повод задуматься. 2017. 21 января. URL: <http://patriot-donetsk.ru/10663-dannye-socoprosa-kak-povod-zadumatsya.html>.

40. Доверие к власти в России значительно снизилось – исследование. 2017. 29 марта. URL: http://ru.espresso.tv/news/2017/03/29/doverye_k_vlasty_v_rossyy_znachytelno_snyzylos_yssledovanye.

41. Братерский А. Тиллерсон заговорил о признании Крыма. 2017. 11 января. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2017/01/11_a_10471667.shtml#page1.

42. Конфуз [тв-передача] // YouTube: [відеохостинг]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fawo0DF_psE.

43. Поляки Львовской области потребовали экономической автономии для региона. 2016. 25 декабря. URL: <http://www.ntv.ru/novosti/1736396/>.

44. Тарасов А. Моторолу убил латыш Марк Озолиньш. 2016. 19 октября. URL: <http://vesti.lv/news/motorolu-ubil-latysh-mark-ozolinysh>.

45. Закарпатье экономически отделилось от Киева. 2016. 19 октября. URL: <http://ren.tv/novosti/2016-10-19/zakarpate-ekonomicheski-otdelilos-ot-kieva>.

46. Российско-украинские отношения: Левада-центр. 2018. 26.03. URL: <https://www.levada.ru/2018/03/26/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-3/>

47. Доктрину інформаційної безпеки України введено в дію Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

Частина IV

Роль політичних еліт та політичних лідерів у визначенні стратегій державного розвитку

Рудич Ф. М.

ПРЕЗИДЕНТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І ЇХ РОЛЬ У РОЗБУДОВІ ДЕРЖАВИ

Згідно з Конституцією Главою Держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини.

Леонід Макарович Кравчук – перший Президент незалежної України. Народився 10 січня 1934 року в селі Великий Житин Рівненської області. Перший Президент незалежної України (1991–1994 рр.), Голова Верховної Ради України (1990–1991 рр.), народний депутат України (1990–1991 рр. і 1994–2006 рр.), Герой України [1].

Л. Кравчук – політик, який відіграв провідну роль у здобутті Україною незалежності і побудові основ української державності. Тобто досяг того, чого не вдалося багатьом політичним діячам України кількох поколінь. Саме він разом з росіянином Б. Єльциним і білорусом С. Шушкевичем підписав Біловезьку угоду про припинення існування Радянського Союзу. Перед цим, 24 серпня 1991 (під час розгрому путчу в Москві), Л. Кучма підтримав ініціативу депутатів з партії «Народний Рух» про проведення голосування за Акт проголошення незалежності України, який успішно був прийнятий Верховною Радою України. За час президентства Л. Кравчука Україна набула основних рис незалежної держави: було затверджено Герб, Прапор і Гімн України, прийнято перші 400 законодавчих актів, що закріпили основи здобутої незалежності; були сформовані Збройні сили України; увесь світ визнав Україну незалежною державою; час

президентства Л. Кравчука вважається піком свободи слова в Україні; був закладений фундамент багатопартійної системи в Україні як основного елементу демократії.

Л. Кравчук заборонив Компартію України. Цього комуністи йому не пробачили і зробили все, щоб він програв чергові президентські вибори. Програвши президентські вибори у 1994 р., першим показав приклад поведінки політика демократичної держави: спокійно і гідно покинув посаду, яку обіймав. Неодно-разово виступав з різкою критикою чинної влади. Зокрема, 25 лютого 2009 року закликав В. Ющенко, тодішнього Президента України, подати у відставку, додавши при цьому, що ніколи не дозволив би собі різних випадів на адресу діючого Президента, якби не переконався у неспроможності Ющенко виправити ситуацію і створити разом з парламентом ефективну систему влади.

Л. Кравчук підтримав політичні протести в лютому 2014 р. і АТО на Сході країни, виступав за вступ України до НАТО, за «огороження високою стіною кордону з Росією», звинувативши Путіна в ментальності агресора в інтерв'ю німецькій газеті «Frankfurter Rundschau». Л. Кравчук: «Я б не хотів навішувати ярлики. Коли б ви сказали, чи є президент Росії уособленням агресії і зла, я б сказав: «Так». А Росія для мене велика країна, 140 млн чоловік, які по-різному дивляться на Україну, хоча їх обманюють, оболванюють як тільки можна. Через це я б не хотів всю Росію назвати імперією зла» [2].

Л. Кравчук був не просто комуністом, а одним з керівників Комуністичної партії – закінчив у 1970 р. Академію суспільних наук при ЦК КПРС і після цього 18 років працював у відділі агітації і пропаганди ЦК КПУ, став завідувачем цього відділу, а потім секретарем ЦК КПУ. Спочатку він боровся з прихильниками української незалежності, потім очолив процес створення незалежної України. Не дивно, що для комуністів він став зрадником, а для українських патріотів так і не зумів стати своїм.

Зробив економіку України практично некерованою. Не повів Україну шляхом глибоких реформ, як це здійснювали Польща, Латвія, Естонія, Литва, віддаючи перевагу адміністративному

регулюванню всіх питань. Багатьом підприємствам довелося скоротити власне виробництво через відсутність сировини.

На честь Л. Кравчука був названа тачка «кравчучка» – своєрідний символ початку 90-х, коли гіперінфляція зробила всіх «мільонерами» і стала необхідним атрибутом під час поїздок українців на базари Польщі та Туреччини.

Коли наприкінці 2013 року в Україні тільки почали розгортатися широкомасштабні події, акції протесту, спрямовані проти тодішньої влади, Л. Кравчук заявив: «В Україні сталася глибока політична криза. Причиною кризи стало непослідовне вирішення питання реалізації курсу на євроінтеграцію, а саме – зрив підписання у Вільнюсі Угоди про асоціацію України та ЄС, про який своєчасно і всебічно не проінформували українців. Швидка зміна позиції призвела до протестів людей. І ці протести на сьогодні є загрозою, можуть призвести до дестабілізації України, стати причиною розколу країни і призвести до тяжких політичних, економічних і інших наслідків». І він мав рацію.

Л. Кравчук як за час перебування на посаді Президента України, так і після своєї відставки запам'ятовується багатьом своїми іскрометними цитатами. Ось декілька з найбільш «яскравих»: «Незалежність прийшла на Україну несподівано – прилетів Кравчук і привіз її на тарілочки з блакитною облямівкою»; «Тільки мертві або дурні не змінюють свою точку зору»; «Це не демократія, це – стриптиз»; «Маємо те, що маємо»; «Я був проти, щоб Янукович був хлопчиком для биття, і не хочу, щоб з Тимошенко робили дівчинку для биття»; «Я вийшов із автомобіля, а падає дощ. Охорона бере парасольку і закриває мене від дощу. Я говорю: не треба, я між крапельками».

У наш час постійно виступає на радіо, телебаченні, в республіканських газетах з актуальних питань внутрішньої і зовнішньої політики України. З 1997 року беззмінно очолює Українську Раду Миру.

Леонід Данилович Кучма: Президент 11 років. 24 серпня 1991 року Кучма був депутатом Верховної Ради, а вже через чотири роки став Президентом України, якою керував 11 років [3]. За час правління Кучми у країні з'явилася Конституція, текст

Гімну України, розпочалися структурні реформи і реальна приватизація. Його правління також запам'яталося гучними скандалами, пов'язаними зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе, акціями «Україна без Кучми», цензурою, звинуваченнями в причетності до незаконної торгівлі зброєю. Під час Помаранчевої революції багато хто очікував, що при Президенті В. Ющенку Кучму чекає в'язниця, але йому тільки скасували президентські пільги, які через два роки були відновлені.

Нині 79-річний Кучма користується в Україні авторитетом політичного експерта і далі пише книжки. Назву однієї з них – «Україна не Росія» – усе частіше цитує опозиція [4].

Л. Кучма у 1994 році змінив на посаді Президента України Л. Кравчука. Під час виборчої кампанії кандидатуру колишнього директора Південного машинобудівного заводу активно підтримувала Росія. Він ішов на вибори з гаслами про надання російській мові статусу офіційної і зближення з Росією. Але після того, як став Президентом, змінив свою позицію. Під час свого президентства Кучма удосконалив політику «багатовекторності» України, закладену Кравчуком. Він багато і часто спілкувався з Кремлем, але спрямовував країну до Євросоюзу та НАТО. При ньому в країні зберігалася внутрішня стабільність. На початку свого правління Кучма провів деякі реформи, зокрема, ввів нову національну валюту і сприяв прийняттю нової Конституції країни.

Кучма ввів своїм указом спрощену систему оподаткування малого підприємництва, яка діє досі, провів аграрну реформу і велику приватизацію.

У 1999 році Л. Кучма був повторно обраний на посаду Президента України. Він побудував кампанію на протиставленні поверненню «червоної загрози» і своїм головним здобутком називав мир в Україні.

До здобутків Кучми варто зарахувати також договори про кордони та встановлення системи дружніх відносин із лідерами країн Співдружності незалежних держав. «Україну ми створили, тепер нам потрібно створити українців», – це одна з фраз Кучми, яка стала крилатою.

Реформи Кучми не були доведені до логічного завершення. Вже до кінця його першого терміну почали проявлятися негативні

тенденції. Приватизація багатьох підприємств була проведена на користь особисто пов'язаних з Кучмою осіб. Також Кучма не мав повного контролю над Верховною Радою України, хоча неодноразово намагався його встановити. Головними його опонентами були Олександр Мороз та відновлена Комуністична партія на чолі з Петром Симоненком.

У 2000 році, після зникнення журналіста Г. Гонгадзе, в Україні розгорівся «касетний скандал». Тоді з трибуни Верховної Ради лідер Соціалістичної партії О. Мороз заявив, що у нього є записи, які свідчать про те, що Кучма причетний до вбивства журналіста. У країні почалася безстрокова акція «Україна без Кучми». Її вимогами були: відставка Президента, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка, голови СБУ Л. Деркача і Генпрокурора М. Потебенька. 9 березня 2001 року біля Адміністрації Президента сталися зіткнення учасників акції з міліцією. Тоді було затримано декілька сотень протестувальників, 19 з них були засуджені за «організацію масових заворушень» терміном від 2 до 4,5 років. Демонстрації тривали до квітня 2001 року. Під тиском акцій Кучма відправив у відставку міністра внутрішніх справ і голову Служби безпеки. Верховна Рада кілька разів безуспішно намагалася почати проти Л. Кучми процедуру імпичменту. Його рейтинг довіри становив 20%, недовіри – приблизно 60%.

У країні посилювався адміністративний тиск, була відновлена цензура. Кучма потрапив у зовнішню ізоляцію. Відносини з Росією також перебували в напрузі через конфлікт навколо острова Тузла, що пов'язаний з боротьбою за Керченську протоку.

Увесь період перебування Л. Кучми на посту Президента – це, з одного боку, своєрідний процес відновлення командно-адміністративної системи, функціонування якої було йому зрозумілим, і, з другого боку, риторика про відданість демократичним цінностям. Офіційна посада Кучми на пенсії – президент фонду «Україна».

Віктор Андрійович Ющенко – третій Президент України народився 23 лютого 1954 р., (с. Хоружівка, Недригайлівський район, Сумська область, Українська РСР) – український політик і державний діяч. Третій Президент України (2005–2010),

голова Національного банку України (1993–2000), Прем'єр-міністр (1999–2001).

Прагнучи примирення з Президентом Л. Кучмою та Головою Верховної Ради І. Плющем, В. Ющенко підписав «Звернення до народу України» з приводу руху «Україна без Кучми», в якому учасники цього руху були названі «фашистами». Низка політичних інтриг, яка розгорнулася навколо Кабінету Міністрів, Національного банку та його персони призвела до відставки уряду В. Ющенка в травні 2001 року – вперше за резолюцією недовіри до Верховної Ради України.

Уже тоді Ющенко не приховував своїх намірів піти в опозицію, де біля нього швидко згуртувалися національні та правочентристські політичні сили, які, сформувавши блок партій «Наша Україна», здобули переконливу перемогу на виборах у Верховну Раду за партійними списками.

У січні 2002 року було сформовано опозиційний до влади виборчий блок «Наша Україна», який очолив В. Ющенко. До складу блоку увійшли 10 партій правочентристської орієнтації. На парламентських виборах у березні 2002 року в багатомандатному окрузі блок набрав 24,7 % голосів виборців (1-ше місце серед партій і блоків) і сформував найбільшу фракцію у Верховній Раді. У 2004 р. взяв участь у президентських виборах і йшов на них самовисуванцем.

Увесь період президентської кампанії характеризується надзвичайно жорстким пресингом на В. Ющенка з боку змобілізованого владою адміністративного ресурсу. Тому основна стратегія передвиборчої кампанії В. Ющенка в першому турі передбачала безпосереднє спілкування з виборцями, для чого було здійснено масштабний передвиборчий тур областями України.

У розпал передвиборчої кампанії сталося отруєння В. Ющенка. Як стверджувалося потім, у отруєнні було застосовано один з різновидів діоксинів, TCDD, який входить до складу деяких бойових отрут. Довготривалим наслідком отруєння стало спотворене обличчя. Деякі політичні експерти вважають, що саме спотворення обличчя В. Ющенка, а не його смерть, було метою зловмисників. Проте розслідування отруєння правоохоронними

органами не дало жодного результату, навіть після обрання В. Ющенка Президентом.

За результатами першого туру голосування В. Ющенко набрав 39,90 % проти 39,26 % у свого головного опонента, кандидата від провладних сил В. Януковича.

Другий тур голосування 21 листопада 2004 року, за твердженням переважної більшості міжнародних організацій, пройшов з брутальними порушеннями виборчого законодавства та прав людини, зі застосуванням технологій загальнодержавного фальшування результатів голосування, в тому числі і з втручанням в електронну систему підрахунку голосів у Центральній виборчій комісії. Ці факти були доведені у Верховному Суді України, призначене повторне голосування на 26 грудня 2004 року.

Унаслідок повторного другого туру голосування, визнаного експертами набагато демократичнішим, ніж два попередні, В. Ющенко набрав 51,99% голосів, тоді як Віктор Янукович – 44,20%. Передвиборчий штаб В. Януковича розпочав юридичну війну, спрямовану на затягування процедури вступу на посаду нового Президента України. 20 січня 2005 року Верховний Суд України відхилив скаргу кандидата в Президенти В. Януковича за відсутністю доказів та розблокував процес офіційного вступу В. Ющенка на посаду Президента.

Загалом третій Президент мусив протидіяти чотирьом викликам: 1) браку національної єдності, що виявлялось у протистоянні російської та української культур, церковному розломі і різному баченні громадськістю геополітичного розвитку; 2) нерозвиненості демократичних інститутів, автократичному характері організації політичних партій і маргінальному становищу неурядових громадських організацій; 3) зростанню російського імперіалізму, що провокував внутрішньополітичні конфлікти в Україні; 4) тотальній корумпованості державних інститутів та економіки. За п'ять років президенства В. Ющенко не знайшов гідної відповіді на жоден з цих викликів. Навпаки, в усіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики ситуація катастрофічно погіршилася.

Віктор Федорович Янукович – колишній український державний діяч, політик, четвертий Президент України [5].

Голова Партії регіонів (з квітня 2003 – 23 квітня 2010), почесний голова (23 квітня 2010 року – 29 березня 2014). Прем'єр-міністр України (21 листопада 2002 – 5 січня 2005 та 4 серпня 2006 – 18 грудня 2007); Президент України 25 лютого 2010 – 27 лютого 2014). Доктор економічних наук, професор, дійсний член Академії економічних наук України, член Президії Національної академії наук України.

Народився у робітничому селищі Жуківка біля міста Єнакієвого Донецької області (тоді – Сталінської); батько Федір Володимирович (1923–1991) – металург; мати Ольга Семенівна Янукович (Леонова) (1925–1952) – медсестра.

В. Янукович був двічі судимий (15 грудня 1967 року та 8 червня 1970 року) – просидів у в'язниці за кримінальні злочини, загалом три з половиною роки. 1978 року судимості начебто було знято, проте подальші розслідування виявили, що зняття судимостей підроблене.

У листопаді 2002 р. Л. Кучма відправив у відставку Прем'єр-міністра А. Кінаха та запропонував на цю посаду В. Януковича. «За» проголосували 234 народні депутати України. Коли В. Янукович став Прем'єр-міністром України, уряд почав приділяти більше уваги реформуванню вугільної галузі: розроблена відповідна програма, яка передбачала об'єднання шахт у великі державні компанії, що надалі підлягали акціонуванню, а потім – приватизації.

В. Янукович очолював уряд України 3 роки та 6 місяців. У 2004 р. Прем'єр-міністр України В. Янукович за підтримки Президента Л. Кучми став «кандидатом від влади» на президентських виборах в Україні. Під час президентської кампанії у засобах масової інформації та з трибуни Верховної Ради оприлюднені факти біографії В. Януковича, пов'язані із вчиненими ним злочинами та співпрацею його з КДБ.

У першому турі В. Янукович набрав 11008731 голос (39,26 %), посівши 2-ге місце серед 24 претендентів (поступившись В. Ющенку). Згідно з рішенням ВСУ 26 грудня 2004 р. відбулося переголосування другого туру, у якому В. Янукович програв, набравши 44,2 %. Після поразки на президентських виборах

В. Янукович не полишив політичної діяльності і виступив з критикою економічного курсу, запровадженого Президентом В. Ющенком і Прем'єром Ю. Тимошенко. Віктор Янукович відзначав, що незбалансована економічна політика, спрямована на стрімке зростання соціальних виплат у державному бюджеті, нарощування податкового тиску на підприємства, а також різке скорочення капітальних інвестицій в основні фонди призведуть до наростання кризових явищ в економіці країни. Під час перебування в опозиції Віктор Янукович написав книгу «Рік в опозиції», яку презентував за два тижні до виборів.

На виборах до Верховної Ради України, що відбулися 26 березня 2006 року, Партія регіонів набрала 32,14 відсотка голосів, зайнявши перше місце. Спроби створення парламентської коаліції, яка могла б сформувати Кабінет Міністрів і утвердила б Прем'єр-міністра, довгий час були безрезультатні. Лідер соціалістів О. Мороз заради обрання його спікером Верховної Ради пішов на «союз» з В. Януковичем, і ситуація в українському парламенті змінилася – більшість мандатів отримала коаліція Партії регіонів, соціалістів і Комуністичної партії. 7 липня 2006 року була створена Антикризова коаліція, яка з 23 березня 2007 року змінила назву на Коаліція національної єдності, за участю фракцій Партії регіонів, КПУ та СПУ. 4 серпня 2006 року Верховною Радою України були призначені персональний склад Кабінету Міністрів України та Прем'єр-міністр України В. Янукович, який на момент призначення на цю посаду був народним депутатом України. Але всупереч цьому В. Янукович, сумнівно з правової точки зору, і далі здійснював повноваження Прем'єр-міністра України до призначення нового уряду за результатами позачергових виборів народних депутатів 2007 року.

Президентські вибори 2010 року. У першому турі виборів найбільшу кількість голосів набрав В. Янукович – 8 686 751 (35,32 %), друге місце посіла Ю. Тимошенко – 6 159 829 (25,05 %). Ці два кандидати вийшли до другого туру виборів.

У другому турі виборів за результатами обробки 100,00 % протоколів переміг В. Янукович – 48,95 % (12 481 266 голосів); Ю. Тимошенко відставала на 3,48 відсотка – 45,47 % (11 593 357 голосів).

Не дочекавшись офіційних результатів, В. Януковича з перемогою привітали президенти Росії, Латвії, Естонії, США, Польщі, Грузії, Німеччини, Франції, прем'єр Туреччини, ЄС. Першим привітав кандидата О. Мороз. 14 лютого 2010 року ЦВК оголосила офіційні результати виборів Президента України, згідно з якими лідер Партії регіонів В. Янукович переміг і став наступним Президентом країни.

22 лютого 2014 року Президент України В. Янукович визнаний Верховною Радою України таким, що у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень, не виконує свої обов'язки. Утім, сам В. Янукович певний час після цього рішення вважав себе чинним Главою Держави.

У травні поточного року в Оболонському суді Києва розпочався заочний процес над біглим Президентом України В. Януковичем, якого звинувачують у державній зраді і присвоєнні 1,5 млрд доларів [6].

Петро Олексійович Порошенко – український політик, державний діяч, підприємець, п'ятий Президент України (з 7 червня 2014 року). Обирався народним депутатом України III, IV, V та VII скликань, працював міністром закордонних справ України, міністром економічного розвитку та торгівлі України [7].

Народився 26 вересня 1965 року в Болграді, Одеської області. Батько, Олексій Порошенко (1936 р. н.), на той час працював управляючим міською сільгосптехнікою. Мати, Євгенія Порошенко (1937–2004 рр.) – головним бухгалтером в управлінні сільського господарства. Має дружину, двох синів, двох дочок, онука. З 1984 по 1986 рік служив у Радянській армії.

У 1989 з відзнакою закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету імені Т. Шевченка за спеціальністю «міжнародні економічні відносини», після чого продовжив навчання в аспірантурі. До 1992 навчався в аспірантурі та працював асистентом кафедри міжнародних економічних відносин цього самого університету. Володіє українською, російською, англійською і румунською (молдовською) мовами.

Порошенко розпочав власний бізнес з продажу какао-бобів. У 1990-ті роки він придбав кілька кондитерських підприємств.

Згодом об'єднав їх у групу «Рошен», що стала найбільшим виробником кондитерських виробів в Україні. В групу «Рошен» входять фабрики і комбінати в Україні, Литві і Росії. Створені ним підприємства кондитерської промисловості принесли йому великі прибутки і прізвисько «шоколадний король».

Бізнес Порошенка також включає в себе верф «Ленінська кузня», ТОВ «Укрпромінвест-Агро» і ряд інших підприємств, телеканал «5-й канал».

Перед виборами Президента П. Порошенко обіцяв продати всі свої активи, крім «5-го каналу». Після виборів, за даними деяких ЗМІ, він передав увесь свій бізнес в управління інвестиційного фонду ПАТ ЗНКІФ «Прайм Ессетс Кепітал», який йому ж і належить, а управляє ним його батько.

У 1998 році П. Порошенко став членом об'єднаної Соціал-демократичної партії України. Партію тоді очолював В. Медведчук. Був обраний членом Політбюро СДПУ(О). На початку 2000 р. залишив СДПУ(О) і створив фракцію «Солідарність», згодом – партію «Солідарність». У грудні 2001 партія «Солідарність» увійшла до виборчого блоку В. Ющенка «Наша Україна», а П. Порошенко став керівником виборчого штабу блоку. За списком «Нашої України» П. Порошенко у 2002 і 2006 роках обирався народним депутатом. Очолював парламентські комітети з питань бюджету (2002–2005) та фінансів (2006–2007). 8 лютого 2005 призначений на посаду секретаря Ради національної безпеки і оборони України. 5 вересня 2005 року після висунення проти нього звинувачень з боку колишнього Державного секретаря О. Зінченка подав заяву про відставку.

З 22 лютого 2007 П. Порошенко – голова ради Національного банку України. На виборах до Верховної Ради 2012 року був кандидатом у народні депутати в окрузі № 12. З грудня 2012 року – народний депутат України VII скликання.

Після лютневих подій 2014 року (втечі В. Януковича) взяв участь у президентських виборах у травні 2014 року; за їхніми результатами набрав більше ніж половину (54,7 %) голосів виборців, здобувши перемогу в першому турі. Приведений до

присяги 7 червня 2014 року. Того ж дня взяв на себе повноваження Верховного головнокомандувача Збройних сил України.

1 липня 2014 р. під час свого звернення до українців Порошенко заявив, що о 22:00 на понеділок 30 червня закінчився термін дії одностороннього припинення вогню. «Ми будемо наступати і звільняти нашу землю» – йшлося у заяві Президента. Станом на 27 липня в Донецькій та Луганській областях українською армією було визволено понад 60 міст та сіл. 27 серпня на територію України були введені регулярні російські війська, внаслідок чого Україна втратила значні території і 7 вересня була змушена підписати Мінський протокол. Проте напруження на Сході зберігалось.

24 липня 2014 року розпалася парламентська коаліція, що надало Президенту право розпустити Раду й оголосити про проведення 26 жовтня дострокових виборів до парламенту. На парламентських виборах Блок П. Порошенка «Солідарність», до складу якого увійшла партія «УДАР» В. Кличка, набрав 21,81 % голосів та виборів більшість місць у Верховній Раді (132 депутати).

9 жовтня 2014 р. П. Порошенко підписав Закон України «Про люстрацію», який був ухвалений Верховною Радою. Фінальна версія закону обмежує право для високопосадовців режиму В. Януковича обіймати посади в органах влади на 10, іншим – на 5 років.

12 січня 2015 року П. Порошенко підписав Указ «Про Стратегію надійного розвитку «Україна-2020»», що включає у себе 62 реформи. З них пріоритетними є 8 реформ та 2 програми. Метою реформ є досягнення європейських стандартів життя.

Декомунізація. 15 травня 2015 року П. Порошенко підписав чотири «декомунізаційні» закони, зокрема, «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Документами забороняється радянська символіка, засуджуються комуністичний режим, відкриваються архіви радянських спецслужб та визнаються борцями за незалежність України УПА та інші організації. 17 грудня 2015 року окружний адміністративний суд Києва

заборонив діяльність Комуністичної партії України. В Україні, в ряді зарубіжних країн процес декомунізації сприйнятий неоднозначно, визнання УПА борцями за незалежність у Польщі та Ізраїлі – негативно.

Децентралізація влади була однією з головних передвиборчих обіцянок Петра Порошенка. 3 березня 2016 р. П. Порошенко підписав указ про створення Конституційної комісії, завдання якої полягає в розробці змін до Основного закону, що стало початком нового етапу конституційної реформи.

1 липня П. Порошенко заявив, що децентралізація не означатиме послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання громадянських свобод. Він підкреслив, що Президент матиме право розпустити органи місцевого самоврядування у тому разі, якщо ті порушуватимуть суверенітет і територіальну цілісність України. Проект передбачає можливість специфічного порядку здійснення місцевого самоврядування в окремих адміністративно-територіальних одиницях Донецької та Луганської областей. Для нагляду за додержанням Конституції та законів України мають призначатися префекти.

Однією з передвиборчих обіцянок П. Порошенка було реформування оборонного сектору й поступовий перехід армії на стандарти НАТО.

27 липня 2015 року Президент Порошенко заявив, що «Україні потрібно відходити від стандартів радянської армії» і слід запроваджувати нові українські традиції, тому в українській армії з'являться звання хорунжий – замість молодшого лейтенанта, й бригадний генерал – молодше генеральське звання. Порошенко наголосив, що заміна звання молодшого лейтенанта на хорунжого повністю відповідає українським традиціям і стандартам НАТО. Того ж дня було представлено нову форму ЗСУ.

2 вересня того ж року РНБО схвалила проект нової редакції Воєнної доктрини України й запропонувала на затвердження Президенту. За новою доктриною Російська Федерація визнається головним противником України, а також затверджується відмова від політики позаблоковості та затверджується стратегічний курс

на євроатлантичну інтеграцію. 3 вересня Президент Порошенко заявив, що до 2020 року українська армія має перейти на стандарти НАТО. 24 вересня Порошенко підписав указ «Про нову редакцію Воєнної доктрини України».

У 2016 році в Збройних силах України було укладено контракти із 70 тис. осіб. Повний перехід на контрактну службу планується завершити до 2020 року, набравши 250 тисяч воїнів.

2 червня 2016 року Верховна Рада 335 голосами підтримала Закон «Про внесення змін до Конституції» щодо правосуддя. Судовою реформою передбачається реорганізацію Вищої ради юстиції на Вищу раду правосуддя до 2019 року.

Одним з останніх законів, необхідних для надання Україні безвізового режиму з ЄС, є закон про введення електронних декларацій чиновниками. Станом на кінець 30 жовтня 2016 р. в системі електронного декларування було зареєстровано 112 419 документів. Про своє майно не відзвітували сім депутатів.

З 1 січня 2017 року в Україні розпочалася друга хвиля електронного декларування.

27 жовтня 2016 року Президент Порошенко заявив, що Кабмін прийняв рішення, щоб з 1 січня 2017 року українцям удвічі підвищили заробітню платню. За його словами, підвищення мінімальної зарплати позначиться на 4 мільйонах українців і має на меті боротьбу з бідністю. Таким чином, з 1 січня 2017 року мінімальна зарплата становить 3 200 гривень у місяць, в той час як у 2016 – 1 500 гривень. Також на 50% було збільшено зарплату для вчителів.

28 жовтня 2016 року Президент України підписав Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності». Закон передбачає забезпечення захисту прав власності, економічних інтересів громадян та інвесторів. Для замовників, виконавців і організаторів рейдерського захоплення передбачається кримінальне покарання з ув'язненням до 10 років.

Зовнішня політика Президента П. Порошенка була спрямована на поглиблення співпраці з НАТО, ЄС та США, досягнення газової незалежності від Росії, а також створення

міжнародної коаліції на підтримку України проти російської агресії. 27 червня 2014 року Президент Порошенко в Брюсселі підписав Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. 29 травня 2014 року, після перемоги на президентських виборах, Петро Порошенко заявив, що Україна не купуватиме в Росії газ ціною 500 доларів, а завозитиме реверсний газ, скорочуватиме споживання та розвиватиме технологію сланцевого газу і побудує термінал для зрідженого газу.

29 січня 2016 року Президент Порошенко констатував, що Україна стала незалежною від російського газу, що довело проходження осінньо-зимового сезону. Президент заявив, що Україна купує газ в Європі, який обходиться їй дешевше, ніж російський, і додав, що Україна пережила першу зиму без російського газу.

Офшорний скандал. У серпні 2014 року довірені люди відкрили в офшорній зоні декілька компаній на ім'я П. Порошенка. Широкий громадськості це стало відомо в березні 2016 року, після того, як відбувся публічний витік конфіденційної інформації юридичної фірми Mossack Fonseca, так званий Panama Papers. 3 червня 2016 року під час прес-конференції Президент Порошенко заявив, що офшорного скандалу не було, а компанія створювалася з метою продажі «Roshen», «рахунки не відкривалися, гроші не виводилися...і всі податки будуть сплачені в Україні», – пояснював він.

У 2014 році Петро Олексійович посідав 6-те місце в рейтингу найзаможніших українців, його статки налічували 1,3 млрд доларів. Прес-служба Президента повідомила, що П. Порошенко самостійно, за свій рахунок, профінансував свою президентську кампанію.

У травні 2014 року майже 10 млн українців проголосували на виборах за П. Порошенка. Хоча слід визнати, що йому дісталася не досить проста робота. Серед усіх українських Президентів стартові умови були найгіршими: втрата Криму, війна на Сході України, закономірне падіння економіки.

Порошенко став Президентом у рамках Конституції зразка 2004 року. Згідно з нею Україна – парламентсько-президентська

республіка. Перед виборами Порошенко обіцяв не претендувати на розширення повноважень. Проте на практиці Президент Порошенко політично переформовував парламентсько-президентський режим у президентський [8].

7 червня 2017 року з часу інавгурації Президента П. Порошенка минуло три роки [9]. За цей період, як відмічають експерти, Президент зміг досягти декілька головних завдань: відродження державних інститутів, зокрема, армії і Служби безпеки, поживалення спільними зусиллями разом з Кабінетом Міністрів економіки в умовах війни, в дипломатичній сфері – підписання Мінських домовленостей, надання Україні безвізового режиму – це найбільш яскраві і помітні події. Президент підписав 1500 указів.

Л. Кравчук: «За три роки Україна чітко взяла курс на Європу і вже отримала безвіз. Це перший момент. Другий – Порошенку вдалося прийняти законодавчу базу боротьби з корупцією, правда, поки що не вдалось організувати саму боротьбу. Третє – це те, що уряду і Порошенку вдалося створити боєздатну сучасну армію, яка вже може давати відсіч». «Якщо говорити про негативи, то це бідність, корупція і непослідовна кадрова політика» [10]. Тут ситуація залишається складною і доволі напруженою.

У 2017 році Президент написав 43 законопроекти, підписав 429 указів, здійснив 27 робочих візитів по Україні, із них 4 візити в Донецьку область, 27 зарубіжних поїздок, 10 звернень до українського народу, провів велику прес-конференцію, присвячену отриманню Україною безвізового режиму з ЄС [11].

Про миротворчу місію ООН на Донбасі. «Миротворці повинні діяти на всій окупованій території. Перше, до чого це призведе: Росія буде вимушена вивести свої окупаційні війська. Друге: миротворці зможуть роззброїти незаконні військові формування. Третє: миротворці зможуть взяти під контроль неконтрольовану дільницю кордону і зупинити інфільтрацію російських військ, озброєння РФ на окупованій території. Четверте: Україна зможе відновити свої гуманітарні місії, через те, що на Сході – гуманітарна катастрофа. І п'яте – участь у миротворчій місії не зможуть брати країна-агресор або країни-сусіди.

1. Кравчук Л. М. URL: <http://file.liga.net/person/235-leonid-kravchyk.html>
2. Цит. за: Кравчук Л. Я бы не допустил «зеленых человечков»// События недели: Итоги и факты. 2017. 7 марта.
3. Кучма Л. : Президент 11-ти років. URL:<http://news.tochka.net/ua/50644-leonid-kuchma-prezident-11-ti-let/>
4. Ющенко В. А. URL: <http://bp.ubr.ua/profile/ushenko-viktor-andreevich-40>
5. Михальченко М., Бушанський В. Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка // Політичний менеджмент. 2010.№1.С.8
6. Янукович В. Ф. URL: <http://file.liga.net/person/271-viktor-yanukovich.html>
7. Требор И. Суд над Януковичем: пиар или важный шаг// Сегодня. 2017. 4 мая.
8. Биография. Порошенко Петр Алексеевич. URL: <http://www.president.gov.ua/ru/president/petro-poroshenko>
9. Литонинский В. Кризис трех лет// Корреспондент. №21-22. 2017. 9 июня. С.10–17.
10. Требор И. Три года гаранта в цифрах// Сегодня. 2017. 8 июня.
- 11.Цит. за: Байвидович О. Леонид Кравчук первый президент Украины – о первых итогах правления Петра Порошенко и результатах «эпохи двух президентов»// Корреспондент. №21-22. 2017. 9 июня.С.19.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ У ВИЗНАЧЕННІ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

З перемогою громадян України в Революції Гідності у 2014 році та шокуючим перебігом наступних подій (анексія Криму та війна на Сході України) перед політичною елітою постали нові виклики та необхідність визначити новий стратегічний курс України. Потрібно було повністю переорієнтувати геополітичний вектор зі Сходу на Захід, швидкими темпами впроваджувати реформи, рятувати економіку, посилювати безпеку та обороноздатність країни. Все це потребувало чималих зусиль як збоку правлячої верхівки, так і мобілізації самих громадян.

На відміну від Помаранчевої революції, під час якої підтримувався певний лідер і котрий згодом, не виправдавши сподівань, призвів громадян до апатичних настроїв, Революція Гідності вже на початку подій не робила ставку на лідерів, які здебільшого виконували представницькі функції, делеговані протестувальниками. Саме тоді був сформовано запит на зміну геополітичного вектора, реформування політичної системи та долучення до демократичних західних цінностей.

Політична еліта, яка була обрана на позачергових виборах Президента та парламенту, мала відповідати запитам суспільства та сформулювати нову чітку концепцію подальшого розвитку країни, її новий стратегічний курс. Таким чином, 14 жовтня 2014 року був ухвалений Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014 – 2017 роки», яким вказувалося, що розв'язання проблеми корупції є одним з найбільших пріоритетів розвитку держави. Першими кроками планувалося провести реформу державної служби, ввести публічне декларування доходів чиновниками, яке згодом дістало назву е-декларації. Головними джерелами корупції вказувалося виконавча влада, керівництво державних підприємств, непрозорий механізм державних закупівель, судова влада та кримінальна юстиція. Рішеннями цих проблем документом

передбачалося внесення змін до існуючого законодавства, ухвалення нових законів, створення антикорупційних органів, посилення відповідальності за корупційні дії, підвищення заробітної платні чиновникам та прозорості діяльності державних органів.

Також цим документом вказувалося, що Національна антикорупційна стратегія на 2011 – 2015 роки, затверджена указом Президента України від 21 жовтня 2011 року, виявилася неефективною та взагалі не прописувала механізми боротьби з корупцією [1].

Після позачергових парламентських виборів, які відбулися 26 жовтня 2014 року за мажоритарно-пропорційною виборчою системою, до Верховної Ради України потрапили такі політичні партії: «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», «ВО Самопоміч», «ВО Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка» та «Опозиційний блок». Між демократичними партіями було прийнято рішення створити коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» та підписати коаліційну угоду, що окреслювала б новий стратегічний курс України на найближчі роки.

У коаліційній угоді було прописано прагнення України долучитися до світової демократичної спільноти, окреслено шлях до вступу в майбутньому до НАТО та ЄС. Наголошувалося на необхідності реформування армії країни для забезпечення та підвищення обороноздатності. Для цього в угоді було закладено прийняття низки нових нормативно-правових документів, прописання стратегічного планування розвитку армії з урахуванням бойового досвіду в ході виконання АТО і поступовий перехід до стандартів НАТО.

У коаліційній угоді також декларувалися зміни у таких напрямах:

1. Конституційна реформа. Передбачалося необхідність внесення змін до Конституції України, для чого створювалася Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України, яка мала підготувати законопроект з цього питання, узгодженого між усіма учасниками коаліції. Для цього планувалося долучити фахівців з конституційного права та внести висновки Венеціанської комісії.

2. Антикорупційна реформа. Створення незалежних антикорупційних органів, таких як Національне антикорупційне бюро

України та Національне агентство з питань запобігання корупції, їх належне фінансування та встановлення громадського контролю за їх діями. Також передбачалося ведення електронних щорічних декларацій та проведення незалежного зовнішнього антикорупційного аудиту державних органів. Передбачалися законодавчі зміни щодо державного фінансування політичних партій.

3. Судова реформа. Наголошувалася необхідність структурних змін у судовій гілці влади на основі відкритих прозорих конкурсів, запровадження критеріїв доброчесності та моральних і професійних якостей, відповідність матеріального статку доходам кандидатів. Нівелювалися спроби впливу на відбір зацікавлених осіб з боку держави. Запровадження регулярного оцінювання діяльності судді та обмеження суддівського імунітету.

4. Реформа у правоохоронній сфері. Передбачалося створення інституту детективів (що поєднували б функції слідчих та оперативних працівників), Національної поліції України, нової патрульної служби поліції, муніципальної поліції, ліквідація органів ДАІ. Також цим документом наголошувалася необхідність створення нового органу Державного бюро розслідувань, яке б мало реалізувати державну політику у сферах протидії корупції, організованої злочинності, проводити досудове розслідування особливо тяжких злочинів та злочинів, скоєних працівниками правопорядку. До ДБР також мали перейти слідчі функції прокуратури та Служби безпеки України.

5. Реформа виборчого законодавства. Наголошувалася необхідність запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками та посилення відповідальності політичних партій за невиконання вимог прозорості та відкритості фінансування їхньої діяльності. У місцевих виборах також передбачалися зміни: збереження мажоритарної системи виборів на рівні сільських та селищних рад, пропорційна система з відкритими списками для інших рівнів місцевих виборів, проведення виборів голів великих міст у два тури, зменшення граничної кількості депутатів місцевих рад.

6. Реформа місцевого самоврядування та децентралізація. Передбачалося надання реальних повноважень органам місцевого

самоврядування та їхня незалежність перед органами державної влади, створення ресурсної бази для фінансування місцевих бюджетів (велика частина податків, такі як податок з доходів фізичних осіб, податок з нерухомості та низка інших, мали залишатися на місцях), спрощення механізму доступу місцевих громад до кредитних ресурсів.

7. Економічний розвиток. Запровадження нової державної політики, спрямованої на підтримку бізнесу в Україні, зменшення податкового тягаря і тиску з боку фіскальних органів, захист приватної власності [2].

У 2015 році до формування нового стратегічного курсу в Україні долучився і Президент України, видавши 12 січня Указ «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»», метою якого оголошувалися впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід країни на провідні позиції в світі. Для цього держава, на думку розробників, має розвиватися в напрямі таких чотирьох векторів:

1. Вектор розвитку – забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення якості життя.

2. Вектор безпеки – забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності.

3. Вектор відповідальності – забезпечення гарантій кожному громадянину незалежно від статі, раси, кольору шкіри, релігійних та політичних переконань, етнічного походження та соціального і майнового стану, мови, місця проживання, доступ до якісної освіти, системи охорони здоров'я, послуг у державному та приватному секторах.

4. Вектор гордості – забезпечення толерантності та взаємної поваги у суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

У рамках цих чотирьох векторів мало бути проведено 62 реформи та програми розвитку держави, спрямовані на: дерегуляцію та розвиток підприємництва, розвиток малого та середнього бізнесу, податкову реформу, реформу енергетичного сектору, розвиток українського експорту, земельну реформу,

реформу сільського господарства тощо. Першочерговими кроками вказувалися:

1. Реформа національної безпеки та оборони.
2. Оновлення влади та антикорупційна реформа, якими передбачалося суттєве зменшення корупції в країні, зменшення втрат бюджету та бізнесу через корупційну діяльність.
3. Судова реформа, яка мала повернути довіру суспільства до судової влади через невідкладну зміну законодавства та структурні зміни у судовій гілці влади.
4. Реформа правоохоронної системи через створення нової поліції, структурних змін у Міністерстві внутрішніх справ, введення конкурсного відбору кадрів, встановлення громадського контролю за діями МВС.
5. Децентралізація та реформа державного управління, головною метою яких проголошувалися зміни у державному управлінні, побудові прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності.
6. Дерегуляція та розвиток підприємництва через зменшення тиску на бізнес, забезпечення захисту приватної власності, поширення електронного документообігу.
7. Реформа системи охорони здоров'я через створення системи, орієнтованої на пацієнта, здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян України на рівні розвинутих європейських держав.
8. Податкова реформа. Податкова служба завдяки цій реформі мала виконувати обслуговуючу функцію, а не наглядово-каральну. Також передбачалося зменшення видів та сум податків, зменшення податкового навантаження на заробітну плату з метою її детінізації.
9. Програма енергонезалежності мала гарантувати енергетичну безпеку України через зменшення енергоємності внутрішнього ринку (використання енергозберігаючих технологій, розширення альтернативної енергетики), лібералізацію енергетичного ринку тощо.
10. Програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі [3].

Також у рамках боротьби з представниками попередньої влади і приведення до ладу роботи державного апарату загалом були ухвалені Закон України «Про очищення влади» від 14 вересня 2014 року та Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року.

Закон України «Про очищення влади» був спрямований на заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади або перебувати на службі в органах державної влади та органах місцевого самоврядування з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми незаконними рішеннями або діями сприяли узурпації влади Президентом України В. Януковичем, підривали основи національної безпеки і оборони України або порушували права і свободи людини. Цим законом заборонялося обіймання будь-яких державних посад протягом наступних десяти років особам, які в період з 25 лютого 2010 року по 22 лютого 2014 року перебували на посадах Президента України, Прем'єр-міністра України, голови Правління Національного банку України, голови Антимонопольного комітету України, голови Фонду державного майна України, Генерального Прокурора України, голови Служби безпеки України, секретаря Ради національної безпеки і оборони України, глави Адміністрації Президента України, голови Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації, начальника Генерального штабу та інших осіб, що брали участь у переслідуванні учасників мирних зібрань, чиновників, чиї статки не відповідали задекларованим, та представників радянських спецслужб і радянської партійної номенклатури [4].

Законом України «Про державну службу» передбачалося, що державна служба має здійснюватися з дотриманням таких принципів: верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, добросовісності, ефективності, забезпеченні рівного доступу до державної служби, політичної неупередженості, прозорості, стабільності. Але головною ідеєю закону була саме процедура відкритого прозорого конкурсу на заміщення вакантних посад, що мало нівелювати такі поняття, як «кумівство» або

політичне лобі з боку олігархічно-бізнесових кіл. Також закон відкривав двері молодим дипломованим професіоналам з незаплямованою репутацією, створював «соціальні ліфти». За проведенням конкурсів мала спостерігати громадськість. Щоправда, можна стверджувати, що за час дії закону якихось особливих перетворень у державній системі управління не відбулося. Наразі ми бачимо при владі ті самі обличчя, що вже котре доводили свою недоброчесність та корумпованість на державних посадах.

Таким чином були закладені нормативно-правові основи подальших дій влади. Після прийняття низки законів, що регулювали сфери життєдіяльності України, держава перейшла до практичної реалізації викладених концепцій.

Щоправда, новий правлячий клас (який більшою мірою був сформований зі старих облич, які впродовж багатьох років уже довели свою неефективність) не виявив політичної волі щодо кардинальних перетворень у державі. Тільки під тиском громадськості та міжнародних інстанцій політична еліта поступово почала втілювати в життя певні реформи в державі.

Розпочали з найбільш болісної проблеми в Україні – корупції. Так, через корупцію наша держава, на думку фахівців, втрачає щороку понад 8 (!) мільярдів доларів [5]. Причому корупція в Україні процвітає від найвищих кабінетів влади (політичне лобіювання, проплачені законопроекти, відкати, прийняття відповідних постанов) до звичайних громадян, які з задоволенням вирішують побутові питання шляхом надання певних матеріальних коштів. Тому для боротьби з корупцією, що в буквальному сенсі цього слова «зжирає» країну зі середини, були задіяні безпрецедентні для незалежної України механізми. На виконання Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», який був прийнятий 14 жовтня 2014 року та набрав чинності 25 січня 2015 року, було створено Національне антикорупційне бюро України, яке очолив Артем Ситник. Закон наголошував, що Національне антикорупційне бюро України є державним правоохоронним органом, який запобігає, виявляє, припиняє, розслідує та розкриває корупційні правопорушення. До завдань

діяльності НАБУ належала протидія кримінальним корупційним правопорушенням, що вчинялися вищими посадовими особами.

Уже з перших кроків НАБУ довело свою ефективність, провівши ряд гучних розслідувань у вищих ешелонах влади та відкривши немало кримінальних справ. За час свого існування НАБУ відкрило справи на 85 мільярдів украдених через корупцію коштів [6].

На допомогу НАБУ на підставі Закону України «Про прокуратуру» та Закону України «Про запобігання корупції» від 14 листопада 2014 року були створені Спеціалізована антикорупційна прокуратура та Національне агентство з запобігання корупції, які очолили, відповідно, Назар Холодницький та Олександр Мангул. Також на виконання Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року, щоправда, з великими зволіканнями (запрацювало лише з 27 листопада 2018), було створено Державне бюро розслідувань, до сфери повноважень якого підпадав контроль діяльності чиновників найвищого рангу на предмет порушення законодавства України.

В умовах війни та відсутності належного фінансування Україні вдалося модернізувати і забезпечити всім необхідним Збройні сили України, що призупинило територіальні апетити нашого східного сусіда. Наразі армія України входить до першого десятка найсильніших армій Європи.

Було наведено лад у державних закупівлях через вимогу оголошувати та проводити всі тендери через сайт ProZorro, що унеможливило крадіжки державних коштів через сумнівні схеми. Система е-декларування з публічним доступом до неї будь-якого громадянина вивела з тіні статки та майно депутатів і чиновників.

Також досить швидко і більш-менш ефективно були проведені освітня, пенсійна та медична реформи; хоча у громадян України ці реформи викликали досить негативне ставлення. Так, в Україні усе ще панує сумнівна солідарна пенсійна система, яка потребує постійних видатків з держбюджету. Уряд анонсував уже давно необхідний перехід до накопичувальних пенсій з 2019 року, проте знову переніс на 2020 рік [7, с.2].

Високо оцінили фахівці проведення реформи децентралізації в Україні. Поступово впроваджується в життя судова реформа. Зміни в правоохоронній системі виявилися досить неефективними через потужний опір останньої та відсутність політичної волі в державі з боку вищих посадовців. Так, незважаючи на оновлення концепції, склад нової поліції заповнили старі кадри, які успішно пройшли переатестацію. Таким чином понад 90 відсотків колишніх співробітників разом зі своєю корупційною свідомістю та неповагою до прав і свобод громадян продовжили свою діяльність під новою назвою.

Можна сказати, що, незважаючи на несистемний характер та велику кількість недоліків у проведенні реформ, політична еліта України обрала правильний стратегічний курс, завдяки чому повільно, але невідворотно рухається на правильному шляху до європейських демократичних цінностей. Цей шлях від 7 лютого 2019 року став незворотнім через закріплення курсу на НАТО та ЄС у Конституції України. Іншою проблемою залишається відсутність бажання політичного класу реальних змін та гальмування політичних реформ. Усі перетворення в державі проходять через шалений спротив можновладців тиску міжнародної спільноти. Незважаючи на певні успіхи влади, пересічні громадяни не довіряють чинній владі, що підтверджують останні рейтинги кандидатів у Президенти України. Це викликає напруження, бо, на відміну від чинної влади, опозиційні політичні сили в своїх політичних програмах не виказують реальних системних ідей щодо подальшого майбутнього України і пропонують досить загальні та популістські гасла.

Політична еліта, її роль у становленні владних інститутів. В Україні відсутня моноеліта, згуртована навколо свого правителя, якому вона зобов'язана владою і економічним статком. В Україні завдяки тому, що відсутні природні ресурси (такі, як нафта чи інші корисні копалини в великій кількості), за роки незалежності зросла значна кількість олігархічно-промислових груп, кожна з яких була неспроможною монополізувати владу через відсутність достатніх можливостей і які в постійній боротьбі за вплив та контроль над ресурсами вступали в протидію між собою, намагаючись здобути

державну владу. Таким чином підтримувалася певна демократичність та змінність системи, на відміну від інших пострадянських республік. Спроби монополізувати владу (Л. Кучма у 2004 році та В. Янукович у 2014 році) двічі призводили до майданів.

Враховуючи низьку політичну і соціальну мобільність громадян України, майже повну відсутність громадянського суспільства, формальність «масовості» політичних партій, втрату контролю за діями влади з боку народу, на політичній арені правлять бал олігархічні клани, що створюють час від часу нові політичні проекти, які лобіюють їхні інтереси в стінах парламенту. Якщо порівняти передвиборчі програми центристських партій, що набирали основну кількість голосів (приклад програми «Нашої України» і за «За Єдину Україну!» у 2002 році), то різниці в основних програмних аспектах не спостерігається. Крім того, програми партій зводяться до набору популістських формул і не відображають реального курсу, ідеологічної та конструктивної основи.

В Україні взаємодія еліт відбувається за двома моделями: горизонтальною та вертикальною. Причому горизонтальна модель передбачає підвищення ролі політичних еліт, появу елементів поліархії, зменшення впливу центру на перебіг політичного процесу, поглиблення політичної конкуренції. Вертикальна, навпаки, передбачає сильну президентську владу, за якої оновлення еліти зокрема та функціонування держави загалом підкоряються позасистемним правилам гри.

Порушення принципів чесної політичної конкуренції в українському політичному процесі є спадщиною радянського режиму і є наслідком апатії населення, несформованості громадянського суспільства і сприяє розвитку патримоніально-клієнтальних зв'язків. При цьому на характер політичної конкуренції впливають регіональні ідентичності, які зумовлені відсутністю повноцінного громадянського суспільства, диспропорціями соціально-економічного розвитку, культурно-ціннісними та геополітичними орієнтаціями громадян.

Політичні партії, які мали б продукувати нову еліту та лідерів, не виконують своїх функцій. Їм притаманна надкласовість,

маргінальність, ідеологічна і соціальна розмитість. Вони є не механізмом рекрутування та виховання нової еліти, а знаряддям конкуренції між уже існуючими політичними групами. Українські політичні партії характеризуються відсутністю внутрішньопартійної демократії та, як наслідок, слабким впливом рядових партійців на ухвалення рішень, непрозорістю механізму формування партійних списків [8, с. 265].

Інший український експерт – Д. Коротков зазначає, що головною ознакою політичної еліти України є безпрецедентна дифузія великого капіталу та політики. Це гальмує демократичну консолідацію суспільства в Україні. Головними акторами в політиці і надалі залишаються фінансово-політичні групи, які повністю монополізували економічні, політичні та адміністративні впливи. Це робить політичну еліту в сучасній Україні закритою, консервативною. Вона спромоглася максимально обмежити конкуренцію через вкладання владних ресурсів у формальні соціально-політичні інститути. Проаналізувавши стан та розвиток еліт в Україні, Д. Коротков дійшов висновку, що виборчий процес набув детермінуючого значення в державі. Саме через вибори громадянин може хоч якось вплинути на існуючу модель влади. Тому насамперед потрібні якісні зміни у виборчому законодавстві для поглиблення конкуренції у політичному просторі [9, с. 186].

Головним каналом добору еліт залишається в Україні бізнес-еліта. Після становлення у 1990-х рр. переділу сфер впливу, ринків та залишків радянської промисловості бізнес-еліта активно розпочала боротьбу за владу. Для успішної економічної діяльності потребувався надійний державно-управлінський механізм. Так, за роки незалежності кількість підприємців у Верховній Раді України збільшилася з 12% до 70%. Великі фінансово-промислові клани розпочали боротьбу між собою, постійно змінюючи один одного при владі. Це позначилося і на якості політики, і на суспільно-державному прогресі, бо інтереси бізнес-еліти сконцентровані лише на збільшенні особистих статків, а не на розвитку держави.

Таким чином, правляча верхівка в Україні поки що має формальний статус політичної еліти і не відповідає багатьом ознакам цього поняття [10, с. 34]. Багато українських дослідників

взагалі вважають недоречним зараховувати можновладців в Україні до політичної еліти (яка передбачає відповідність певним характеристикам та критеріям щодо оцінки професійності) і навіть вивели нове поняття – «політичний клас», під яким вони розуміють усіх, хто має відношення до управління державою і суспільством, включаючи опозицію. Також українські вчені відзначають, що сучасна політична, так звана, еліта формувалася переважно за номенклатурним принципом і має клановий характер. Рівень політичної кваліфікації, політична і правова культура, особисті якості, відбір політиків не за ознакою професійності, а за належністю «до своїх» не надає можливості зараховувати правлячий клас України до еліти.

О. Корнієвський характеризує сучасну політичну еліту України як «негромадянську», що зумовлює нездатність цієї еліти ставити суспільні інтереси вище приватних. Також він вказує на самоізоляцію політичної еліти від народу та його нагальних потреб, відсутність діалогу між владою та громадянським суспільством. Це і спричинило, на його думку, протистояння між народом і владою наприкінці 2013 року у так званому Євромайдані. У суспільстві визрів запит на контроль над владною елітою та її підзвітність громадянам. Проте колишня опозиція, здобувши з перемогою Революції Гідності владу, знову зачинила двері перед громадянським суспільством, закривши соціальні ліфти та, дистанціюювавшись від народу, розпочала гру за старими правилами.

Альтернативи перспективі оновлення політичної еліти через розбудову потужного громадянського суспільства – не існує. Необхідні умови для подальшої демократизації влади дослідник вбачає в законодавчих нововведеннях, які забезпечать відкритість владної еліти та гарантування ротаційної спроможності представницьких органів. Для цього потрібно створення виборчого законодавства з відкритими списками, механізмом відкликання депутатів, обмеження депутатських термінів двома строками, зменшення прохідного бар'єра, департизація політичної системи [11, с. 120].

С. Брехаря відзначає великий вплив капіталу на формування політичного класу в Україні. При цьому розділяє три рівні

взаємодії: прямий, опосередкований та тіньовий. У першому випадку йдеться про особисте представництво бізнесменів в органах влади, в другому – вплив на владу через своїх ставлеників, на третьому рівні – вплив на бюджетні та приватизаційні процеси. Наразі в Україні існують три потужні олігархічні клани, які очолюють Р. Ахметов, І. Коломойський та В. Пінчук і які справляють безпосередній вплив на всі політичні процеси в державі. Союз капіталу та номенклатурної еліти дав поштовх до виникнення такого явища, як «керована приватизація», яка легалізувала передачу державних підприємств у руки бізнесу за достатньо вигідними умовами для капіталістів. Розуміючи силу інформаційного простору, великі бізнес-групи створюють потужні медіа-імперії, через які можуть справляти додатковий вплив на владу та суспільство [12, с. 160].

У сучасній постмайданній країні відбувається та сама боротьба за владу між різними представниками політичних груп. І так само поведінка політичного класу, незважаючи на кризу та війну на Сході України, є безвідповідальною, непрофесійною та тяжіє до єдиної мети – особистого збагачення.

Відомо, що до політичної еліти належать не тільки представники влади (Президент, Уряд, парламент, місцеві ради та адміністрації), а й люди, які, не беручи безпосередньої участі в ухваленні рішень (указів, законів), мають великий вплив на ці рішення. До них належать представники великого капіталу або, як у випадку з А. Яценюком (який керує другою за кількістю фракцією у парламенті та, як наслідок, має свою частину квот в Уряді), представники впливових політичних груп.

Політико-управлінська еліта охоплює різні рівні, як-то загальнодержавні органи влади (парламент, Уряд, Президент), так і регіональний (обласні, районні, міські та селищні ради, голови цих рад, голови обласних та районних рад). За механізмами формування поділяються: за призначенням або ж шляхом виборів. За призначенням обіймають свої посади Глава Уряду, міністри, голови адміністрацій усіх рівнів. Шляхом виборів формується склад Верховної Ради України та рад усіх рівнів, включно з головами міських та селищних рад, і Президент.

Здається, що система управління в Україні відповідає всім демократичним стандартам. Проте, якщо детальніше розглянути механізми взаємовідносин між різними гілками влади та розібратися в шляхах просування сходинкам політичної кар'єри, картина стає менш однозначною.

Так, в Україні давно склалася система дуалізму влади, коли Уряд є вищим виконавчим органом, проте не має контролю за діяльністю голів адміністрацій усіх рівнів, які призначаються Президентом. Окрім того, в складі Уряду є два міністри, які лише формально підконтрольні Прем'єр-міністру, а саме – міністр закордонних справ та міністр оборони. Таким чином порушується цілісність і логічність політичної системи, коли партія-переможець (або партії, які створюють коаліцію) формує більшість у парламенті і має на меті провадити у життя передвиборчу програму через вплив на сформований нею уряд та несе за неї відповідальність. Вплив парламенту та Уряду за такої законодавчої бази зводиться нанівець та вже на самому початку можемо розуміти, що будь-які заяви в передвиборчій програмі є декларативними та популістськими.

На цьому наголошують і експерти, які зазначають, що «дуалізм у функціонуванні владних інститутів в Україні, закладений у Конституції, об'єктивно зумовлює конкуренцію між Президентом та Прем'єр-міністром за вплив на виконавчу владу та містить значні ризики для ефективної та узгодженої роботи державних органів» [13, с. 12]. Так, конфлікти інтересів між Президентом О. Порошенком та Головою Уряду А. Яценюком призвів до відставки останнього, і, як наслідок, Уряд очолив близький до оточення Президента В. Гройсман.

Голови обласних адміністрацій також є підконтрольними Президенту та не мають будь-якої самостійності – як тільки їхні дії не відповідають особистим інтересам вищих посадовців, їх звільняють. Прикладом можуть слугувати очільники Дніпропетровської та Одеської державних адміністрацій І. Коломойський та М. Саакашвілі. І якщо першого звільнили через суперечку в суто бізнесових інтересах, які точилися навколо «Укрнафти», то М. Саакашвілі довелося піти з посади через прямий конфлікт з

оточенням Президента. Яскрава особистість, котра ввійшла в історію як послідовний реформатор та професійний управлінець, який змінив цілу країну, перебуваючи на посаді президента Грузії, через тотальну корупцію та відсутність політичної волі згорі мусив покинути посаду та виїхати з України .

Ще однією досить поширеною проблемою політичної системи України є те, що половина парламенту обирається за мажоритарною виборчою системою. Переможці округів не зацікавлені загальнодержавною політикою, не мають на неї жодного впливу (тільки якщо увійдуть до складу якоїсь фракції) та приходять до лав парламенту здебільшого через непрозорі схеми підкупу і адміністративного тиску (достатньо згадати про вибори до Верховної Ради в 205-му окрузі в 2016 році, де обидва кандидати як від опозиції, так і від влади відзначилися брудними технологіями). Основною метою їх входження до депутатського корпусу є тільки недоторканність, лобіювання і захист особистих інтересів в окрузі та маргінальне голосування за «проплачені» законопроекти. Окрім того, як це було на виборах 2002 року, мажоритарники долучилися до провладної фракції «За Єдину Україну!» і таким чином повністю нівелювали здобутки демократичних партій, які перемогли за пропорційною системою.

Це стосується і партійних списків, які є закритими, коли на фасад виноситься, як реклама, перша десятка, та популістська програма, яку ніхто не збирається виконувати, а за цим «фасадом» залишаються відверто незнайомі та непопулярні «свої» люди чи люди, які мають змогу купити собі місце в парламенті. За такою системою ми отримуємо неефективний парламент, який відстоює інтереси певних олігархічно-бізнесових кіл та опікується не турботами громадян і держави, а «домовленостями» та особистим збагаченням.

Політичні партії, які завжди відіграють велику роль у доборі політичної еліти і служать певним соціальним ліфтом для яскравих лідерів, що роблять політичну кар'єру завдяки репутації та особистим якостям, таким чином не спроможні постачати нові якісні кадри до політики, а залишаються закритим клубом, який функціонує на кошти промислових груп, і створюють

демократичну картинку. Окрім того, через заплутаність і дуалізм влади політичні партії не мають належної ваги для держави і не спроможні нести відповідальність за впровадження своєї передвиборчої програми. І це стосується не лише парламенту, а й рад усіх рівнів (обласних, районних, селищних, міських). Місцеві ради, до речі, мають ще менше повноважень щодо виконання будь-яких обіцянок своїм виборцям.

Негативний вплив фінансово-промислових груп на політичні партії має змінити закон про державне фінансування партій, за яким партії, які подолали двовідсотковий бар'єр, мають право отримувати державні кошти на своє утримання. Паралельно законодавство передбачає встановлення суворого контролю за фінансуванням партій та декларуванням щороку. Таким чином підвищується прозорість діяльності партій та спонукає їх до реальної діяльності. Обов'язкове декларування перебиває потік нелегальних брудних грошей з боку олігархічних груп, посилює незалежність партій [14, с. 42].

Майже всі посади в структурі влади обіймаються лише за призначенням, а не за відкритим конкурсом. Під час добору кандидатів основною метою є не професіоналізм, а саме відданість чинній владі. Є випадки, коли для того, щоб призначити певну людину, під неї навіть змінювали закони України (приклад – призначення Ю. Луценка на посаду Генерального Прокурора України).

Окремі призначення, які робилися здебільшого для відводу ока та в угоду до міжнародних зобов'язань, як-то призначення головою Одеської обласної державної адміністрації М. Саакашвілі, головою Національної поліції України Х. Деканоїдзе та низку окремих посадовців і міністрів, дуже швидко викрили всю неспроможність та неефективність корумпованої та консервативної державної системи України. Особистості, які блискуче зробили перетворення у своїх країнах, зіткнулися з непереборною силою в вищих ешелонах влади, яка не хотіла змінювати правила гри та відмовитися від брудних корупційних схем, і були змушені за різних обставин покинути Україну.

Кабінет Міністрів України у 2015 році під тиском міжнародних організацій запровадив низку заходів для підвищення якості управлінського складу, а саме:

1. Скорочення кількості державних службовців з оновленням державних кадрів.
2. Розробка і прийняття у новій редакції Закону України «Про державну службу».
3. Запровадження конкурсного відбору на державні посади.
4. Запровадження надання електронних адміністративних послуг.
5. Розробка та прийняття законів про відкриті дані, що підлягають оприлюдненню Державним агентством з питань електронного декларування [Див.: 13, с. 16].

Регіональна еліта на всіх ланках влади також є похідною від загальнодержавної еліти. Як було зазначено вище, через призначення адміністрацій згори вниз свобода дій регіональних еліт є досить обмеженою і повністю залежить від курсу та бажань провладної верхівки. Цю проблему має розв'язати закон про децентралізацію влади, який надає більше повноважень представникам місцевих громад та, з іншого боку, робить дії місцевої влади більш прозорими і контрольованими. На сьогодні регіональна еліта може лише обслуговувати інтереси провладної верхівки через певні домовленості, коли за провадження та відстоювання інтересів певних політичних груп вона отримає особисті преференції на місці. Прикладом боротьби з непокірною місцевою елітою можна навести мера Львова А. Садового в так званому «смітцевому» питанні, коли через непокору фракції ВО «Самопоміч» у парламенті йому після пожежі на смітцевому полігоні міста різними засобами обмежили доступ до альтернативних полігонів для вивозу побутових відходів з міста.

31 липня 2015 року Верховна Рада ухвалила проект Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», згідно з яким територіальна громада стає первинною одиницею в адміністративно-територіальному устрої України. Цим законом передбачено надання самостійності громадам, які самі обирають ради, що, в свою чергу, формують виконавчі місцеві

органи, підзвітні лише громаді. Громадам надається право самостійно вирішувати матеріальні питання, для чого багато податків залишаються на містах та під безпосереднім контролем громадськості. За таких умов підвищується прозорість місцевих бюджетів, їх ефективне використання та надається більшої незалежності місцевій владі, яка в своїх діях менше буде оглядатися на центральну владу, а більше підпорядковуватися безпосередньо громаді. Натомість, закон функціонує лише в нових об'єднаних громадах, вибори в яких відбулися протягом 2015–2016 рр. Проте вже зараз можна сказати, що закон є ефективним і внесе позитивні зміни у всій країні у 2020 році, коли повністю набере обертів на загальнодержавному рівні [15, с.217].

Окремою ланкою є судова влада в Україні. В сучасних демократичних країнах світу ця третя гілка влади є незалежною та стоїть на варті дотримання закону всіма членами суспільства, незважаючи на статус та матеріальний статок. В Україні ж суди є залежними від великих політичних акторів, корумпованими та неефективними. Спостерігається нагальність створення окремого Антикорупційного суду. Так, у 2017 році прокуратурою було зареєстровано 9425 корупційних злочинів, з них 3139 справ було передано до суду. Проте вирок отримали 1692 людей, а реальні тюремні строки лише 107. І з них – жодного з вищих посадовців [16, с.3]. Те саме відбувається з гучними кримінальними справами, де судді спокійно та не безкорисно відпускають злочинців на волю.

У жовтні 2017 року було запущено судову реформу, за якою кількість суддів буде скорочено вдвічі, а саме — будуть ліквідовані 142 місцеві суди та замінені на 72 окружних [17, с.3]. В процесі формування нових судів буде відбуватися їх очищення від суддів, які заплямували свою репутацію корупцією та порушенням закону. Є сподівання, що після завершення реформи Україна матиме сильну та незалежну судову гілку влади.

Також у країні були проведені «декомунізація», яка остаточно витіснила Комуністичну партію України з політичної арени, «деолігархізація», що зменшила вплив великого капіталу на політику України (проте остаточно не позбавила), та «люстрація», за якої були проведені чистки у владно-управлінському апараті.

В Україні давно постало нагальне питання щодо підвищення якості та професіоналізму політичної та управлінської еліти. Але для початку треба з'ясувати механізми проникнення до політичної еліти, методи її формування.

Головними механізмами входження до політико-управлінської еліти є вибори або ж призначення. Але відбір, хто буде балотуватися або призначатися, починається ще на етапі узгодження кандидатур. І як ми вже зазначали, в Україні з її консервативною та закритою елітою подібні рішення є непрозорими для іншого суспільства.

Відомі також субмеханізми входження політико-управлінської еліти, такі як: механізм делегування партіями, «селективний механізм», трайбалізм, пасіонарне самовисунення, близькість до правлячого клану, поповнення з регіональної еліти, «народне делегування».

Політичні партії в Україні є в майже стовідсотковому загалі кадровими та не відіграють своєї ролі як «кузні» політичних еліт. Масовість та ідейність партії існує лише на папері для замилювання очей (можна згадати про мільйонного члена Партії Регіонів). Усі партії, їх осередки, офісні співробітники утримуються лише бізнесовими структурами, які через політику лобіюють власні комерційні інтереси. Тому і кандидати від партії проходять не внутрішньопартійний праймеріз, в якому визначаються найбільш гідні, а через впевненість патронів в особистій відданості кандидата. Таким чином порушується логічний та головний канал створення незалежної професійної політичної еліти, коли член партії має поступове просунення по партійній ієрархії, доводячи на кожному етапі свої високі особисті якості та, як наслідок довіри однопартійців та виборців, отримує квиток до влади. Через такий механізм потрапляння до влади політик розриває зв'язок патрон-клієнтських відносин та стає підзвітним суспільству. Можна згадати лише поодинокий випадок створення так званої «мережевої партії» «Сила людей» під керівництвом О. Солоня. Саме вона, без олігархічно-промислових груп, маючи невеликі фінансові ресурси, показала досить не поганий результат на місцевих виборах у 2015 році (здобула 210 депутатських мандатів

та 5 посад мера). Проте «мережева партія» існує за принципом політичного франчайзингу і не може повністю відповідати демократичним запитам суспільства.

«Селективний механізм» застосовувався в Україні в постмайданний період, проте, виявився неефективним в умовах тотальної корупції, «схем» та відсутності політичної волі з боку українських високопосадовців. Ідея полягала в залученні іноземних фахівців, які проводили низку демократичних перетворень у своїх країнах, для здійснення реформ в Україні. Таким чином було запрошено Н. Ярьсько, А. Абромавичуса, І. Міклоша, Я. Мерило, О. Квіташвілі, Д. Сакварелідзе, Г. Гецадзе, Е. Згуладзе та М. Саакашвілі.

Трайбалізм – клановість на основі територіальної спорідненості, коли політична еліта просуває «свою» людину за ознаками земляцтва. Пасіонарне самовисунення з'явилося як явище в період двох майданів, коли в подіях брала участь велика кількість активних людей, які через неформальне лідерство у певних соціальних групах були помічені владним класом та згодом залучені до політичного кола. Близькість до правлячого клану, найбільш поширений механізм входження в політико-управлінські кола України, заснований на патрон-клієнтських відносинах. Людина потрапляє до правлячого клану не за ознаками професійності, а за ступенем наближення та відданості своєму патрону. Це переважно друзі, родичі, однокласники патрона.

Поповнення з регіональної еліти – ще один найбільш характерний для України механізм залучення до поповнення національної еліти. Боротьба регіональних кланів (так званих донецьких, київських, одеських, дніпровських та ін.) за центральну владу і зумовила свого часу певну змінність влади і політичний плюралізм в Україні за відсутності дієвих важелів з боку аморфного громадянського суспільства.

«Народне делегування» – саме через зневіру населення у політиках громадяни на Євромайдані не підтримали жодного лідера, що сподівалися заробити політичний капітал на подіях 2014 року. Тому протестувальники лише делегували повноваження для переговорів з владою В. Януковича трьом спікерам

Євромайдану – Тягнибоку, Кличку та Яценюку. Проте згодом ті змогли завдяки впізнаваності та за відсутності конкурентів обійняти посади у державі.

Поповнення з громадянського суспільства. В Україні існує велика кількість громадських організацій, проте за відсутності громадянського суспільства вони існували лише на папері. Тільки в постмайданний період в умовах війни з'явилася велика кількість волонтерів, які згодом самоорганізувалися та інституювалися в певні організації. Проте український політикум, відчуваючи недовіру суспільства до політичних партій і зважаючи на високий запит щодо громадських організацій, уже створили низку псевдоорганізацій, які за кошти патронів намагаються показати картинку активності з прицілом на майбутні вибори та витіснення дійсних активістів з політичної площини.

Таким чином, Україною правлять не професійні, досвідчені особистості, які мають на меті загальнодержавне процвітання, а невелика група представників різних олігархічних кланів, зацікавлених у відстоюванні «своїх» інтересів. Яскравим прикладом «професійності» української, так званої, еліти може слугувати бесіда колишнього очільника ДФС Р. Насірова з потужним грузинським реформатором К. Бендукідзе. Р. Насіров, будучи головою одного з великих українських банків, виявив абсолютне незнання податкової системи України, яку згодом очолив [18].

За таких умов держава має змінити критерії добору у владно-управлінську структуру та правила призначення, проводити публічні конкурси з жорстким відбором під пильним контролем громадськості та широким залученням міжнародних експертів (доцільність участі саме іноземних фахівців у конкурсах підтвердив відбір суддів до майбутнього Антикорупційного суду України) [19]. Спростити та зробити більш прозорою діяльність державних органів, зменшити бюрократизацію всіх процесів.

Політичний клас України вже не може працювати за старими схемами. За п'ять років в Україні з'явилася досить потужна група громадян, серед яких є журналісти, волонтери, активісти, які беруть на себе контроль за діями влади. Окрім того, на верхівку влади чиниться постійний тиск з боку міжнародних організацій,

які вимагають продовження реформ. Тож до останніх здобутків сучасного політичного класу можна віднести:

1. У правоохоронній сфері – створення патрульної поліції та переатестація колишньої міліції.

2. У частині децентралізації влади – поява відповідної законодавчої бази, створення нових територіальних громад, проведення місцевих виборів та передача частини податкових надходжень до місцевих бюджетів.

3. Судова реформа рухається повільно, проте в ній теж є суттєві зрушення, як-то: конституційні зміни в частині правосуддя, зняття частини імунітету зі суддів, створення Вищої ради правосуддя, проведення конкурсів на посади суддів, зміни в діяльності Конституційного Суду України.

4. Створення незалежних від чинної влади антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Ці два органи вже нині доводять свою ефективність, повертаючи сотні мільйонів украдених з бюджету гривень.

5. Введення е-деклараций для депутатів та чиновників, що сприяє прозорому контролю за доходами влади та ускладнює можливість незаконного збагачення.

6. Введення системи ProZorro в державних закупівлях, в яких свого часу зникали мільярди державних коштів у невідомому напрямі.

7. Багато державних посад тепер обіймаються тільки на конкурсній основі під контролем громадськості. Це підвищує професійність майбутніх чиновників та зменшує їх залежність від бізнесових та олігархічних кіл.

У міждержавних відносинах Україні вдалося підписати Угоду про асоціацію з ЄС, доєднатися до безвізового простору з ЄС, через Стокгольмський арбітражний суд зняти великий борговий тягар за газ перед російським «Газпромом» та домогтися накладення економічних санкцій на агресивну Російську Федерацію. Також Україна поступово виходить з економічної залежності від РФ, скорочуючи товарообіг, переорієнтовуючись на західний

ринок та закупаючи енергоносії за конкурентними цінами. Все це позитивно впливає на посилення незалежності держави.

Головними наступними діями у формуванні стратегічного курсу політичного класу повинні бути:

1. Зміна виборчого законодавства. Обрання парламенту за пропорційною системою з відкритими виборчими списками та позбавленням депутатської недоторканності ускладнить нове проходження колишніх неефективних політиків, які переважно користуються статусом законотворців для укриття від кримінальних справ та корупції. Це підвищить якість та ефективність парламенту, а також відповідальність парламентських партій щодо виконання своїх передвиборчих програм. Саме ці пункти усіяко замовчуються діючою Верховною Радою України, хоча ці питання були порушені у передвиборчих програмах усіх нині представлених політичних партій у парламенті.

2. Виборність усіх адміністративних посад усіх рівнів та підзвітність їх лише Уряду та громадськості. Це має припинити дуалізм влади в Україні, посилити відповідальність останнього перед суспільством та спонукати до реальних дій щодо запровадження у життя передвиборчих обіцянок.

3. Негайне створення Антикорупційного суду України. На сьогодні, незважаючи на досить ефективні дії САП та НАБУ, старі суди здебільшого саботують дії антикорупційних органів та відпускають злочинців на волю. Невідворотне покарання змусить майбутню еліту не так легко використовувати владу задля особистих цілей. Проте, незважаючи на тиск з боку Заходу, нардепи відверто саботують прийняття відповідного закону.

4. Прозорий конкурсний відбір (з обов'язковим залученням міжнародних експертів) на всі керівні державні посади. Це підвищить якість, професіоналізм та відповідальність майбутньої політичної еліти.

Таким чином, можна дійти висновку, що сучасна влада є історично та структурно похідною від радянської номенклатури, «збагаченою» кримінальними та олігархічними елементами в 1990-х роках, є закритою за своєю суттю і не відповідає викликам сьогодення. Також неможливо зарахувати її за багатьма ознаками

до класичної політичної еліти, тому за всі 27 років незалежності вона має перехідний і нестійкий характер і дістала від науковців назву «правлячий клас», або «політичний клас», і розглядається як основа для створення в майбутньому дійсно політичної національної еліти, яка буде відповідати високому званню і репрезентуватиме інтереси суспільства та користуватиметься його підтримкою.

До проблем створення політичної еліти науковці відносять неефективну виборчу систему з закритими списками, відсутність масових партій, у надрах яких і відбувається селекція майбутніх еліт, відсутність прозорості і конкуренції під час добору управлінців. Нинішні управлінці, які змінили колишній злочинний уряд В. Януковича, довели свою малоефективність у спробі провести реформи протягом 2014 – 2019 років. Система, яка склалася ще у 1990-х роках, і далі функціонує, ставлячи під загрозу не тільки добробут громадян, а й загалом життєздатність та майбутнє всієї держави.

Попри активний спротив олігархічних кланів певні зрушення в Україні є. Завдяки прозорій системі конкурсного відбору та активній участі громадськості нові органи, що були сформовані (такі, як Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне антикорупційне бюро України, Національна патрульна поліція), вже показують свою ефективність. Проте реформи поки що половинчасті – незважаючи на гучні справи проти посадовців, нереформована судова система не в змозі довести антикорупційні справи до логічного завершення – покарання. Незважаючи на тиск з боку міжнародної спільноти щодо скорішого ухвалення закону про Антикорупційний суд, народні депутати України усіляко затягували законотворчий процес і змогли прийняти відповідний закон лише у 2018 році.

В управлінні державою, з одного боку, є певні позитивні зрушення, такі як призначення іноземних топ-менеджерів, які довели свою ефективність у своїх країнах. Але, з іншого боку, бачимо стару неефективну корумповану систему управління державним майном, через яке, наче через решето, витікають мільярди гривень платників податків. Зрештою, обсяги корупції в

Україні вражають – майже половина бюджетних коштів потрапляє у кишені чиновників.

У процесі реформи децентралізації певна частина грошей буде залишатися на місцях і таким чином зможе контролюватися місцевими громадами. Ця реформа зможе показати свою ефективність лише у майбутньому, бо нині, зважаючи на досить аполітичне і неактивне ставлення більшості громадян до місцевих справ, неможливо зробити належні висновки.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що в Україні дійсно відбуваються позитивні перетворення, проте вони ще мало торкнулися старого політичного класу, який усіма правдами чи неправдами намагається утриматися при владі та залишити старі непрозорі правила гри.

1. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014---2017 роки. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1699-18#n16>

2. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>

3. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>

4. Про очищення влади. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#n33>

5. Величезні суми: скільки щороку втрачає Україна через бездіяльність влади та корупцію. URL: http://24tv.ua/skilki_ukrayina_shhoroku_vtrachaye_cherez_bezdiyalnist_vladi_ta_koruptsiyu_shokuyuchi_tsi_fri_n1077330

6. Глава НАБУ оцінив корупційний ринок України в 85 млрд грн. URL: <https://biz.liga.net/all/all/novosti/glava-nabu-otsenil-korruptsionnyu-gynok-ukrainy-v-85-mlrd-grn>

7. Див.: Пенсионная эволюция // Сегодня. 2019. 24 января.

8. Див.: Щедрова Г., Щедров С. Формування політичної конкуренції еліт в сучасній Україні. Луганськ: Елтон-2, 2013.

9. Див.: Коротков Д. Політична система України: становлення та розвиток у виборчому процесі. Харків: Вид. ХНЕУ, 2012.

10. Див.: Пахарев Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования // Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 1(45).

11. Див.: Корнієвський О. Громадянське суспільство та правляча еліта: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні // Стратегічні пріоритети. НІСД. 2014. Вип. 3(32).

12. Див.: Брехаря С. Фінансово-промислові групи як структурний елемент політичного класу України // Політичний менеджмент. – Український центр політичного менеджменту. Спец. випуск. 2008.

13. Україна 2015–2016: випробування реформами (аналітичні оцінки) // Центр Разумкова. Київ, 2015.

14. Див.: Федоренко В. Державне фінансування діяльності політичних партій як чинник розбудови модерної партійно-політичної системи в Україні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України / Національна академія державного управління при Президентові України. 2017. Вип. 4 (87).

15. Див.: Симоненко О. Теоретичні та практичні аспекти об'єднання територіальних громад в Україні // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України / Національна академія державного управління при Президентові України. 2017. Вип. 2.

16. Див.: Взятки уже считают миллионами // Сегодня. 2018. 6 февраля.

17. Див.: Что скрывается за ликвидацией судов // Сегодня. 2018. 6 марта.

18. Каха Бендукидзе : Может в Украине политический класс и бюрократия сросшееся ? // Украинская правда. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2016/11/13/7126674/>

19. Неумолимые: международные эксперты «забанили» более трети кандидатов в Антикоррупционный суд. URL: https://24tv.ua/ru/neumolimye_mezhdunarodnye_jeksperty_zabanili_bolee_treti_kandidatov_v_antikorrupcionnyj_sud_n1103589

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Ростислав Валерійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Брехаря Світлана Григорівна – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зеленько Галина Іванівна – доктор політичних наук, професор, завідувачка відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кононенко Наталія Вікторівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ляшенко Тетяна Михайлівна – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мачуський Валерій Валерійович – кандидат педагогічних наук, молодший науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Рудич Фелікс Михайлович – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Щербенко Едуард Васильович – кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Наукове видання

**УКРАЇНА У ПОШУКУ СТРАТЕГІЙ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
(1991 – 2018 РР.)**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Підписано до друку 17.10.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 20,46 Обл.-вид. арк. 17,36
Тираж 300 прим. Зам. № 1753

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.